

ШКОЛЬНАЯ

БІБЛІЯТЭКА

РАФАЭЛА
ДЖАВАНЬЁЛІ

СПАРТАК

ШКОЛЬНАЯ

БІБЛІЯТЭКА

РАФАЭЛА ДЖАВАНЬЁЛІ

СПАРТАК

Мінск

«Беларуская навука»

1997

УДК 850-93
ББК 84(4Ит)
Д 40

Серыя заснавана ў 1966 годзе

Тэкст друкуецца па выданню:

Джаваньёлі Р. Спартак / Пер. з рус. М. Паслядовіча. Мн.: Дзярж.
выдавцтва Беларусі. 1938.

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

Джаваньёлі Р.

Д 40 Спартак: Роман: Для сярэд. і стар. шк. узросту — Мн.:
Бел. навука, 1997. — 303 с. — (Шк. б-ка).

ISBN 985-08-0041-0

У рамане расказваецца пра паўстанне пад кіраўніцтвам Спартака —
самае вялікае ў гісторыі паўстанне рабоў (74—71 гг. да н. э.) у Стара-
жытным Рыме.

ББК 84(4Ит)

ISBN 985-08-0041-0

© Афармленне выдавецтва
«Беларуская навука», 1997

Раздзел I

ШЧОДРАСЦЬ СУЛЫ

Досвіткам чацвёртага дня перад лістападаўскімі ідамі (10 лістапада) 675 года рымскай эры, у консульства Публія Сервілія Ватыя Ізаўрыка і Апія Клаўдзія Пульхра, Рым быў запоўнены натоўпамі, якія рушылі адусюль да Вялікага цырка.

Рабочыя, адпушчанікі, старыя, пакалечаныя і пакрытыя рубцамі гладыятары, жабракі, знявечаныя ветэраны гордых легіёнаў, камедыянты і скамарохі, прасталюдзінкі, танцоўшчыцы і натоўпы шустрых дзяцей былі ў гэтай бясконцай чарадзе. Радасныя твары, вясёлыя позіркі, бесклапотная гамонка, лёгкія жарты сведчылі пра тое, што ўсе яны ішлі на нейкае ўлюбёнае відовішча. Нават сумны выгляд неба, якое ўсё было пакрыта шэрымі дажджавымі хмарамі, не мог суцішыць веселасці, якая ззяла на кожным твары.

Ранішні вецер быў свежы і рэзкі, і шмат якія гараджане ішлі, добра закруціўшыся ў плашчы; а тыя, што не мелі плашчоў, хуталіся, як хто мог, — мужчыны ў свае тогі і аболы, а жанчыны — у столы і палы.

Вялікі цырк знаходзіўся ў Мурсійскай даліне, паміж Палацінскім і Авентынскім узгоркамі; ён яшчэ не быў у час падзей, пра якія гаворыцца ў кнізе, такім вялізным і багатым, якім зрабілі яго пазней Юлій Цэзар і Актавіян Аўгуст; тым не менш гэта быў вялізны будынак, у якім змяшчалася больш як сто дваццаць тысяч гледачоў.

Гэты грандыёзны будынак авальнай формы на заходнім баку быў зрэзаны па прамой лініі. Тут змяшчаўся апідум — пабудова з трынаццацю аркамі. У сярэдняй арцы быў адзін з двух галоўных уваходаў у цырк, які называўся Свяшчэннымі варотамі. Праз гэтыя вароты на арэну выходзіла працэсія з выявамі багоў, і гэта было сігналам для пачатку гульні.

Пад астатнімі дванаццацю аркамі знаходзіліся стайні, або «цямніцы», у якіх змяшчаліся калясніцы і коні, калі цырк выкарыстоўвалі для скачак, і гладыятары і драпежныя зверы, калі ў цырку павінны былі адбывацца кровапралітныя спаборніцтвы.

Ад апідума адыходзілі поўнымі кругамі шматлікія рады каменных ступеняў, на якіх сядзелі гледачы. Каб лягчэй было да іх дабрацца, былі зроблены праходы, якія па ўнутраных калідорах вялі да шматлікіх выхадаў з цырка.

Насупраць Свяшчэнных варот былі Трыумфальныя вароты — для ўваходу пераможцаў. А з правага боку ад апідума, бліжэй да Свяшчэнных варот, знаходзіліся Вароты смерці. У гэтыя злавесныя дзверы асобы служыцелі выцягвалі з арэны доўгімі крукамі знявечаныя і скрываўленыя целы забітых або паміраючых гладыятараў.

Вакол арэны быў высокі парапет. Уздоўж яго цягнуўся роў, напоўнены вадою, а за ровам уздымаліся жалезныя краты. Усе гэтыя загароды — парапет, роў і краты — былі зроблены, каб засцерагчы гледачоў ад магчымага нападку дзікіх звяроў, якія раўлі і лютавалі на арэне.

Так быў пабудаваны грандыёзны цырк.

Што ж адбывалася ў ім у той дзень? Якое відовішча цягнула да сябе такую масу народу?

Луцый Карнелій Сула Шчаслівы, уладар Італіі, граза Рыма, — магчыма, для таго, каб забыцца на пакуты, якія ён меў ад невылечнай хваробы, — яшчэ за некалькі тыдняў раней загадаў абвясціць, што на працягу трох дзён ён будзе частаваць і пацяшаць відовішчамі рымскі народ.

І ўжо з учарашняга дня ўся рымская бедната сядзела за сталамі, расстаўленымі на Марсавым полі, шумна піруючы аж

да самай ночы. Гэты ўсенародны пір вызначаўся нечуваным багаццем ежы і віна. Дзесятую частку сваіх багаццяў ахвяраваў для пачастунку рымскага народу Сула Шчаслівы.

Так левай рукою дарыў Сула рымлянам багацці, якія ён награвіў правай; і грамадзяне Рыма, затоіваючы ў душы нянавісць да дыктатара, з вясёлым выглядам прымалі ад яго пачастункі і відовішчы.

Ужо ўзышло сонца і, прарэзваючы хмары сваімі жыватворчымі праменьнямі, заліло цырк асляпляльным ззяннем.

Больш ста тысяч грамадзян ужо занялі месцы, чакаючы свайго ўлюбёнага прадстаўлення — крывавых бітваў гладыятараў. Сярод гледачоў, якія займалі лепшыя месцы, можна было ўбачыць матрон, патрыцыяў, коннікаў, зборшчыкаў падаткаў, аргентарыяў (банкіраў) і багатых іншаземцаў, якія прыезджалі ў Вечны Горад з усіх канцоў свету.

Гэтыя любімцы фартуны, якія прыйшлі намнога пазней, чым просты народ, знаходзілі для сябе больш выгадныя месцы. Многія з тых рымлян, якім амаль заўсёды не хапала хлеба, часта жылля, але якія часамі мелі права з гонарам усклікнуць: «*Noli me tangere, civis romanus sum*» («Не чапай мяне, я рымскі грамадзянін»), займаліся рамяством лакарыяў: гэтыя ганарлівыя гультаі прыходзілі яшчэ досвіткам у памяшканне, дзе павінна было адбыцца публічнае відовішча, і займалі месцы для багатых грамадзян і патрыцыяў. Апошнія з'яўляліся ў цырк, калі ім было зручна, і, заплаціўшы два або тры сестэрцыі, атрымлівалі ад лакарыяў лепшыя месцы.

Шмат якія прасталюдзіны прынеслі з сабою закуску і з апетытам апляталі саланіну, вяндрліну, крывяную каўбасу, сырныя і мядовыя піражкі або сухары.

Прадаўцы смажанага бобу і піражкоў прапанавалі гэтыя танныя прысмакі ахвотнікам пачаставаць сваіх жонак і дзяцей.

У час пачастунку былі чуваць вострыя слоўцы, непрыстойныя жарты, бесклапотная гамонка, гучны смех.

Тут і там збіраліся ажыўленымі групамі прыстойныя і паважныя сем'і багаццяў, коннікаў і патрыцыяў. Элегантныя франты пакрывалі дыванамі і цыноўкамі каменныя сядзенні, адкрывалі парасоны, каб засцерагчы прыгожых матрон і стройных дзяўчат ад пякучых сонечных прамянёў.

Каля Трыумфальных варот у трэцім радзе сядзела матрона надзвычайнай прыгажосці. Правільныя рысы твару, высокі лоб, прыгожа выгнуты нос, маленькі рот, вялікія чорныя жвавыя вочы надавалі гэтай жанчыне невымоўнае характва.

На ёй была туніка з белай найтанчэйшай ваўнянай тканіны, абшытая ўнізе адмысловай залатой стужкай, зверху тунікі яна апранула, умела драпіруючы складкі, белую палу з пурпуровымі палосамі.

Гэтай жанчыне, так багата апранутаі і такой прыгожай, яшчэ не было і трыццаці гадоў; гэта была вядомая Валерыя, дачка Валерыя Месалы, родная сястра Квінта Гартэнзія, славуага прамоўцы. Некалькі месяцаў таму назад Валерыя была кінута сваім мужам з прычыны яе бяздзетнасці.

Каля яе сядзеў патрыцый Эльвій Медулій, даўгі, бледны, худы, прылізаны і напарфумаваны, з пальцамі, упрыгожанымі залатымі пярсцёнкамі; на яго шыі быў залаты ланцуг з дарагімі падвескамі на канцы.

На нерухомым і невыразлівым твары гэтага чалавека ляжаў адбітак нуды і абьякавасці; ужо ў трыццаць пяць гадоў жыццё для яго здавалася нецікавым. Эльвій Медулій быў з тых высакародных рымлян, якія права ахвяроўваць сабою за бацькаўшчыну і славу пакідалі плебеям, самі ж праводзілі жыццё ў лянівай бяздзейнасці і гулянках.

Па другі бок Валерыі Месалы сядзеў Марк Дэцый Цэліцый, патрыцый год пяцідзесяці, з круглым адкрытым тварам, вясёлы, прыгожы і тоўсты, які за найвялікшае шчасце лічыў сядзець каля стала ў трыкліні як мага больш.

Марк Дэцый Цэліцый траціў палову свайго дня на смакванне далікатных страў. Яго повар быў адным з самых вядомых спецыялістаў, якімі ганарыўся ў той час Рым. У другую палову дня ён думаў пра вячэрнюю трапезу. Адным словам, Марк Дэцый Цэліцый ператраўляў абед, марачы пра час вячэры.

Сюды ж прыйшоў пазней Квінт Гартэнзій, брат Валерыі, праслаўлены на ўвесь свет за сваё красамоўства.

Квінту Гартэнзію не было яшчэ трыццаці шасці гадоў. Ён доўга вывучаў манеру хадзіць і гаварыць, вельмі добра навучыўся гарманічна спалучаць жэсты і словы, так што і ў сенаце і ў трыкліні кожны яго рух быў такі высакародны і велічны, што здавалася, ён меў іх ад нараджэння.

Ён аддаваў перавагу толькі вопратцы цёмнага колеру, але складкі яго тогі былі размеркаваны з тонкім майстэрствам і ўмельствам, што яшчэ больш падкрэслівала прыгажосць і велічнасць яго выгляду.

Квінт Гартэнзій ужо адслужыў у легіёнах, удзельнічаў у грамадзянскай вайне і за два апошнія гады зрабіўся спачатку цэнтурыйцам, а потым трыбунам.

Гартэнзій быў спрактыкаваным артыстам; палове сваіх аратарскіх трыумфаў ён быў абавязаны меладычнаму голасу і хітрыкам дэкламацыйнага майстэрства. Нават Эзоп, вядомы трагічны актор, і славуты Росцый спяшаліся на форум, калі Гартэнзій гаварыў там прамовы, каб вучыцца ў яго дэкламацыі.

Адзін з адпушчанікаў па загаду Валерыі прынёс ёй таблічкі, на якіх былі напісаны імёны гладыятараў, што ўдзельнічалі ў бітве.

Непадалёку ад Валерыі і яе субяседнікаў сядзелі пад наглядам выхавальніка два хлапчукі, якія належалі да класа патрыцыяў і былі апрануты ў беляя тунікі з пурпуровымі палоскамі. Гэтыя хлапчукі, з якіх аднаму было чатырнаццаць, а другому дванаццаць год, з шырокімі касцістымі тварамі, з рэзкімі рысамі, уяўлялі сабой чысты тып рымскай расы.

Гэта былі Сцыпіён і Катон з роду Порцыяў, унукі Катона Цэнзара, які ў час другой Пунічнай вайны праславіўся тым, што ўпарта дамагаўся знішчэння Карфагена.

Сцыпіён, малодшы з братоў, здаваўся больш гаваркім і далікатным і часта звяртаўся да Сарпедона (так зваўся іх выхавальнік). Яго старэйшы брат, юны Марк Порцый Катон, стаяў моўчкі, надзьмуты, з сярдзітым выглядам, які зусім не падыходзіў да яго ўзросту. Ужо цяпер гаварылі пра цвёрды характар гэтага хлопчыка і ўпартую непахіснасць яго перакананняў. Казалі, што, калі Катону было восем гадоў, у час вайны італійскіх гарадоў супраць Рыма, адзін з верхаводаў італійцаў, Марк Пампедый Сілон, схапіў яго аднойчы ў доме дзядзькі яго Друза і, паставіўшы на падаконне, страшным голасам пагражаў выкінуць з акна на брук, калі ён не папросіць дзёда падтрымаць італійскія гарады; але як ні трос Пампедый хлопчыка, як ні пагражаў яму, ён не мог прымусіць яго сказаць хоць слова або зрабіць жэст, які сведчыў бы пра страх і падатлівасць. Гэты чатырнаццацігадовы хлопчык ужо вывучаў грэчаскую філасофію і, у прыватнасці, філасофію стоікаў і стараўся прытрымлівацца сямейных традыцый, звязаных з імем яго суролага дзёда; ужо цяпер відаць быў у ім сапраўдны квірыт. Пазней ён скончыў жыццё самагубствам у Утыцы і ўзяў з сабою ў магілу апошні шматок сцяга свабоды лацінскага народа, закруціўшыся ў яго, як у саван.

Якраз над Трыумфальнымі варотамі сядзеў са сваім выхавальнікам яшчэ адзін хлопчык з роду патрыцыяў. З гэтым хлопчыкам размаўляў юнак год семнаццаці, апрануты ўжо ў

тогу (адзнака паўналецця), хоць на твары юнака ледзь быў відаць першы пушок. Субсяседнік хлопчыка быў невысокага росту, хваравіты і слабы; на яго бледным твары вялікія чорныя вочы паблісквалі надзвычайным розумам.

Гэта быў Ціт Лукрэцый Кар, які зрабіў няўміручым сваё імя паэмай «Аб прыродзе рэчаў». Хлопчык быў Кай Логін Касій, з роду патрыцыяў, сын былога консула, адважны і моцны. Пазней ён адыграў бліскучую ролю ў падзеях, якія адбыліся перад заняпадам Рымскай рэспублікі.

Непадалёку ад Лукрэцыя і Касія сядзеў Фауст, сын Сулы, слабенькі, худы, рыжавалосы, з бледным тварам, з фанабэрыстым і хітрым выглядам. Здавалася, ён ганарыўся тым, што ён шчаслівы сын шчаслівага дыктатара.

Працэсія жрацоў ужо абышла з малюнкамі багоў вакол цырка.

У чаканні прыбыцця консулаў вучні гладыятараў біліся на арэне дубінамі і драўлянымі мячамі.

Раптам па ўсім вялізным амфітэатры загрымелі шумныя воплескі.

— Няхай жыве Пампей!.. Няхай жыве Кней Пампей!.. Няхай жыве Пампей Вялікі! — крычалі тысячы галасоў.

Пампей заняў месца на пляцоўцы апідума блізка да вясталак, якія ўжо сядзелі на сваіх месцах.

На нерухомым яго твары не было відаць ні вялікіх думак, ні гераічнага характару. А між тым ужо калі яму было дваццаць пяць гадоў, ён меў трыумф за пераможную вайну ў Афрыцы. Сам Сула, напэўна ў хвіліну незвычайна добрага настрою, даў яму назву «Вялікага».

Калі Пампей увайшоў у цырк, рымскі народ бурна выказаў яму сваю любоў і сваё захапленне.

Магчыма, выказваючы сваю прыхільнасць Пампею, народ стараўся такім чынам паказаць сваю нянавісць да Сулы. Не адважваючыся выявіць гэтую нянавісць другім спосабам, яе праяўлялі ў воплесках і пахвалах Пампею.

Неўзабаве прыбылі консулы Публій Сервілій Ватый Ізаурык і Апіў Клаўдзій Пульхр.

Калі консулы з'явіліся на пляцоўцы апідума, усе глядачы паўставалі, як адзін чалавек, у знак пашаны да вышэйшай улады рэспублікі.

Пампей таксама вітаў Сервілія і Клаўдзія, якія яму пакланіліся занадта далікатна і бадай што лісліва.

Пасля таго як прыбылі консулы, вучнёўская бітва на арэне

спынілася. Гладыятары, якія павінны былі ўдзельнічаць у прадстаўленні, стаялі, ужо нападгатове, чакаючы сігналу, каб выйсці з цямніц. Позірккі ўсіх былі скіраваны на апідум у чаканні, калі консулы пададуць знак пачынаць спаборніцтвы; але консулы аглядалі амфітэатр, нібы некага шукаючы позіркам. Яны чакалі Луцыя Карнелія Сулу, які хоць і адмовіўся ад тытула дыктатара, аднак заставаўся кіраўніком усяго і ўсіх у Рыме.

Нарэшце, пачуліся воплескі, спачатку слабыя і рэдкія, а пасля ўсё больш шумныя. Усе пачалі пазіраць у бок Трыумфальных варот, праз якія ў суправаджэнні сенатараў і сяброў увайшоў Луцый Карнелій Сула.

Гэтаму незвычайнаму чалавеку было пяцьдзесят дзевяць гадоў. Амаль што высокага росту, ён быў моцнага складу цела, але ішоў павольна і вяла, як чалавек, якога пакінулі сілы. Неўгамонныя куцяжы, а таксама пакутлівая і невылечная хвароба надалі яго твару і постаці выгляд дачаснай старасці.

Твар Сулы, не зважаючы на правільныя рысы, быў жахлівы. Пакрыты агідным бруднавата-чырвоным сыпам, з рассяянымі тут і там белымі плямамі, ён нагадваў, як заўважыў адзін афіянцін, твар маўра, абсыпаны мукою.

Ад воплескаў натоўпу насмешлівая ўхмылка скрывіла губы Сулы; ён прашаптаў: «Пляскайце, пляскайце, дурныя бараны!»

Між тым консулы падалі сігнал пачынаць прадстаўленне, і гладыятары, у колькасці ста чалавек, выйшлі з цямніц і пачалі радамі абыходзіць вакол арэны.

Наперадзе ўсіх ішлі рэтыярый і мірмільён, якія павінны былі першымі распачаць адзін з адным бітву. Хоць была блізкай хвіліна бязлітаснага змагання не на жыццё, а на смерць, яны ішлі, па-сяброўску і спакойна размаўляючы. За імі рушылі дзевяць лакеаторыяў, узброеных толькі трохзубцамі і арканами, якімі яны павінны былі старацца злавіць дзевяць секутараў, узброеных шчытамі і мячамі.

Следам за гэтымі дзевяццю парамі ішлі трыццаць пар гладыятараў. Трыццаць з іх уяўлялі фракійцаў у пурпуровачырвоных, а іншыя трыццаць — самнітаў у блакітных даспехах, усе маладыя, прыгожыя і ваяўнічыя з выгляду, высокія і дужыя.

Фракійцы былі ўзброены кароткімі пакрыўленымі на канцы мячамі і мелі маленькія чатырохвугольныя шчыты з выпуклай паверхняй; на галаве ў іх былі невялікія шлемы без забрала. Самніты былі ўзброены кароткімі прамымі мячамі, закрытымі шлемамі з крыллямі, невялікімі квадратнымі шчытамі, жалез-

нымі наручнікамі, якімі былі пакрыты правыя рукі, што не засланыліся шчытом, і, нарэшце, паножамі, якія засланылі левую нагу.

У канцы шэсця ішлі дзесяць пар андабатаў, апранутых у кароткія беляя тунікі і ўзброеных толькі кінжаламі, больш падобнымі на звычайныя нажы, чым на мячы; галава кожнага андабата была пакрыта шлемам. Апушчанае забрала з вельмі маленькімі шчылінамі для вачэй перашкаджала глядзець. Дваццаць няшчасных павінны былі біцца, нібы гуляючы ў жмуркі, да таго часу, пакуль служкі цырка з дапамогай распаленых жалезных пругоў не наштурхоўвалі іх адзін на аднаго.

Сто гладыятараў абыходзілі арэну пад воплескі і крыкі глядачоў. Наблізіўшыся да месца, дзе знаходзіўся Сула, яны паднялі галовы і, як навучыў іх ланіста Акцыян, гукнулі ў адзін голас: «Прывітанне табе, дыктатар!»

— Нядрэнна, нядрэнна, — сказаў Сула, звяртаючыся да прысутных. — Гэтыя гордыя і дужыя хлопцы абяцаюць прыгожае відовішча. Дрэнна будзе Акцыяну, калі выйдзе інакш! За гэтыя пяцьдзсят пар гладыятараў ён узяў з мяне дзвесце дваццаць тысяч сестэрцый, шэльма!

Працэсія гладыятараў абышла ўвесь круг уздоўж арэны і, прывітаўшы консулаў, вярнулася ў свае цяміцы. На арэне, якая была пасыпана мармуровым пяском і паблісквала, як срэбра, засталіся адзін супраць аднаго толькі два чалавекі — мірмільён і рэтыярыў.

Запанавала вялікая цішыня. Усе позірккі скіраваліся на двух гладыятараў, гатовых да бітвы.

Мірмільён, па паходжанню гал, быў прыгожым юнаком, светлавалосым, высокага росту, спрытным і дужым. На галаве яго быў шлем, упрыгожаны сярэбранай рыбай; у адной руцэ ён трымаў невялікі шчыт, а ў другой — кароткі шырокі меч. Рэтыярыў, узброены толькі адным трохзубцам і сеткай, стаяў за дваццаць крокаў ад мірмільёна і, здавалася, абмяркоўваў напад.

Мірмільён, выставіўшы наперад левую нагу, абавіраўся ўвесь на крыху сагнутыя калені і трымаў меч ля правага бядра.

Нечакана рэтыярыў скочыў наперад і на адлегласці некалькіх крокаў ад мірмільёна шпарка, як маланка, кінуў сетку. Але мірмільён, прыгнуўшыся да зямлі, скочыў убок і выраптаваўся ад сеткі, пасля рынуўся да рэтыярыя, які ўбачыў свой промах і пачаў уцякаць.

Мірмільён гнаўся за ім, але рэтыярыў, больш вёрткі, абабег вакол арэны, дабег да кінутай ім сеткі і падняў яе.

У гэты час мірмільён дагнаў яго. Рэтыярый, раптам павярнуўшыся, зноў кінуў сетку; мірмільён зноў вывернуўся, прыгнуўшыся да зямлі. Калі ён усхапіўся, рэтыярый ударыў яго трохзубцам, астрыё якога трапіла толькі ў шчыт.

Рэтыярый кінуўся наўцёкі пад нездаволены гул натоўпу, які быў зняважаны нявопытнасцю гладыятара, што асмеліўся выступіць у цырку, не ўмеючы па-майстэрску валодаць сеткай.

Мірмільён, замест таго каб даганяць рэтыярыя, стаў за некалькі крокаў ад кінутай сеткі. Рэтыярый, зразумеўшы манеўр праціўніка, спыніўся і пабег назад. Абабегшы арэну, ён зноў апынуўся зусім блізка ад сеткі; тады мірмільён энергічна напаў на яго, а тысячы галасоў люта закрычалі:

— Забі рэтыярыя! Забі гэтага баязліўца! Зарэж яго! Пашлі яго лавіць жаб на берагах Ахерона!

Падбэдзёраны крыкамі натоўпу, мірмільён наступаў. Рэтыярый, страшэнна збалеўшы, стрымліваў праціўніка, размахваючы трохзубцам, і ў той жа час кружыў вакол мірмільёна, стараючыся схапіць сваю сетку. Раптам мірмільён адхіліў шчытом трохзубец праціўніка — меч яго ўжо быў гатовы ўдарыць у грудзі ворага, калі нечакана рэтыярый, пакінуўшы трохзубец на шчыце мірмільёна, імкліва рынуўся да сеткі. Але ён усё ж не ўнікнуў удару мячом. З яго левага пляча пырснула моцным струменем кроў. Тым не менш, схапіўшы сетку і адбегшыся крокаў на трыццаць, ён павярнуўся да праціўніка і крыкнуў:

— Рана лёгкая! Дробязь! — І пачаў спяваць: — Прыйдзі, прыйдзі, прыгажун мой гал, не цябе лаўлю, а тваю рыбу, лаўлю тваю рыбу! Прыйдзі, прыйдзі, прыгажун мой гал!..

Выбух вясёлых воклічаў спаткаў песеньку рэтыярыя. Гучнымі воплескамі глядачы падтрымалі чалавека абяззброенага, раненага, аблітага крывёю, але які меў мужнасць жартаваць і смяяцца.

Звар'яцелы ад насміханняў, мірмільён люта нападаў, але рэтыярый, адскокваючы, спрытна выкручваўся ад удараў.

— Прыйдзі, гал, сёння ўвечары я пашлю смажаную рыбу добраму Харону.

Гэты новы жарт спадабаўся натоўпу і выклікаў новы напад мірмільёна. Раптам рэтыярый кінуў сваю сетку так удала, што мірмільён заблытаўся ў ёй.

Ён з усяе сілы стараўся вызваліцца, але заблытваўся ўсё больш і больш, пад гучны смех глядачоў. Рэтыярый кінуўся да

месца, дзе ляжаў яго трохзубец: шпарка падняўшы яго і бегучы да мірмільёна, ён крычаў:

— У Харона будзе рыба! Харон атрымае рыбу!

Але, калі ён наблізіўся, мірмільён страшэнным напружаннем сілы разарваў сетку, і рукі яго ўжо былі вольныя.

У натоўпе зноў загрымелі воплескі.

Падбегшы да мірмільёна, рэтыярыў замахнуўся на яго сваім трохзубцам. Мірмільён спрабаваў шчытом адбіць удар, але шчыт разляцеўся на кавалкі, і трохзубец раніў гладыятара ў адкрытую руку. У гэты ж момант ён схапіў трохзубец левай рукою і, рынуўшыся ўсім цяжарам свайго цела на праціўніка, усадзіў лязо мяча ў яго правае бядро.

Ранены рэтыярыў кінуў трохзубец і пабег, абліваючы крывёю арэну; хутка ён упаў на калена, пасля паваліўся на зямлю. Мірмільён, вызваліўшы ногі з сеткі, падбег да павале-нага ворага.

Бурныя воплескі грывелі ў апошнія хвіліны барацьбы. Воплескі ўзмацніліся, калі рэтыярыў, павярнуўшыся, паказаў натоўпу свой мёртва-бледны твар. Падрыхтаваўшыся бяспрашна і дастойна памерці, ён звярнуўся да гледачоў — такі быў звычай — з просьбай падараваць яму жыццё.

Мірмільён, трымаючы нагу на грудзях рэтыярыя і настаўіўшы меч супраць сэрца, падняў галаву і пачаў аглядаць рады гледачоў, чакаючы прысуду.

Больш як дзевяноста тысяч мужчын, жанчын і дзяцей апусцілі вялікі палец правай рукі ўніз — у знак смерці, і менш пятнаццаці тысяч літасцівых паднялі яго ўгору — у знак падаравання жыцця пераможанаму.

Мірмільён ужо нарыхтаваўся пракалоць рэтыярыя, калі раптам той, выхапіўшы ў яго меч, з усёй сілы сам усадзіў яго сабе ў грудзі. Калі мірмільён выцягнуў меч з грудзей рэтыярыя, лязо дымілася крывёю. Прыўзняўшыся ў апошніх сударгах, рэтыярыў страшэнным голасам закрычаў:

— Праклятыя! — і паваліўся мёртвы.

Раздзел II

СПАРТАК НА АРЭНЕ

Натоўп шумеў шалёнымі воплескамі. Цырк напоўніўся гулам і крыкамі.

На арэну выйшлі служыцелі і вынеслі з цырка труп рэтыярыя, пераканаўшыся дотыкам распаленага жалеза, што ён сапраўды нежывы. Месца, на якім памёршы гладыятар пакінуў вялікую лужыну крыві, было пасыпана бліскучым парашком мармуру.

Цырк усё яшчэ грымеў воплескамі і крыкамі натоўпу: «Няхай жыве Сула!»

А Сула, звярнуўшыся да патрыцыя Кнея Карнелія Далабелы, які сядзеў побач з ім, сказаў:

— Клянуся Апалонам Дэльфійскім, маім заступнікам, гэта чэрнь сапраўды подлая. Хіба яна мне пляскае? Не, яна пляскае маім паварам, якія згатавалі ёй учора смачную і багатую яду. Здаецца, — дадаў ён, — нядрэжны тавар прадаў мне ланіста Акцыян.

— О, ты шчодры, вялікі, — лісліва сказаў сенатар Ціт Аквіцый.

— Няхай Юпітэр заб'е маланкай усіх подлых лісліўцаў! — адказаў былы дыктатар. — Я адмовіўся ад дыктатуры, вярнуўся да прыватнага жыцця, а вы ўсё яшчэ хочаце бачыць ува мне ўладара. О, нікчэмныя людзі, якія могуць жыць толькі ў рабскай паслужлівасці!

— Не ўсе, Сула, народжаны для рабства, — смела сказаў адзін патрыцый з світы дыктатара. Гэта быў Луцый Сергій Катыліна.

Дваццацігадовы Катыліна набыў сабе жахлівую славу. Яго баяліся з-за яго страшэннай запальчывасці. Катыліна забіў патрыцыя Гратыдзіяна, які спакойна праходзіў па беразе Тыбра, за тое, што той адмовіўся даць яму пад заклад вялікую суму грошай. Гэта быў час праскрышчый — час, калі неўтаймоўны ў сваёй лютасці Сула заліў Рым крывёю. Гратыдзіян не лічыўся ў праскрышчыйных спісах, ён нават належаў да партыі Сулы; але Гратыдзіян быў багаты, а маёмасць забітых кан-

фіскавалася. І таму, калі Катыліна прыцягнуў труп Граты-дзіяна да Сулы, дыктатар заплюшчыў вочы на забойства, але шырока адкрыў іх на вялізнае багацце, якое засталася ў забітага.

Другім разам Катыліна пасварыўся з сваім братам, забіў яго і забраў яго маёмасць, дзякуючы чаму vyrатаваў сябе ад разарэння, да якога яго давялі марнатраўнасць і піраванні. Сула і гэтым разам паглядзеў праз пальцы на братазабойства.

Пачуўшы смелыя словы Катыліны, Сула павярнуўся да яго і спакойна запытаўся:

— Колькі ты думаеш, Катыліна, ёсць у Рыме грамадзян, смелых, як ты, і якія маюць, як ты, велічнасць душы не толькі на добрае, але і для парокаў?

— Я не магу, славыты Сула, разглядаць людзей і рэчы з вышніні тваёй магутнасці; але я скажу шчыра, што люблю волю, аж да распусты, і ненавіджу тыранію, хоць бы прыкрытую велікадушшам або якая двудушна дзейнічае на карысць бацькаўшчыны. Нічога не гаворачы пра твае дзеянні, я адкрыта ганьбую, як і раней ганьбіў, тваю дыктатуру. І я веру, што ў Рыме яшчэ ёсць грамадзяне, гатовыя да ўсяго, толькі б не падначаліцца зноў дыктатуры аднаго чалавека, тым больш, калі гэты чалавек не будзе звацца Луцыем Карнеліем Сулай і калі галава яго не будзе ўпрыгожана, як у цябе, пераможнымі лаўрамі, здабытымі ў сотнях бітваў.

— Дык чаму ж, — запытаўся насмешліва Сула, — вы не паклічаце мяне на суд перад свабодным народам? Я адмовіўся ад дыктатуры; дык чаму ж не было прад'яўлена мне абвінавачванне і чаму вы не прыйшлі патрабаваць ад мяне адказу за мае дзеянні?

— Каб не бачыць зноў разні і міжусобіцы, якія на працягу дзесяці год разрывалі Рым... Не будзем гаварыць пра гэта, у мяне няма намеру абвінавачваць цябе. Але скажы, ці не здаецца табе, што ў жылах нашага народу яшчэ цячэ кроў вялікіх і свабодалюбівых продкаў? Успомні пра таго юнака, які некалькі месяцаў таму назад, калі ты ў прысутнасці сената добраахвотна адмовіўся ад улады дыктатара, адпусціў ліктараў і ішоў з сябрамі дахаты, пачаў цябе ганьбіць за тое, што ты адабраў у Рыма свабоду, запалохаў яго грамадзян разнёю і грабжамі і зрабіўся яго тыранам. Згадзіся, Сула, што патрэбна быць вельмі загартаваным чалавекам, каб так рабіць. Бо па аднаму твайму знаку гэты юнак мог бы ў адзін момант паплаціцца жыццём. Ты быў велікадушным, і ведай, што я кажу гэта

не з падлізлівасці, бо Катыліна не ўмеє і не хоча ні да каго падлізвацца, нават да ўсемагутнага, вялікага Юпітэра, ты быў велікадушным і нічога яму не зрабіў. Але калі ёсць яшчэ юнак невядомага плебейскага паходжання, — шкада, што я не ведаю яго імя, — здольны на такі ўчынак, дык яшчэ можна спадзявацца на выратаванне бацькаўшчыны і рэспублікі.

— Так, гэта быў смелы ўчынак; я заўсёды захапляюся мужнасцю і люблю адважных і не захацеў помсціць за зробленую мне знявагу. Але ці ведаеш ты, Катыліна, які вынік мелі ўчынак і словы гэтага юнака?

— Які? — запытаўся Сергій, з цікаўнасцю і дапытлівасцю пазіраючы на дыктатара.

— Ад гэтага часу, — адказаў Сула, — той, каму пашанцуе захапіць уладу, не захоча ўжо ад яе адмовіцца.

Катыліна жвава запытаўся:

— А ці знойдзецца яшчэ хто-небудзь, хто здолее і захоча захапіць уладу?

— Добра! — паказаў Сула на амфітэатр, перапоўнены рымскімі грамадзянамі. — Натопі рабў — вось ён! Знойдуцца для яго і ўладары!

Яны размаўлялі ў гуле воплескаў. Гледачы ў гэты час былі заняты кровапралітнай бітваю, якая адбывалася на арэне між лакеаторыямі і секутарамі.

Бітва ўжо скончылася. У час перапынку, калі слугі сцягвалі з арэны трупы і засыпалі сляды крыві, красуня Валерыя ўстала з сваёй лаўкі і, падышоўшы ззаду да дыктатара, вырвала нітку з ваўнянай яго хламіды. Здзіўлены Сула павярнуўся, і Валерыя сказала, усміхаючыся:

— Не палічы гэта за благое, дыктатар; я ўзяла гэтую нітку, каб мець частку ў тваім шчасці.

Далікатна пакланіўшыся і прыклаўшы, як было заведзена, руку да губ, яна вярнулася на сваё месца. Сула, прыемна задаволены яе словамі, праводзіў яе доўгім позіркам, якому ён стараўся надаць ласкавасць.

— Хто гэта? — запытаўся ён у прыбліжаных.

— Гэта Валерыя, — адказаў Далабела, — дачка Месалы.

— А! Сястра Квінта Гартэнзія...

І Сула зноў павярнуўся ў бок Валерыі, якая пазірала на яго закаханымі вачыма.

Славуты Гартэнзіі, брат Валерыі, перасеў між тым да Марка Краса, багацейшага патрыцыя, якога ведалі як скупoga і ганарыстага.

Непадалёк ад Краса сядзела грачанка надзвычайнай прыгажосці, з гібкім і стройным станам. Эўтыбіда — такое было імя ў гэтай дзяўчыны. Белая, як алебастр, скура яе твару была толькі крыху румяная; правільны лоб упрыгожвалі найтанчэйшыя і пушыстыя рыжыя валасы. Велізарныя міндалевіднай формы вочы колеру марской вады паглядалі задзірыстым позіркам. Маленькі прыгожы нос быў крыху задзёрты і ўзмацняў смелы выгляд гэтага твару. Зверху кароткай тунікі з найтанчэйшай белаай матэрыі, усеянай сярэбранымі зоркамі, на красуні быў плашч з блакітнай ваўнянай матэрыі, затканай такімі ж зоркамі. На лбе паблісквала дарагая дыядэма. У маленькіх вушах віселі вялізныя жамчужыны, устаўленыя ў зоркі з сафіраў; вакол шыі абвіталіся жамчужныя каралі, упрыгожаныя сафіравай зоркай. На нагах і на руках былі надзеты сярэбраныя браслеты тонкага вырабу; сярэбраным жа абручкікам была падперазана тонкая талія, а сандаліі на маленькіх нагах былі прывязаны мяккімі раменьчыкамі з цёмна-сіняй скуры.

Калі Гартэнзій падышоў да Марка Краса, той быў увесь заняты сузіраннем чароўнай Эўтыбіды, якая, відаць, сумуючы, зывала на ўвесь свой маленькі роцік.

— Добры дзень, Марк Крас, — сказаў яму Гартэнзій, ад чаго той схамянуўся. — Такім чынам, ты захапіўся сузіраннем зорак?

— Клянуся Геркулесам, ты адгадаў, — адказаў Крас. — Гэта...

— Якая?

— Гэтая красуня-грачанка... што сядзіць там... на два рады вышэй нас...

— А! Я яе ведаю... Гэта Эўтыбіда.

— Эўтыбіда?

— Так яе называюць... Сапраўды, яна грачанка... і куртызанка, — сказаў Гартэнзій, сядячы побач з Красам, і, заўважыўшы, што Крас зноў пачаў любаватца красуняй, дадаў: — Значыць, ты страціў галаву з-за гэтай дзяўчыны. Але няцяжка заваяваць яе ўвагу; патраціўшы адну тысячную частку сваіх багаццяў, ты мог бы падарыць ёй палац, які ёй цяпер даводзіцца наймаць.

Вочы Краса бліснулі і зноў пацямнелі. Павярнуўшыся да Гартэнзія, ён запытаўся зусім іншым тонам:

— Табе трэба са мной пагаварыць?

— Так, пра цяжбу з банкірам Трабулонам...

— Я цябе слухаю.

І яны пачалі дзелавую гутарку.

Між тым пачыналася самае цікавае відовішча. Трубы падалі сігнал да бітвы трыццаці фракійцаў з трыццаццю самнітамі. Байцы выстраіліся адзін насупраць аднаго.

Гаворка і шум спыніліся. Усе позіркі скіраваліся на арэну.

Першая сутычка байцоў была страшэнная. Ляцелі пер'і і асколкі шлемаў і кавалкі разбітых шчытоў. Узрушаныя гладыятары шалёна білі адзін аднаго.

Не прайшло і пяці мінут, а кроў ужо цякла па арэне, на якой ляжала трое паміраючых.

Гледачы ў нервовым напружанні сачылі за крывавамі перыпетыямі гэтай гульні. Большасць з іх зрабілі заклад, хто на дзесяць сестэрцый, хто на дваццаць, а хто і на пяцьдзсят талантаў, глядзячы па багаццю, адны за фракійцаў у пурпурова-чырвоных даспехах, другія за самнітаў у блакітных даспехах.

Праз гадзіну бітва ўжо набліжалася да заканчэння. Пяцьдзсят гладыятараў, мёртвых і паміраючых, залілі крывёю бліскучую арэну.

Тыя гледачы, якія пайшлі ў заклад за самнітаў, ужо былі ўпэўнены, што выйграюць: сямёра самнітаў абкружылі і цяснілі трох, якія яшчэ засталіся жывымі, фракійцаў; фракійцы, прысланіўшыся спінамі адзін да аднаго, утварылі такім чынам трохвугольнік і ўпарта абараняліся ад самнітаў, якіх было больш за іх па колькасці. У ліку гэтых трох быў Спартак. Яго атлетычная постаць і надзвычайная храбрасць прыцягвалі ўвагу ўсіх гледачоў.

Спартак быў светлавалосы; доўгія валасы і густая барада аздаблялі яго мужны прыгожы твар. Вялікія, жвавыя блакітныя вочы надавалі яму, калі ён быў спакойны, выгляд смутку і дабраты.

Спартак нарадзіўся ў Радопскіх гарах, у Фракіі. Ён змагаўся супраць рымлян, калі яны напалі на яго радзіму. Трапіўшы ў палон, ён дзякуючы сваёй сіле і храбрасці быў залічаны рымлянамі ў адзін з легіёнаў і так праявіў сябе ў вайне супраць Мітрыдата, што быў прызначаны дэканам, гэта значыць начальнікам атрада ў дзесяць чалавек, і атрымаў ганаровую ўзнагароду — грамадзянскі вянок. Але, калі рымляне зноў пачалі вайну супраць фракійцаў, Спартак дэзерціраваў і пачаў змагацца за сваю бацькаўшчыну супраць рымлян. Паранены, ён зноў трапіў у палон. Замест пакарання смерцю, да якога засуджалі дэзерціраў, ён быў прададзены ў гладыятары.

Мінула два гады. Спартак аб'ездзіў амаль усе гарады Італіі і ўдзельнічаў больш як у сотні бітвах, не будучы ні разу цяжка паранены. Ён заўсёды выходзіў з кожнай сутычкі пераможцам, заваяваўшы сабе вялікую славу ў амфітэатрах і цырках Італіі.

Ланіста Акцыян купіў яго за вельмі вялікую цану, заплаціўшы дванаццаць тысяч сестэрцый.

І цяпер Акцыян, прысланіўшыся да адных з дзвярэй цямніцы, устрывожана сачыў за ходам бітвы.

— Смялей, смялей, самніты! — крычалі тысячы глядачоў, якія пайшлі ў заклад за самнітаў. — Забіце іх, зарэжце гэтых трох варвараў!

Прыхільнікі фракійцаў падтрымлівалі сваіх байцоў такімі ж гучнымі крыкамі, але ў іх было мала надзеі на выйгрыш.

Спартак, яшчэ не ранены, з непашкоджаным шлемам і шчытом, у гэты час пракалоў наскрозь аднаго з сямі самнітаў. На такі бліскучы ўдар цырк адказаў воплескамі.

— Смялей! Брава! Няхай жыве Спартак!

Два астатнія фракійцы былі цяжка раненыя; яны павольна біліся і вяла абараняліся — яны ўжо знемагалі.

— Не падпускайце ззаду! Ахоўвайце спіну! — крыкнуў ім Спартак, размахваючы са шпаркасцю маланкі сваім маленькім мячом. — Яшчэ трошкі... і мы пераможам!

Голас яго перарваўся, па бледным твары сцякаў пот, а ў вачах палаў гнеў.

Другі самніт паваліўся з хрыпеннем каля Спартака ад моцнага ўдару ў живот. Але і адзін з фракійцаў упаў на зямлю з разбітым чэрапам.

Катыліна, устаўшы з месца, не дыхаў, не бачыў нічога, апрача гэтай крывавай бітвы, і не зводзіў позірку з мяча Спартака — ён пайшоў на вялікі заклад за фракійцаў.

Трэці самніт, якога Спартак ударыў у шыю, далучыўся да таварышаў, што ляжалі на арэне, якраз у той момант, калі другі фракіец, адзіная падтрымка Спартака, працяты некалькімі ўдарамі, упаў без стогну мёртвым.

Гул, падобны да выцця, пранёсся па цырку; пасля настала глыбокая цішыня. Можна было выразна чуць цяжкае, перарывістае дыханне гладыятараў.

Спартак у гэтай бітве атрымаў толькі тры лёгкіх раны, хутчэй за ўсё драпіны, дзякуючы надзвычайнаму спрыту і майстэрству фехтавання; але цяпер ён астаўся адзін супраць чатырох дужых праціўнікаў, якія, праўда, былі ранены.

Калі упаў апошні таварыш, ён палічыў сябе загінуўшым.

Але раптам яго вочы бліснулі: яму прыйшла ў галаву думка выкарыстаць старынную тактыку Гарацыя супраць Курыяцыяў.

І ён кінуўся бегчы. Самніты пагналіся за ім. Сярод глядачоў пачуліся галасы абурэння.

Але, не прабегшы і пяцідзесяці крокаў, Спартак раптам павярнуўся, напаў на бліжэйшага да яго самніта і ўсадзіў яму ў грудзі свой крывы меч. Самніт захістаўся, узмахнуў рукамі і паваліўся; між тым Спартак, спаткаўшы другога ворага, аблажыў яго адразу сярод узрушаных крыкаў глядачоў, якія цяпер зразумелі яго манеўр і амаль усе былі на баку фракійца.

У гэты час наблізіўся трэці самніт, увесь пакрыты ранами. Спартак ударыў яго шчытом па галаве, не лічачы патрэбным выкарыстаць меч і не жадаючы, як відаць, забіваць. Аглушаны самніт крутануўся двойчы на месцы і паваліўся на зямлю, у той час калі апошні з яго таварышаў, знемагаючы, спяшаўся да яго на дапамогу. Спартак напаў на яго і выбіў з яго рук меч. Пасля прыціснуў яго да сябе і паваліў на зямлю, прашаптаўшы на вуха:

— Не бойся, Крыс, я спадзяюся выратаваць цябе.

Гучныя, нібы гром, воплескі пачуліся ў цырку; амаль усе паднялі ўгору вялікі палец правай рукі. Жыццё абодвух самнітаў было выратавана.

— Вось дзе моцны чалавек! — сказаў Суле Катыліна, па лбе якога сцякалі буйныя кроплі поту. — Гэта чалавек, які павінен быў нарадзіцца рымлянінам!

А ў гэты час глядачы крычалі:

— Свабоду Спартаку!

Вочы глядыятара заблішчэлі, яго твар збылеў яшчэ больш; ён прыціснуў руку да сэрца, каб стрымаць яго шалёнае біццё.

— Свабоду, свабоду! — крычалі тысячы галасоў.

— Свабода! — прашаптаў глядыятар. — Свабода! О, богі Алімпа, не дайце, каб гэтае было сном!

— Ён дэзерціраваў з нашых легіёнаў! — пачуўся гучны голас. — Нельга даць свабоду дэзерціру!

Многія грамадзяне, што прагулялі з-за мужнасці Спартака свой заклад, крычалі злосна:

— Не, не, ён дэзерцір!

Твар фракійца таргануўся. Ён шпарка павярнуў галаву ў той бок, адкуль чуліся варожыя крыкі.

Але тысячы крычалі:

— Свабоду, свабоду, свабоду Спартаку!

Гэты чалавек, які гуляў паўтары гадзіны са смерцю, не праяўляючы ні на момант слабасці, цяпер адчуў, што калені пад ім падгінаюцца. Каб не паваліцца непрытомным пасярод дырка, ён абапёрся аб плячо аднаго з ларарыяў, якія прыйшлі ачысціць арэну ад трупаў.

— Свабоду, свабоду! — няспынна крычалі ў натоўпе.

— І ён яе сапраўды варты, — сказаў Катыліна на вуха Суле.

— І ён будзе яе варты! — усклікнула Валерыя.

Яе голас вырашыў лёс гладыятара.

— Добра, — сказаў Сула, пазіраючы ў вочы Валерыі, якія з пяшчотай, любоўю і спагадай упрошвалі злітавацца над гладыятарам, — добра... няхай будзе так.

Ён нахіліў галаву ў знак згоды.

— Ты вольны, — сказаў ларарый Спартаку. — Сула падараваў табе свабоду.

Спартак стаяў нерухома і моўчкі.

— Сваёю храбрасцю ты мяне разарыў, злодзей! — прамармытаў нейчы голас над яго вухам.

Ад гэтых слоў ён апамятаўся; перад ім стаяў ланіста Акцыян. Ён прыйшоў на арэну, каб павіншаваць Спартака, бо яшчэ думаў, што той застанецца яго ўласнасцю. Але цяпер ён праклінаў храбрасць гладыятара. Дурная літасць народу і недамеснае велікадушша Сулы ўкралі ў яго, на яго думку, дваццаць тысяч сестэрцый.

Словы ланісты пераканалі фракійца, што ён не трызніць. Тады ён пакланіўся Суле і народу і пайшоў з арэны пад выбух воплескаў у дзверы цямніцы.

— Не, не багі стварылі ўсе рэчы, — гаварыў у гэтую хвіліну Ціт Лукрэцый Кар, аднаўляючы гутарку з маленькім Касіем і юным Кайем Меміем Гемелам, сваім лепшым сябрам, палкім прыхільнікам літаратуры, мастацтва і філасофіі.

— А хто ж стварыў свет? — запытаўся Касій.

— Вечны рух матэрыі і спалучэнне нябачных малекулярных цел.

— Дык што ж тады такое Юпітэр, Юнона, Сатурн? — запытаўся здзіўлены Касій.

— Яны стварэнне чалавечага невуцтва і страху. Я пазнаёмлю цябе, мілы хлопчык, з вучэннем адзіна правільным, вучэннем вялікага Эпікура, які, не баючыся ні грымотнага неба, ні землетрасенняў, што наводзяць жах на зямлю, ні магутнасці багоў і іх уяўных маланак, асмеліўся пранікнуць у

запаветныя таямніцы прыроды і адкрыў паходжанне і прыроду рэчаў.

У гэтую хвіліну выхавальнік Касія напамніў апошняму, што бацька загадаў яму вярнуцца дадому раней, як сцягнецца, і пачаў упрошваць яго пайсці з цырка. Хлопчык згадзіўся; следам за ім усталі Лукрэцый і Мемій.

Некаторыя з глядачоў пачалі разыходзіцца. На лавах, размешчаных над Варотамі смерці, сядзела прыгожая, велічная матрона, акружаная юнымі патрыцыямі і далікатнымі франтамі.

Малады чалавек у занадта доўгай тозе, якая прыкрывала яго худыя ногі, з хваравітым тварам, але з велічным і ўнушальным выглядам, устаў з свайго месца.

— Бывай, Галерыя, — сказаў, ён, цалуючы руку маладой жанчыны.

— Бывай, Марк Тулій, і памятай, што я цябе чакаю паслязаўтра ў тэатры Апалона на прадстаўленне «Электры» Сафокла з маім удзелам.

— Я прыйду, будзь упэўнена.

— Будзь здаровы, бывай, Тулій! — усклікнулі некалькі чалавек.

— Бывай, Цыцэрон, — сказаў пажылы мужчына, нарумянены і надушаны.

— Няхай сцеражэ цябе Талія, умелы Эзоп, — адказаў Цыцэрон, паціскаючы руку вялікага актора.

Падышоўшы да прыгожага чалавека год сарака, які сядзеў на лаве поблізу Галерыі, ён, працягнуўшы яму руку, сказаў:

— І над табою няхай лунаюць дзевяць муз, непераймальны Квінт Росцый, сябра мой любімы.

І Цыцэрон пайшоў, ціха і далікатна прабіраючыся праз натоўп.

Група глядачоў, з якою так ласкава развітваўся Марк Тулій Цыцэрон, складалася з Галерыі Эмбаларыі, прыгожай і вялікай артысткі, якая выконвала трагічныя ролі, Эзопа, славутага трагічнага артыста, саперніка другога няўміручага артыста, Квінта Росцыя, які прымушаў сваёю іграю плакаць, смяцца і дрыжэць усіх грамадзян Рыма.

Росцый у той час быў у росквіце свайго генія. Яго так любілі ў Рыме, што ўсе самыя выдатныя грамадзяне ганарыліся, што дружаць з ім.

Між тым Цыцэрон, мінуўшы рады, якія аддзялялі яго ад Катона і Сцыпіёна, падышоў да хлапчукоў і, шчыра прывітаў-

шыся, сеў побач і пачаў размаўляць з Катонам, да якога меў вельмі вялікую сімпатыю.

Адароны праніклівым розумам, дзівоснай памяццю і прыродным красамоўствам, Цыцэрон стараннай, гарачай і ўпартай працай дасягнуў да дваццаці шасці год вялікай славы, праяўляючы сябе адначасова як філосаф, аратар і як самы вядомы, што заўсёды дамагаецца воплескаў, паэт.

— Ці праўда, о, усемагутныя багі, тое, што расказваюць пра цябе? — запытаўся Цыцэрон у юнака Катона.

— Так, — адказаў бурклівым і суровым тонам хлопчык. — Хіба не мая была праўда?

— Не, праўда была твая, храбры хлопчык, — адказаў паціху Цыцэрон, цалуючы Катона ў лоб, — але не заўсёды, на жаль, можна голасна гаварыць праўду, і часта, амаль заўсёды, права павінна падпарадкавацца сіле.

— Але як гэта здарылася? — запытаўся ён у Сарпедона, выхавальніка абодвух хлопчыкаў.

— У час штодзённых забойстваў, якія рабіліся па загаду Сулы, — адказаў Сарпедон, — я павінен быў браць хлопчыкаў з сабою і наведваць дыктатара прыблізна раз у месяц для таго, каб ён ставіўся да іх прыхільна і літасціва, палічыў іх за сваіх сяброў і каб у страшнай прагнасці знішчэння яму ніколі не магла прыйсці шалёная думка саслаць іх. І Сула сапраўды прымаў іх заўсёды прыхільна і адсылаў іх кожны раз з ласкавымі словамі. Адноўчы, выйшаўшы з яго дому і праходзячы форум, мы пачулі жажлівыя стогны пад скляпеннямі Мамерцінскай турмы...

— І я запытаўся ў Сарпедона, — перапыніў Катон, — хто гэта крычыць? «Грамадзяне, якіх забіваюць па загаду Сулы», — адказаў ён мне. «А завошта іх забіваюць?» — запытаўся я яго. «За адданасць свабодзе», — адказаў мне Сарпедон.

— І тады гэты вар'ят, — прадаўжаў Сарпедон, — голасам, які пачулі ўсе акружаючыя, праказаву: «О, чаму ты не даў мне мяча для таго, каб я раней забіў гэтага злога тырана бацькаўшчыны?» Цяпер скажы, Марк Тулій, як гэты факт дайшоў да тваіх вушэй?

— Вельмі многія ведаюць і гавораць аб ім, дзівячыся і захапляючыся мужнасцю гэтага хлопчыка.

— А калі, на няшчасце, чуткі пра гэтае дойдуць да Сулы? — запытаўся Сарпедон у роспачы.

— Ну дык што мне да гэтага? — адказаў Катон, нахмурыўшы бровы. — Тое, што я сказаў, я пацвердзіў бы ў прысут-

насці гэтага чалавека, які прымушае дрыжэць усіх, але не мяне, клянуся ўсімі багамі Алімпа!

Цыцэрон і Сарпедон здзіўлена пазіралі адзін на аднаго. А хлопчык голасна ўсклікнуў:

— О, каб я ўжо насіў мужчынскую тогу!

— А што б ты зрабіў, шалёны? — запытаўся Цыцэрон і зараз жа дадаў. — Памаўчы лепш!

— А я выклікаў бы на суд Луцыя Карнелія Сулу і абвінаваціў бы яго перад народам!

— Сціхні ты! — сказаў Цыцэрон. — Хіба ты хочаш наклікаць на ўсіх нас бяду? Няўжо ты хочаш, каб ён у тваіх безразважных словах знайшоў прычыну далучыць нас да безлічых ахвяр сваёй шалёнай лютасці? І калі мы дадзім сябе забіць, хіба мы вызвалім Рым ад яго пагібельнага панавання? Страх перад ім зледзяніў кроў у жылах рымлян. Сула сапраўды шчаслівы і ўсёмагутны.

— Замест таго, каб называцца Шчаслівым, няхай бы ён стараўся заслужыць прозвішча Справядлівага! — прашаптаў Катон.

На арэне пачалося новае прадстаўленне: андабаты развясельвалі народ крывавай гульнію, у якой усе дваццаць няшчасных гладыятараў павінны былі развітацца з жыццём.

Суле ўжо абрыдла гэта відовішча. Заняты адною толькі думкаю, якая апанавала яго некалькі гадзін таму назад, ён устаў і накіраваўся да таго месца, дзе сядзела Валерыя. Падышоўшы да яе, ён ветліва пакланіўся і, пазіраючы пяшчотнымі вачыма, запытаўся:

— Ты вольная, Валерыя?

— Некалькі месяцаў таму назад мяне выракся мой муж, але не за які-небудзь ганебны ўчынак з майго боку, наадварот...

— Я гэта ведаю. А мяне ты пакахала б?

— Усім сэрцам, — адказала Валерыя, патупіўшы вочы.

— Я цябе таксама кахаю, Валерыя, і думаю, што ніколі я так не кахаў.

І былы дыктатар Рыма сказаў, пацалаваўшы яе руку:

— Праз месяц ты будзеш маёй жонкай.

І разам са сваімі сябрамі, якія праводзілі яго, ён пайшоў з цырка.

Раздзел III

ТАВЕРНА ВЕНЕРЫ ЛІБІЦНЫ

На адной з аддаленых вузкіх і брудных вуліц, паблізу старадаўняй гарадской сцяны, была адчыненая ўдзень і ноччу таверна, прысвечаная Венеры Лібіціне, гэта значыць Венеры Пахавальнай. Гэтая багіня загадвала пахаваннямі і магіламі, а таверна знаходзілася паміж могілкаў для простага народу і полем, куды кідалі целы рабоў і самых пагарджаных людзей — сталую і ўлюбёную ежу ваўкоў і каршуноў. Гнілое мяса заражала навакольнае паветра. На гэтым полі праз паўвека пазней Мецэнат пасадзіў свае славуцья сады, з якіх дастаўлялі на яго патрыцыянскі стол самую смачную гародніну і самыя лепшыя фрукты, якія вырасталі на ўгнаенні з плебейскіх касцей.

Над уваходам у таверну вісела нарысаваная п'янай рукою нейкага благога маляра карціна Венеры, якая больш нагадвала брыдкую мегеру, чым багіню прыгажосці. Ліхтар, які гойдаўся ад ветру, ледзь рассяваў змрок бруднага завулка, асвятляў убогую Венеру і прыцягваў увагу прахожых да сухой галінкі, прымацаванай над уваходнымі дзвярыма таверны.

Спусціўшыся па некалькіх камянях, якія замянялі ступені, наведвальнік трапляў у закураны сыры пакой.

З правага боку ад уваходу ўзвышаўся камін, у якім палаў агонь і гатавалася ў алавыным посудзе традыцыйная каўбаса з свіной крыві і нязменныя біткі. Ніхто не захацеў бы расследаваць, з якога віду прадуктаў рабіла іх Лутацыя Аднавокая, уласніца і гаспадыня гэтай бруднай карчомкі.

Чатыры статуэткі з тэракоты стаялі ў невялікай нішы, паблізу каміна. Яны ўяўлялі сабой лараў, гэта значыць геніяў — апекуноў дому. Перад імі гарэў свяцільнік і былі пакладзены вянкi і пучкі кветак. Побач, за невялікім брудным сталом, на пазалочанай пурпуровага колеру лаўцы сядзела гаспадыня.

Уздоўж сцен стаялі старыя абедзеныя сталы, доўгія, няўкладныя лаўкі і табурэткі з пакалечанымі ножкамі.

Са столі звешвалася алавыная лямпа з чатырма свяцільнікамі, якія разам з полымем ад каміна напалову разганялі змрок, што запаўняў пакой.

У сцяне, якая была насупраць уваходу, меліся другія дзверы; яны вялі ў другі пакой, меншы за першы і не такі брудны. Усе яго сцены не вельмі сарамлівы мастак размаляваў дзеля забавы рысункамі самага непрыстойнага зместу. У кутку гарэла масляная лямпа з адным ражком. Усю верхнюю частку пакоя яна пакідала амаль у цемры, слаба асвятляючы толькі падлогу і два абедзеных ложы.

Каля гадзіны першай зары (прыблізна ў гадзіну ночы) у той дзень, 10 лістапада 675 года, у таверне Венеры Лібіціны было многа наведвальнікаў, яны напаўнялі гулам і гамонкай не толькі хаціну, але і ўсю вуліцу, на якой яна знаходзілася.

Лутацыя Аднавокая разам з сваёй чорнай, як сажа, рабыняй-эфіопкай на ўсю сілу стараліся задаволіць патрабаванні галодных наведвальнікаў, якія чуліся з усіх бакоў.

Лутацыя, высокая, дужая, поўная і чырванашчокая жанчына, якой было сорок пяць гадоў, яшчэ магла б лічыцца красуняй, каб твара яе не псаваў даўгі і шырокі шрам, які праходзіў па лбе і правым воку. Праз гэтае калецтва Лутацыя была прызвана Манаколай, гэта значыць Аднавокай.

Але, не зважаючы на калецтва, у карчму да балбатлівай, ласкавай і вясёлай Лутацыі цягнуліся шматлікія наведвальнікі з самых нізоў рымскага насельніцтва.

Цесляры, кавалі, ганчары, магільшчыкі, атлеты з цырка, камедыянты і шуты, гладыятары, жабракі, мнімыя калекі і распусныя жанчыны былі звычайнымі гасцямі Лутацыі. У такім месцы не маглі, вядома, бываць банкіры, коннікі і патрыцыі. Але Лутацыя Аднавокая не была пераборлівай і думала, што Юпітэр змясціў сонца на небе для таго, каб свяціць як багатым, так і бедным. Калі для багатых былі вінныя скляпы, кандытарскія, рэстараны і гасцініцы, дык беднякі павінны былі мець свае таверны, а квадранс (чвэртка капейкі), ас (дзве капейкі) і сестэрцый (дзевяць капеек) бедняка і раба нічым не адрозніваліся ад тых жа манет заможнага гараджаніна і ганарлівага патрыцыя.

— Клянуся рагамі Вакха Дыянісія, дасі ты нам, нарэшце, гэтыя праклятыя біткі? — крыкнуў грымотным голасам стары гладыятар, твар і грудзі якога былі ўсе пакрыты шрамамі.

— Стаўлю на заклад сестэрцый, што Лувеній, магільшчык, прынёс ёй з Эсквілінскага поля такое мяса, якое было здабычай крумкачоў і зусім падыходзіць як начынка для пякельных біткоў! — крыкнуў жабрак, які сядзеў непадалёку.

Гучны рогат гримнуў у адказ на гэты жарт. Нізкі ростам, непаваротлівы і тоўсты магільшчык, якога звалі Лувеніем, пачаў лаяцца.

— Як сумленны магільшчык клянуся, ты павінна б была, Лутацыя, у біток гэтага нягодніка Веленія (так звалі жабрака) пакласці мяса, якое ён прывязвае ніткамі да сваіх грудзей, каб расчуліць літасцівых грамадзян уяўнымі балячкамі і выманіць у іх пабольш грошай.

Новы выбух смеху пачуўся ад гэтых слоў.

— Калі б Юпітэр не быў гультаём і не спаў так моцна, дык ён даўно б спапяліў сваёй маланкай гэты смярдзючы бяздонны мяшок — магільшчыка Лувенія, — адказаў жабрак.

— Клянуся чорным скіпетрам Плутона, я на тваёй варварскай мордзе зраблю кулакамі такую балячку, якая дасць табе права прасіць людзей пра спачуванне! — ашалела крыкнуў магільшчык, ускокваючы з месца.

— Ну, падыдзі, падыдзі, дурань! — Веленій ускочыў і сціснуў кулакі. — Падыдзі, каб я паслаў цябе да Харона, і, клянуся крыламі бога Меркурыя, я сам укладу манету паміж тваіх брудных воўчых зубоў.

— Кіньце вы, старыя клячы! — зароў Кай Таўрывій, велізарнага росту атлет з цырка. — Кіньце, а то клянуся ўсімі багамі Рыма, я так стукну вас адзін аб аднаго, што раскрышу вашы з'едзеныя чарвямі косці і ператвару вас у патрапаную мачалку.

Ужо гатова была пачацца бойка, але, на шчасце, у гэтую хвіліну Лутацыя і Азур, яе чорная рабыня, паставілі на сталы дзве вялізныя талеркі, напоўненыя даверху дымнымі біткамі, на якія ўсе накінуліся прагна, як ваўкі. Гэтым часам у другой групе наведвальнікаў вяліся размовы на ўлюбёную тэму дня — пра гладыятарскія гульні ў цырку. Свабодныя грамадзяне, якія на іх прысутнічалі, расказвалі рабам, што не мелі права ўваходзіць за агароджу цырка.

Усе выслаўлялі мужнасць і сілу Спартака.

Тым часам Лутацыя паставіла на стол крывяную каўбасу, і гаворка на некаторы час прыпынілася.

Першым парушыў маўклівасць стары гладыятар, усклікнуўшы:

— Я біўся дваццаць два гады ў амфітэатрах і цырках і захаваў, аднак, сваю скуру, хоць яна, праўда, прадзіраўлена, зашыта і перашыта. І вось павінен вам сказаць, што ніколі я не ведаў больш прыгожага гладыятара, больш дужага чала-

века і больш спрытнага фехтавальчыка, як гэты пераможны Спартак.

— Калі б ён нарадзіўся рымлянінам, — прыхільна дадаў атлет Кай Таўрывій, які быў рымлянін па паходжанню, — ён зрабіўся б героем.

— Шкада, што ён варвар! — сказаў з пагардай у голасе Эмілій Варын, прыгожы юнак год дваццаці, на твары якога ўжо былі відаць маршчыны, якія сведчылі пра распуснае жыццё і дачасную старасць.

— А ўсё-такі ён вельмі шчаслівы, гэты Спартак! — уздыхнуў стары легіянарый з Афрыкі, з шырокім шрамам на лбе і пакалечаны. — Хоць і дэзерцір, ён усё ж атрымаў у падарунак свабоду! Бываюць жа справы, ніколі нябачаныя! Эх! Сула быў у гэтую хвіліну ў добрым настроі, што адважыўся на такую шчодрасць.

— Уявіце, як прыкра зрабілася ланісту Акцыяну, — заўважыў стары гладыятар.

— Так, ён крычаў, што яго аграбілі, разарылі, забілі. Напэўна, Сула заплаціў яму шчодра.

— Ну што ж, тавар, трэба сказаць праўду, быў добры і прыгожы!

— Я нічога не кажу, але і дзвесце дваццаць тысяч сестэрцый прыгожыя і добрыя.

— Клянуся Геркулесам, вельмі і вельмі добрыя! — сказаў атлет. — Калі б я іх меў... мне б хацелася іх выпрабаваць усяляк і ўсякімі спосабамі.

— Ты думаеш, Таўрывій, што мы не здолелі б ацаніць прывабнасць двухсот дваццаці тысяч сестэрцый?

— Не ўсе ўмеюць зрабіць грошы, але ўсе ўмеюць іх траціць.

— Ці не хочаце вы сказаць, што Суле цяжка дасталіся яго багаці?

— Першую частку іх ён атрымаў ад адной жанчыны з Нікаполіса, якая, ужо досыць пажылою, закахалася ў яго і, паміраючы, пакінула яму аднаму ў спадчыну ўсе свае багаці.

— А ў маладыя ж гады ён быў досыць бедны.

— Пасля ў вайне супраць Мітрыдата і пры ўзяцці Афін ён здолеў захапіць для сябе львіную частку здабычы.

— Пасля надыйшла пара праскрышцый. Па яго загаду было зарэзана семнаццаць былых консулаў, сем прэтараў, шэсцьдзесят эдылаў і квестараў, трыста сенатараў, тысяча шэсцьсот коннікаў і семдзсят тысяч грамадзян, а ўся маёмасць гэтых

асоб была канфіскавана. Хіба пры гэтым нічога Суле не перапала?

— Я хацеў бы мець мізэрную частку таго, што дасталася яму ў час праскрышчый.

— Аднак, — сказаў Эмілій Варын, — гэты чалавек зрабіўся з вельмі беднага страшэнна багатым, з нікчэмнасці — трыумфатарам і дыктатарам Рыма; яму народ паставіў залатую статую перад рострамі з надпісам: «Карнелій Сула Шчаслівы — імператар», і ўсё ж гэты ўсёмагутны чалавек хварэе на хваробу, супраць якой бяссільны ўсё золата і ўсе лякарствы!

— І ён варты таго, — крыкнуў кульгавы легіянарый, які як удзельнік афрыканскіх войнаў шанаваў памяць Кая Марыя, — гэта дзікі звер, гэта пачвара ў выглядзе чалавечым! Страшна! Хваробай адпомшчана яму кроў шасці тысяч самнітаў, якія здаліся з умовай, што ім будзе захавана жыццё, і якіх ён загадаў, усе шэсць тысяч, забіць у цырку стрэламі. І калі адкрыкаў гэтых няшчасных усе сенатары, што сабраліся ў Остыльскай курыі, у страху ўсхапіліся з сваіх месцаў, ён спакойна сказаў: «Не трывожцеся, бацькі-сенатары, гэта па майму загаду караюць некалькіх зламаўнікаў; працягвайце ваша паседжанне».

— А разня ў Прэнэсце, дзе ён загадаў забіць за адну ноч усіх дванаццаць тысяч жыхароў, не зважаючы ні на пол, ні на ўзрост, за выключэннем таго грамадзяніна, у якога ён гасцяваў?

— А Сультана, Спалецыум, Тэрні, Фларэнцыя, усе гэтыя надзвычайныя гарады Італіі, якія за сваю прыхільнасць да Кая Марыя былі зраўняны з зямлёй і зруйнаваны, хоць ён абяцаў не рабіць гэтага?

— Гэй, хлопцы! — крыкнула Лутацыя са сваёй лаўкі, дзе яна рыхтавала на алавянай патэльні смажаніну з зайца. — Мне здаецца, што вы гаворыце благое пра дыктатара Сулу Шчаслівага. Раю вам трымаць язык за зубамі. Я не хочу, каб у маёй таверне зневажалі імя найвялікшага грамадзяніна Рыма.

— Вось табе і на! Гэтая праклятая крывавакая належыць да партыі Сулы! — усклікнуў стары гладыятар.

— Каго ты чакаеш сёння ў свой шынок, каб пачаставаць гэтымі кошкамі, засмажанымі пад зайцоў? — запытаўся жабрак Веленій. — Можна, ты чакаеш самога Марка Краса?

— Не, яна чакае на вячэру Пампея Вялікага!

Рогат і насмешкі не спыняліся, як раптам у дзвях з'явіўся чалавек вялізнага росту, дужы целам, яшчэ прыгожы, не зважаючы на сівыя валасы.

— Заходзьце, заходзьце, Трэбоній! — гукнула разам шмат галасоў.

Трэбоній быў раней ланістай. Ён закрыў некалькі год таму назад сваю школу і цяпер жыў на зберажэнні, але не парываў сувязі з гладыятарамі.

Цішком расказвалі, што ў час грамадзянскіх хваляванняў патрыцыі даручалі яму вербаваць гладыятараў. Казалі, што ён меў напачатку шматлікія атрады, з якімі ў прызначаны час з'яўляўся на форум або ў каміцыі, калі патрэбна было напалохаць суддзяў або зрабіць націск на вынік выбараў магістрата. Сцвярджалі, што Трэбоній з вялікай выгадай выкарыстоўваў сваё знаёмства з гладыятарамі.

Як бы яно ні было, Трэбоній быў іх сябрам, заступнікам, і вось таму ў гэты дзень ён, калі скончылася прадстаўленне ў цырку, дачакаўся Спартака, абняў яго, расцалаваў і запрасіў на вячэру ў таверну Венеры Лібіціны.

У шынок Лутацыі ён увайшоў разам са Спартакам і групай гладыятараў.

Спартак быў усё яшчэ ў пурпуровай туніцы, у якой змагаўся ў цырку. На плечы ён накінуў плашч, які звычайна насілі салдаты і які ён толькі што ўзяў на час у аднаго цэнтурыйна, сябра Трэбонія.

Наведвальнікі шынка шумна прывіталіся з прыйшоўшымі. Тыя, што прысутнічалі на відовішчах у цырку, з гонарам паказвалі на героя дня тым, якія яго яшчэ не ведалі.

— Сюды, сюды, прыгажун-гладыятар, — сказала Лутацыя, ведучы новых гасцей у чысты пакой, — тут падрыхтавана для вас вячэра. Твая Лутацыя, Трэбоній, паклапацілася пра цябе і спадзяецца, што такой смажаніны з зайца не елі нават за сталом у Марка Краса.

— Зараз паглядзім, што ты здолела згатаваць, круцелька, — адказаў Трэбоній, паляпваючы гаспадыню па спіне, — а пакуль што прынясі нам збан старога велітэрнскага. Ды глядзі — толькі старога!

— Клянуся літасцiвымі багамі! — усклікнула Лутацыя. — Ён пытаецца, ці старое маё велітэрнскае. Падумаць толькі — яму пятнаццаць год! На яго пячаці ёсць імёны консулаў Кая Цэлія Кальда і Ліцыя Даміцыя Энабарба.

І ў той час, калі Лутацыя ўсё гэта гаварыла, Азур пры-

несла збан, з якога яна зняла пячаць, і запрошанья пачалі яе разглядаць, перадаючы адзін аднаму.

Неўзабаве гладытары ацанілі ўмельства Лутацыі гатаваць смажанага зайца і якасць велітэрнскага.

Вячэра была нядрэнная, віна ставала. У пакоі зрабілася шумна ад вясёлай гамонкі. Адзін Спартак, якім усе захапляліся, магчыма, ад хваляванняў, перажытых у гэты дзень, а магчыма, ад празмернай радасці, што неспадзявана атрымаў свабоду, не быў вясёлым і еў неахвотна.

Ні ласкавасць, ні астроты, ні смех не маглі развеець яго задуменнасці.

— Клянуся Геркулесам, Спартак, дружа мой, я цябе не разумею, — сказаў, нарэшце, Трэбоній. — Што з табою? Ты не п'еш...

— Клянуся Юнонай, маткай багоў, — усклікнуў адзін з гладытараў, у якім па вымаўленню можна было пазнаць самніта, — можна падумаць, што ты сядзіш не на піры з сябрамі, а на памінках і не святкуеш сваё вызваленне, а бядуеш, што страціў маці!

— Мая маці! — праказаў глыбока ўздыхнуўшы Спартак і пасмутнеў яшчэ больш.

Трэбоній, устаўшы і ўзяўшы ў руку шклянку, гукнуў:

— Прапаную тост за свабоду!

— Няхай жыве свабода! — закрычалі з пабліскаваючымі вачыма гладытары, усхапіўшыся і падняўшы ўгору шклянкі.

— Шчаслівы ты, Спартак, што мог дамагчыся яе пры жыцці, — тужліва сказаў малады светлавалосы гладытар. — Мы яе атрымаем пасля смерці.

Ад першага гуку: «Свабода!» твар Спартака праяснеў, вочы запалалі. Ён устаў, падняў сваю шклянку і ясным, моцным і гучным голасам усклікнуў:

— Няхай жыве свабода!

Але ад слоў маладога гладытара ён зноў апусціў галаву і ў запанаваўшай цішыні напаўголосу павольна і раздзельна вымавіў адну страфу з песні, што ў час практыкаванняў напывалі гладытары школы Акцыяна:

Ён вольным нарадзіўся,
Спіну не гнуў ніколі,
Пасля папаў за краты
У цяжкую няволю.
Цяпер не за айчыну,
Не за багоў павінен
Змагацца ён у бойках.

Не за сваіх любімых
У бітве памірае
Гладыятар.

— Наша песня! — здзіўлена і ўзрадавана прашапталі адзін аднаму гладыятары.

Пасля, нібы абьякава, Спартак запытаўся ў светлавалосага гладыятара:

— Да якой ты школы належыш?

— Да школы ланісты Рабецыя.

Спартак падняў шклянку, выпіў што ў ёй было і, нібы звяртаючыся да ўваходзіўшай у гэты момант рабыні, сказаў:

— Святла!

Гладыятары хутка зірнулі адзін на аднаго. Светлавалосы юнак, нібы прадаўжаючы пачатую гутарку, адказаў:

— І свабоды... Ты атрымаў яе заслужана, адважны Спартак.

Гэтым разам ужо Спартак быстра зірнуў на яго. І нібы ў адказ на яго словы, пачуўся гучны голас чалавека, які з'явіўся ў дзвярах:

— Так, ты заслужыў свабоду, непераможны Спартак!

Усе галовы павярнуліся ў бок дзвярэй. На парозе стаяў захутаны ў шырокі цёмны плашч Луцый Сергій Катыліна.

Ад слова «свабода», якое падкрэслена цвёрда вымавіў Катыліна, Спартак і ўсе гладыятары, апрача Трэбонія, зірнулі на ўвайшоўшага здзіўлена і дапытліва.

— Катыліна! — усклікнуў Трэбоній, які сядзеў спіною да дзвярэй і таму апошнім заўважыў яго прыход.

Ён хутка ўсхапіўся, пачціва пакланіўшыся, і сказаў:

— Добры вечар, славы Катыліна... Якой добрай багіні мы павінны падзякаваць за гонар бачыць цябе ў такі час і ў такім месцы?

— Якраз цябе я і шукаў, Трэбоній, — сказаў Катыліна. — А таксама, — дадаў ён, павярнуўшыся да Спартака, — і цябе.

Пачуўшы імя Катыліны, вядомага ў Рыме за сваю жорсткасць, буянствы, сілу і мужнасць, гладыятары пераглянуліся, збянтэжаныя і напалоханыя, і нават сам Спартак, сэрца якога ніколі не калацілася ад страху, уздрыгнуўся і нахмурыў лоб.

— Мяне? — запытаўся ён здзіўлена.

— Так, якраз цябе, — адказаў спакойна Катыліна, сядваючы на прапанаваную яму лаўку і падаўшы ўсім знак садзіцца.

— Я не ведаў, што знайду цябе тут, — растлумачыў ён і, звярнуўшыся да Трэбонія, прадаўжаў, — але быў амаль упэў-

нены, што знайду тут цябе, Трэбоній, і ад цябе я думаў даведацца, дзе змагу адшукаць гэтага мужа і доблеснага чалавека.

Спартак, дзівячыся ўсё больш, паглядаў на Катыліну дапытлівым позіткам.

— Табе была падаравана свабода, і ты яе варты. Але табе не далі грошай, на якія ты мог бы пражыць, пакуль знойдзеш спосаб іх зарабляць. Сваёю храбрасцю ты здабыў сёння для мяне добрых дзесяць тысяч сестэрцый, выйграных на заклад у Кнея Карнелія Далабелы, і я цябе шукаў, каб аддаць табе частку гэтага выйгрышу. Ён належыць табе па праву, бо калі я рызыкаваў грашыма, дык ты на працягу дзвюх гадзін ставіў на карту сваё жыццё.

Спартак расчуліла гэтая ласка, што рабіла знатная асоба яму, які ўжо даўно адвык ад добрых да сябе адносін.

— Вельмі дзякую табе, славуты Катыліна, за тваю высакародную прапанову, якую, аднак, я не магу і не павінен прыняць. Я буду навучаць барацьбе, гімнастыцы, фехтаванню ў школе майго ранейшага гаспадара і, значыць, зараз жа знайду спосаб жыць з сваёй працы.

Катыліна ў гэты час падаў Трэбонію сваю шклянку, загадаў, каб ён змяшаў велітэрнскае з вадою, і, адцягнуўшы гэтым яго ўвагу, таропка прашаптаў на вуха Спартаку:

— Я таксама пакутую ад нянавісці алігархаў, і я таксама раб брыдкага рымскага грамадства, і я таксама гладыятар сярод патрыцыяў, і я хачу свабоды... ведаю ўсё... і буду з вамі.

Крыху прыпадняўшыся, ён сказаў больш гучным голасам, так, каб усе яго пачулі:

— Цяпер ты не адмовішся ад двух тысяч сестэрцый?

І працягнуў Спартаку зграбны маленькі кашалёк.

— Кажу яшчэ: я не дару іх, ты іх зарабіў; яны твае. Гэта — твая частка нашай сённяшняй здабычы.

Усе прысутныя выказалі сваё захапленне ад шчодрасці Катыліны, а ён схавіў правую руку Спартака і паціснуў яе так, што гладыятар зноў уздрыгануўся.

— Цяпер ты верыш, што я ўсё ведаю? — паціху запытаўся патрыцый.

Спартак быў ашаломлены, пераканаўшыся, што Катыліна ведаў іх таемныя знакі і словы. Ён паціснуў у адказ яго руку і, схававшы на грудзях пад туніку кашалёк, сказаў:

— Дзякую табе, высакародны Катыліна. Заўтра, калі ты дасі згоду, я прыйду ў твой дом выказаць табе вялікую падзяку.

— У маім доме, Спартак, ты будзеш заўсёды жаданым госцем.

— А цяпер, — дадаў Катыліна, звярнуўшыся да Трэбонія і астатніх гладыятараў, — разап'ем чашу фалернскага, калі толькі ў гэтай халупе ёсць фалернскае віно.

— Калі мая бедная таверна заслужыла гонар прыняць у сваіх сценах такога славутага патрыцыя, як ты, Катыліна, дык, вядома, прадбачлівыя багі дапамогуць беднай Лутацыі знайсці ў яе склепе маленькую амфару фалернскага, якое варта стала Юпітэра.

І, пакланіўшыся Катыліне, Лутацыя выйшла, каб прынесці віна.

— А цяпер выслухай мяне, Трэбоній. — І Катыліна ціхім голасам пачаў пра штосьці размаўляць з ланістай.

— Зразумеў... Эзефор — банкір, кантора якога знаходзіцца каля рогу Свяшчэннай і Новай вуліц, побач з Остыльскай курыяй, — сказаў Трэбоній.

— Правільна. Ты пойдзеш туды, нібы па свайму пачыну, і намякнеш яму няясна пра небяспеку, што яму пагражае, калі ён выкліча мяне да прэтара для неадкладнай выплаты пяцісот тысяч сестэрцый, якія я яму вінен.

— Зразумеў.

— Ты яму скажаш, што падслухаў размову аб тым, як некалькі маладых патрыцыяў, адданных мне, сабралі (і я, вядома, пра гэта не ведаю) атрад гладыятараў, каб нядобра з ім пажартаваць.

— Я зразумеў, Катыліна. Не сумнявайся, усё будзе зроблена.

У гэты час Лутацыя прынесла ў кубках фалернскае, і яго зараз жа пакаштавалі.

— Як яно табе падабаецца, славыты Катыліна? — запыталася Лутацыя.

— Віно нядрэннае.

— Яно з часоў консульства Луцыя Марцыя Філіта і Секста Юлія Цэзара.

— Яму, значыць, толькі дванаццаць год, — сказаў Катыліна і раптам задумаўся.

Ён быў па сваёй натуры чалавекам шчырым нават у жорсткасці і не ўмеў захоўваць сваіх парыванняў. Усё, як у люстры, выяўлялася на яго мужным мускулістым твары.

— Пра што ты думаеш, Катыліна? Што цябе так засмучае? — запытаўся ў патрыцыя Трэбоній.

— Я думаў, — адказаў Катыліна, утаропіўшыся позіркам на стол, — што ў той год, калі было наліта ў збан гэтае фалернскае, быў забіты па-збродніцку ў порціку свайго дома трыбун Лівій Друз. А за некалькі гадоў да гэтага ўмярцвілі трыбуна Луцыя Акулея Сатурніна. А яшчэ раней па-зверску зарэзалі Тыберыя і Кая Грахаў, двух вялікіх грамадзян, якія былі ўпрыгожаннем нашай радзімы. І кожны раз за адну і тую ж справу — за справу немагчымых і прыгнечаных; і кожны раз адной і той жа злачынай рукой — рукой бяспачных арыстакратаў! Няўжо напісана ў заветах вялікіх багоў, што прыгнечаныя ніколі не будуць мець спакою, што бедныя ніколі не атрымаюць хлеба, што чалавецтва заўсёды будзе падзелена на два лагеры — ваўкоў і ягнят, пажыраючых і пажыраемых?

— Не, клянуся ўсімі багамі Алімпа! — усклікнуў Спартак, стукнуўшы кулаком па сталю.

Між тым у першым пакоі таверны шум і крыкі ўсё ўзмацняліся, адпаведна колькасці віна, якое выпівалася прысутнымі там п'яніцамі.

Раптам Катыліна і яго сатрапезнікі пачулі агульны хор галасоў:

— А, Радапея, Радапея!

Ад гэтага імя Спартак уздрыгануўся. Яно прыгадала яму родную Фракію, горы, дом, сям'ю. Колькі страчанага шчасця! Колькі прыемных і сумных успамінаў!

— Заходзь, заходзь, чароўная Радапея! — гукнулі разам дзесяткі два п'яніц.

— Дайце ёй віна, бо яна прыйшла выпіць, — сказаў магільшчык, і ўсе стоўпіліся вакол прыйшоўшай дзяўчыны.

Радапея была прыгожай дзяўчынай, высокай і стройнай, з чыстым тварам, з правільнымі рысамі, з вельмі доўгімі светлымі валасамі, з жвавымі і выразлівымі блакітнымі вачыма. Яна была апранута ў сінюю туніку, упрыгожаную сярэбранай каймою, на руках былі сярэбраныя браслеты, а лоб абвязан сіняй шарсцяной істужкай. Па ўсяму яе выгляду можна было здагадацца, што яна не рымлянка, а рабыня, і пры гэтым самага нізкага сорту. Лёгка было зразумець, якое злашчаснае жыццё яна прымушана была весці.

Але чулыя і досыць пачцівыя адносіны да яе дзёрзкіх і бессаромных сталых наведвальнікаў шынка Венеры Пахавальнай сведчылі, што гэтая дзяўчына здолела набыць шчырую прыхільнасць такіх грубых і злых людзей.

Аднойчы, трапіўшы ў шынок Лутацыі, уся скрываўленая ад

пабаяў гаспадара, яна са слязамі, пакутуючы ад смагі, папрасіла глыток віна. З таго часу Радапея праз два-тры дні, кожны раз, калі быў зручны выпадак, заходзіла ўвечары ў шынок Лутацыі, каб адпачыць тут чвэртку гадзіны ад таго пекла, у якім яна прымушана была жыць.

Радапея прыстроілася каля лаўкі Лутацыі і папівала з шклянкі албанскае віно. Крык, выкліканы яе прыходам, ужо спыніўся, але ў пакоі ўзняўся новы шум.

Магільшчык Лувеній і яго сябры, разгарачаныя віном, пачалі нядобра гаварыць пра Катыліну і ўсяляк ляць яго, хоць астатнія наведвальнікі ўпрошвалі іх гаварыць больш далікатна.

— Не, — крычаў Веленій, жабрак, — клянуся Геркулесам, патрыцыям, гэтым подлым п'яўкам, якія смокчуць нашую кроў, нельга дазваляць прыходзіць сюды і зневажаць нас сваёю праклятай прысутнасцю!

— І хто гэты багацей, што пагрузнуў у гулянках і злачынствах? Чаго ён прыходзіць у пышнай сваёй латыклаве насміхацца з нашай галечы, першай прычынай якой ёсць ён сам і ўсе яго сябры патрыцыі?

Так казаў, шалеючы, Лувеній і стараўся вырвацца з рук атлета Таўрывія, які не даваў яму рынуцца ў другі пакой.

— Сціхні ты, пракляты п'яніца! Навошта зневажаеш таго, хто цябе не чапае? І хіба ты не бачыш, што з ім дванаццаць гладыятараў, якія разарвуць на кавалкі тваю старую скуру?

— Пляваць на гладыятараў! — зароў, як звар'яцелы, Эмілій Варын. — Вы — вольныя грамадзяне і, клянуся ўсемагутнымі маланкамі Юпітэра, баіцеся гэтых пагарджаных рабоў! Клянуся дзівоснай прыгажосцю Венеры Афрадыты, я хачу так правучыць гэтага нягодніка ў пышнай тозе, каб ён ужо ніколі не меў ахвоты любавання з няшчасця беднага плебсу.

— Выбірайся на Палацін! — крычаў Веленій.

— Праваліся хоць да Стыкса, толькі вон адсюль!

— Няхай яны ідуць ад нас, гэтыя подлыя арыстакраты, няхай душацца ў сваіх брудных гулянках на форуме, Капітоліі і Палаціне!

— Вон адсюль патрыцыяў, вон арыстакратаў, вон Катыліну! — закрывалі ў адзін голас восем або дзесяць чалавек.

Пачуўшы гэтыя крыкі, Катыліна насупіў бровы, усхапіўся і стаў у дзвярах, выпрастаўшыся на ўвесь свой вялізны рост. Скрыжаваўшы рукі на грудзях з высока ўзнятай галавой, ён закрываў:

— Эй, што вы там квакаеце, дурныя жабы? Навошта вы пэцкаеце сваімі бруднымі языкамі паважанае імя Катыліны? Чаго вы хочаце ад мяне, нікчэмныя чэрві?

Яго магутны вокліч на момант напалохаў бунтароў, але неўзабаве пачуўся нейчы голас:

— Мы хочам, каб ты пайшоў адсюль.

— На Палацін! На Палацін! — усклікнулі іншыя.

— Або ў турму, там табе месца! — прарэзліва закрычаў сваім хрыпатым напаяночным голасам Эмілій Варын.

— Дык паспрабуйце ж прагнаць мяне. Смялей, подлая чэрнь! — І Катыліна расправіў рукі, як гэта робяць, рыхтуючыся да барацьбы.

Плебеі збянтэжыліся, але толькі адзін момант. Магільшчык Луверый рынуўся на Катыліну і зараз жа паваліўся ад двух шпаркіх як маланка ўдараў па пляшывым, голым чэрапе.

Моцным ударам у живот Катыліна паваліў на зямлю жабрака Веленія, які быў кінуўся да яго з кінжалам у руцэ.

Як толькі Веленій паваліўся, ворагі Катыліны, якія цесна згрудзіліся ля дзвярэй другога пакоя, адступілі, а ён выхапіў свой кароткі меч і рынуўся наперад. Б'ючы ім плашмя па спінах п'яніц, ён крычаў страшэнным голасам:

— Подлая чэрнь, нахабнікі, гатовыя лізаць ногі таго, хто вас топча, і зневажаць таго, хто апускаецца да вас, каб падаць вам руку!..

Як толькі Катыліна вызваліў праход у дзвярах, у пакой уварваліся Трэбоній, Спартак і іх таварышы.

Пад націскам гладыятараў увесь п'яны зброд імкліва кінуўся наўцёкі.

— Подлыя п'яніцы!.. — цяжка дыхаючы, крычаў Катыліна і гнаўся за ўцекачамі да выхадных дзвярэй.— А вы сціхнеце, нарэшце, праклятыя плаксы!

І ён кінуў пяць залатых Лутацыі, якая разам з рабыняй галасіла аб зробленых стратах:

— Вось табе, нястрымная плакса, Катыліна плаціць за гэтых машэннікаў.

У час гэтага тлуму Радапея заставалася на сваім месцы і паглядала на Катыліну і яго сяброў расшыранымі ад страху вачыма. Раптам яна збялела, як палатно, і крыкнула, рынуўшыся да Спартака:

— Гэта ты! Я не памылілася... Ты Спартак!

Гладыятар шпарка павярнуўся на вокліч і, зірнуўшы на дзяўчыну, здзіўлена і надзвычай усхвалявана ўсклікнуў:

— Ці можа быць? Мірза! Сястрычка!..

Брат і сястра кінуліся адно да аднаго ў абдымкі.

Але пасля першых слёз і пацалункаў Спартак, вызваліўшыся ад абдымкаў, схапіў яе за руку і, адстараніўшы яе ад сябе, агледзеў з галавы да ног і пабляднеў:

— Ах!.. — Ён з пагардай і агідай адштурхнуў дзяўчыну. — Кім ты зрабілася?..

— Так!.. — плачучы, адказала дзяўчына. — Так! Я рабыня аднаго нягодніка... Б'ючы дубцамі, апякаючы распаленым жалезам, ён прымушае мяне да такога жыцця...

Вочы Спартака напоўніліся слязамі.

— І Юпітэр кіруе маланкамі?.. Хіба Юпітэр бог? Не, Юпітэр — камедыянт, Юпітэр — клоун, Юпітэр — самы паскудны нягоднік!

І ён зноў прытуліў яе да сэрца.

Мірза плакала, схаваўшы твар на грудзях брата.

— Няхай будзе праклята ганебная памяць пра першага чалавека, які стварыў свабодных і рабоў!.. — усклікнуў фракіец.

Раздзел IV

ШТО РАБІЎ СПАРТАК, СТАЎШЫ СВАБОДНЫМ ГРАМАДЗЯНІНАМ

Мінула два месяцы.

Раніцой напярэдадні студзеньскіх ід (12 студзеня) 676 года моцны паўночны вецёр дзьмуў па вуліцах Рыма, і снег павольна падаў на мокры і брудны брук.

Вуліцы былі досыць пустэльныя, але тысячы грамадзян тоўпіліся пад порцікамі грамадскіх будынкаў і храмаў. Асабліва шмат народу было ўсярэдзіне базілікі Эмілія, грандыёзнай будыніны, якая складалася з абшырнага порціка, акружанага велічнай каланадай.

Тут таўкліся патрыцыі і плебеі, аратары і дзялкі, гараджане і прыезджыя гандляры. Усё навокал шумела гамонкай, мітусілася няспынным рухам людзей.

У глыбіні галоўнага порціка была шырокая і доўгая балюстрада, якая аддзяляла частку порціка ад астатняй базілікі і ўтварала нібы асобае памяшканне, дзе было параўнаўча ціха. Там аратары выступалі з абарончымі прамовамі перад суддзямі, якія звычайна ў гэтым месцы разбіралі справы. Наверсе каланады, вакол усёй базілікі, ішла галерэя, з якой добра было наглядаць за тым, што рабілася ўнізе.

У гэты дзень муляры, каменацёсы і кавалі працавалі на карнізе галерэі, упрыгожваючы яе бронзавымі шчытамі, на якіх былі адлюстраваны сцэны бітваў Марыя з кімврамі.

Базіліка Эмілія была пабудавана продкам Лепіда, абранага ў гэтым годзе разам з Катулам консулам.

Марк Эмілій Лепід належаў да партыі Марыя, і першай яго дзяржаўнай справай было ўпрыгожыць на ўспамін аб Марыі базіліку, пабудаваную яго прадзедам. Гэтым ён хацеў дагадзіць народнай партыі на зло Суле, які зруйнаваў усе аркі і помнікі, збудаваныя на ўспамін пра яго доблеснага саперніка.

На галерэі, абапёршыся локцямі аб мармуровыя парэнчы, стаяў Спартак і няўважліва пазіраў на народ, які стоўпіўся ўнізе.

Непадалёку ад яго трое грамадзян вялі ажыўленую размову.

Двое з іх, атлет Кай Таўрывій і бессаромны Эмілій Варын, былі наведвальнікамі шынка Лутацыі Аднавокай. Трэці іх субяседнік быў адным з тых гультаёў-грамадзян, якія жылі, нічога не робячы, за кошт штодзённай міласціны якога-небудзь патрыцыя; яны абвяшчалі сябе яго кліентамі, праводзілі яго на форум, падавалі голас, як ён загадваў, расхвальвалі яго, ліслівілі перад ім, бясконца выпрошваючы падачкі.

У той час, пасля перамог у Афрыцы і Азіі, у Рым пачала пранікаць усходняя раскоша, і Грэцыя, пераможаная сілай рымскай зброі, заваёўвала ў сваю чаргу пераможцаў разбэшчанасцю выпешчаных нораваў. Рабы, лік якіх усё больш павялічваўся, замянілі ва ўсіх работах свабодных рымскіх грамадзян і пазбавілі іх працы — самай магутнай крыніцы сілы, маральнасці і шчасця. Пад знадворнай веліччу, багаццем і магутнасцю ў Рыме ўжо адчуваліся адзнакі надыходзячага заняпаду.

Кліентэла была адною з тых язваў, якія ў найбольшай меры павялічвалі разлажэнне. Кожны патрыцый, кожны чалавек консульскай годнасці, кожны ганарлівец, які быў досыць багатым, меў пры сабе пяцьсот-шэсцьсот кліентаў, а ў некаторых было нават больш тысячы. Гэтыя працаздольныя гультаі выконвалі абавязкі кліентаў, як у мінулыя часы іх продкі займаліся рамяством каваля, муляра або шаўца. Жабракі ў брудных тогах, злачынныя і прадажныя, нягледзячы на сваю ганарлівую туніку рымскага грамадзяніна, яны жылі інтрыгамі, продажам сваіх галасоў, міласцінай і нізкапаклонствам.

Суб'ект, які стаяў у галерэі базілікі Эмілія і размаўляў з Каем Таўрывіем і Эміліем Варынам, быў адзін з такіх вырадзіўшыхся рымлян. Імя яго было Апулей Тудэртынец, бо яго продкі прыйшлі ў Рым з горада Тудзі. Ён быў кліентам Марка Краса.

Такім чынам, у гэты непагодлівы дзень на галерэі базілікі Кай Таўрывій, Эмілій Варын і Апулей Тудэртынец размаўлялі, стоячы ля задумённага Спартака.

— Гэты прасцяк Сула, — казаў Кай Таўрывій, — думаў, што дастаткова знесці статую, пабудаваную ў гонар Марыя на Пінчыйскім узгорку, і арку ў Капітоллі, збудаваную ў гонар яго перамог над тэўтонамі і кімбрамі, каб зусім знішчыць успамін пра няўміручыя подзвігі ўраджэнца Арпіна! А вось консул Лепад загадвае ўстанавіць выдатныя бронзавыя шчыты з адлюстраваннем перамог Марыя.

— Гэты Лепід зрабіўся калючкай у воку шчаслівага дыктара! — дадаў Эмілій Варын.

— Няхай сабе так! — сказаў з пагардай таўстапузы кліент Краса. — Як вы думаеце, Лепід можа патурбаваць Сулу? Не больш, як казаяўка слана!

— Але хіба ты не ведаеш, што Лепід не толькі консул, а яшчэ і багацей, багацейшы за твайго патрона, Марка Краса?

— Што ён багаты, я ведаю, але што ён багацейшы за Краса, не веру.

— А ці бачыў ты порцікі яго дома, самыя прыгожыя на ўвесь Рым? Гэта адзіны дом, у якім порцікі з нумідзійскага мармуру.

— Ну! І ты думаеш, што Лепід здолее гэтым надаць страху Суле?

— Гэта сцвярджае, што ён магутны і карыстаецца прыхільнасцю народу.

— Вось як! Ён карыстаецца сімпатыямі плебса, які ганьбіць яго за шалёную і бязмерную раскошу?

— Не, гэта не плебс яго ганьбіць, а зайздрослівыя патрыцыі, якія не могуць зрабіць сабе таго, што ён.

— Вось убачыце, — сказаў Варын, — у гэтым годзе павіна здарыцца штосьці нечаканае.

— А чаму?

— Таму што ў Арымінскай акрузе адбылася дзівосная падзея.

— Што ж там было?

— Адзін певень у маёнтку Валерыя загаварыў чалавечым голасам.

— О! Калі гэта праўда, дык гэта сапраўды незвычайнае дзіва і яно прарочыць страшныя падзеі.

— Але пра гэта гаворыць увесь Рым, пра гэта расказвае сам Валерый, яго хатнія і рабы.

— Сапраўды, незвычайнае цуда! — прамармытаў Апулей Тудэртынец.

— Калегія аўгураў ужо сабралася, каб разгадаць таямніцу, якую знамянуе такая дзіўная з'ява, — гаварыў далей сваім прарэзлівым голасам Эмілій Варын, — для мяне ж, хоць я і не аўгур, справа ясная, як сонечнае святло.

— О! — усклікнуў насмешліва кліент Марка Краса. — Ну, калі ты ведаеш больш за аўгураў, дык растлумач нам патаемны сэнс гэтага цуда.

— Гэта папярэджанне багіні Весты, якая зняважана скандальнымі паводзінамі адной з яе жрыц.

— А!.. Добра сказана... — засмяяўся Таўрывій. — Варын намякае на недазволеную палюбоўную сувязь вьсталкі Ліцыніі з тваім патронам Маркам Красам.

— Брахня і паклёп! — усклікнуў у гневе верны кліент. — Подлыя тыя, якія гэтае гавораць.

— І ўсё ж я гэтае гавару, — адказаў саркастычным тонам Варын. — А калі ты мне не верыш, дык паслухай усіх добрых квірытаў. Усе ў адзін голас крычаць супраць кашчунскага каханьня, якім твой патрон палае да прыгожай вьсталкі.

— Паўтараю: гэта паклёп!

— Ну, шаноўнейшы Апулей Тудэртынец, што ты так гаворыш — гэта табе да твару, але, клянуся жэзлам бога Меркурыя, зусім не абавязкова, каб і мы памыляліся, як ты. Каханне не такая справа, якую можна доўгі час захоўваць, і, калі б Крас не кахаў Ліцыніі, ён не сядзеў бы заўсёды каля яе на ўсіх публічных відовішчах і не завіхаўся б каля яе са сваімі няспыннымі клопатамі і пяшчотнымі позіркамі. Ты ўсё ж гаворыш «не», а мы кажам «так», і маліся Венеры Мурцыйскай так жа старанна, як прымаеш ты шчадроты Краса, каб цэнзар не ўмяшаўся ў гэтую справу.

Спартак, апанаваны сваімі думкамі, не заўважаў балбатні сваіх суседзяў.

Пасля таго як ён знайшоў сваю сястру ў такім ганебным становішчы, першым яго клопатам было вырваць дзяўчыну з рук яе гаспадара. І трэба сказаць, што Катыліна з шчодрасцю, уласцівай яго характару, але гэтым разам не зусім бескарыслівай, зараз жа аддаў былому гладыятару астатнія восем тысяч сестэрцый, якія ён выйграў у той дзень у Далабелы, для таго, каб Спартак мог выкупіць Мірзу.

Спартак з удзячнасцю ўзяў гэтыя грошы, паабяцаўшы Катыліне вярнуць іх, чаго той зусім не хацеў. Пасля ён накіраваўся да гаспадара сваёй сястры. Як лёгка было прадбачыць, той, заўважыўшы настойлівасць Спартака, заламаў непамерную цану за дзяўчыну — пяцьдзсят тысяч сестэрцый.

Спартак прасіў, упрошваў гнюснага гандляра чалавечым мясам; але злы чалавек, упэўнены ў сваіх правах і ведаючы, што закон за яго, быў непахісным.

Тады Спартак, узлаваўшы, схапіў нягодніка за горла і задушыў бы яго ўмомант, каб, на шчасце машэнніка, ён не ўспомніў пра Мірзу, пра сваю радзіму і пра таемнае мера-

прыемства, у якім ён быў самым магутным рухавіком і якое няўхільна загінула б разам з ім.

Ён стрымаўся і выпусціў гаспадара Мірзы, аглушанага, амаль непрытомнага, з выпучанымі вачыма і пасінелым тварам. Даўшы яму аддыхацца, Спартак запытаўся спакойным голасам:

— Значыць, ты хочаш... пяцьдзсят тысяч сестэрцый?

— Я... больш нічога не хачу... ідзі... у пекла... або я... паклічу ўсіх маіх рабоў...

— Прабач мне, я пагарачыўся... Паслухай, мы можам дамовіцца.

— Дамовіцца з чалавекам, які ад першага разу душыць людзей? Ідзі прэч!

Але Спартак здолеў супакоіць гэтага грабежніка, і яны дамовіліся, што Спартак дае яму зараз жа дзве тысячы сестэрцый з умовай, каб Мірзе было адведзена асобае памяшканне ў тым жа доме, дзе будзе жыць Спартак. Калі пасля месячнага тэрміну Спартак не выкупіць сястру, гаспадар Мірзы зноў забірае яе.

Залатыя манеты паблісквалі прывабна, умова была выгаднай, і рабаўласнік даў згоду.

Тады Спартак накіраваўся да Трэбонія і папрасіў параіць, што рабіць далей.

Трэбоній ахвотна абяцаў дапамагчы, і заспакоены Спартак накіраваўся да Катыліны і з падзякай аддаў яму восем тысяч сестэрцый, якія яму больш не былі патрэбны.

Мяцежны патрыцый доўга размаўляў з гладыятарам у сваёй бібліятэцы пра справы вельмі сур'ёзныя, калі меркаваць па асцярожнасці, якую ўжыў Катыліна для таго, каб яму не перашкаджалі ў часе гэтай гутаркі. Ад гэтага дня Спартак часта прыходзіў у дом патрыцыя, і між імі нібы ўстанавілася сувязь, заснаваная на ўзаемным паважанні і дружбе.

Увесь гэты час ланіста Акцыян няспынна хадзіў за Спартак, пераконваючы яго прыняць кіраванне школай або зноў зрабіцца гладыятарам. У гэтым выпадку ланіста гатовы быў заплаціць Спартаку такую вялізную суму, якой ніколі не прапанавалі вольнанароджанаму. Апрача рабоў, узятых на вайне, якія паступалі ў продаж і прызначаліся за гладыятараў, і апрача тых, якіх судзі прысуджалі да гэтага рамяства, былі яшчэ гладыятары-добрахвотнікі. Звычайна гэта былі або бяздзейнікі, куцілы і забіякі, якія пагрузлі па вушы ў даўгах, не мелі сродкаў задаволіць сваю нястрымную прагу да асалод, або лю-

дзі, што ставіліся з пагардай да жыцця, або вопытныя фехтавальшчыкі. Яны прадавалі сябе ланісце і канчалі жыццё на арэне амфітэатра або цырка.

Спартак рашуча адхіліў усе прапановы свайго ранейшага ланіста, які ўсё ж не кідаў круціцца каля яго, нібы злы геній.

Трэбоній шчыра палюбіў Спартака, а можа наперад ускладаў на яго вялікія надзеі. Ён вельмі энергічна заняўся справай Мірзы. Ён сябраваў з Квінтам Гартэнзіем, быў вялікім паклоннікам яго красамоўства і параіў яго сястры Валерыі купіць Мірзу для догляду за яе асобай. Мірза была далікатнай і адукаванай дзяўчынай, вельмі добра размаўляла па-грэчаску, добра ведала мазі і парфуму, што ўжываліся для туалета знатнай жанчыны, і ўмела з імі абыходзіцца. Яна спадабалася Валерыі, і тая зараз жа купіла яе за сорок пяць тысяч сестэрцый і адвезла разам з іншымі сваімі рабынямі ў дом Сулы, жонкай якога яна зрабілася з 15 снежня мінулага года.

Вызваліўшы Мірзу калі не ад рабства, дык ва ўсякім разе ад ганьбы і зневажэння, Спартак аддаў усе сілы самай важнай для яго справе. Ён часта гутарыў з Катылінай, штодня наведваў усе гладыятарскія школы і хадзіў па тракцірах і харчэўнях Субуры і Эсквіліна, дзе заўсёды шукаў кампаніі гладыятараў і рабоў.

Аб чым ён марыў? Што задумаў?

Але вернемся да нашага апавядання.

Чалавек сярэдняга росту, дужы целам, з энергічным тварам, з чорнай, як смала, барадою і чорнымі вачыма стукнуў па плячу Спартака.

— Ты так задумаўся пра свае планы, што вочы твае глядзяць ва ўпор, але нічога не бачаць!

— А, Крыс! — усклікнуў Спартак, тручы рукою лоб. — Я сапраўды не бачыў цябе.

— І, аднак, ты на мяне пазіраў, калі я праходзіў там, унізе, з нашым ланістай Акцыянам.

— Няхай ён будзе пракляты! Ну, як справы?

— Я бачыў Арторыкса пасля яго звароту.

— Быў ён у Капуі?

— Так.

— З кім-небудзь бачыўся?

— З адным германцам, Энамаем, якога лічаць сярод усіх іншых самым моцным і энергічным чалавекам. Гэты Энамай заняты думкамі, падобнымі да нашых; ён прыняў усёй душою наш план, даў прысягу і абяцаў пашыраць нашу святую

ідэю, — прабач, калі я кажу «нашу», у той час калі я павінен быў бы сказаць «тваю», — сярод найбольш смелых гладыятараў з школы Лентула Баціята. Аднак Арторыкс папярэджвае, што ён неразважны і мала асцерагаецца.

— Клянуся Геркулесам, гэта дрэнна!

— І я таксама думаў.

Абодва гладыятары змоўклі. Пасля Крыс запытаўся:

— А Катыліна?

— Я пачынаю пераконвацца, што ён ніколі не будзе з намі.

— Значыць, слава, што разыходзіцца пра яго, — падман, а хвалёная веліч яго душы — байка?

— Не, у яго вялікая душа, вялікі розум, але ён прасякнуты ўсімі забабонамі свайго выхавання, чыста рымскага. Я думаю, што ён хоча выкарыстаць нашы мячы для таго, каб змяніць цяперашні спосаб кіравання, але не для таго, каб палепшыць варварскія законы, дзякуючы якім рымскае грамадства тыранствуе над усім светам. Сёння ўвечары пойдзем разам у яго дом і пастараемся дамовіцца адносна агульнага выступлення, але я апасаюся, што гэта будзе дарэмна.

— А ён і яго сябры ведаюць пра нашу таямніцу?

— Калі нам не пашанцуе згаварыцца, яны ўсё ж нам не здрадзяць. Бо рымляне не лічаць нас здольнымі на сур'ёзную пагрозу іх уладзе. Мы, на іх погляд, раса нізшая, не людзі.

— Ах, Спартак! Больш чым за жыццё, якое ты мне выратаваў у цырку, я удзячны табе за нашу справу. Кіруй намі, арганізоўвай нас, каб нам удалося пазмагацца ў адкрытай бітве з гэтымі знатнымі разбойнікамі... Тады мы пакажам ім, людзі мы або раса больш нізкая...

— О, да канца жыцця ўсе сілы я аддам нашай справе! Я давяду яе да перамогі або загіну ў барацьбе...

У гэты момант ля іх пачуўся прарэзлівы голас Эмілія Варына.

— Дык, ідзі, Кай, ідзі, Апулей; пойдзем у храм Разладу да ведацца пра вынікі паседжання сената.

— А хіба сенат сабраўся сёння ў храме Згоды?

— Так.

— У старым храме ці ў новым?

— Ах, які ты дурны! Калі б сенат сабраўся ў храме, прысвечаным сапраўднай Згодзе Фурыем Камілам, дык я сказаў бы табе: «Хадзем у храм Згоды». Але калі я сказаў: «Хадзем у храм Разладу», дык хіба ты не разумееш, што я кажу пра храм,

які па-кашчунску асвечаны крывёю народу і ганебнейшым забойствам Гракхаў.

— І Варын кажа праўду, — прамовіў, ідучы, Кай Таўры-вій, — не імем Згоды, а імем Разладу патрэбна было назваць гэты храм.

Тры плеткары рушылі да знадворнай лесвіцы, якая вяла ў порцік базілікі, а за імі воддаль пайшлі абодва гладыятары.

Ледзь толькі Спартак і Крыс дайшлі да порціка базілікі, як нейкі чалавек падышоў да фракійца. Гэта быў ланіста Акцыян.

— Дык калі ты, Спартак, вырашыш вярнуцца ў маю школу?

— Няхай праглыне цябе Стыкс яшчэ жывога! — крыкнуў гладыятар, у гневе павярнуўшыся да свайго ранейшага гаспадара. — Калі ты пакінеш мяне турбаваць?

— Але я, — ліслівым голасам сказаў Акцыян, — надаку-чаю табе толькі дзеля тваёй жа карысці.

— Выслухай мяне, Акцыян, і добра запомні мае словы. Я не блазнок, і мне не патрэбны апекуны, а каб і былі патрэбны, дык ніколі б не хацеў іх мець у тваёй асобе. Не трапляйся мне на дарозе, бо, клянуся табе Юпітэрам Радопскім, богам бацькоў маіх, я пачастую твой голы стары чэрап сваім кулаком так, што адпраўлю цябе адразу ў пекла, а там няхай будзе што будзе. — І, памаўчаўшы, ён дадаў: — Бо ты добра ведаеш сілу майго кулака. Ты памятаеш, як я адлупцаваў дзесяць тваіх рабоў-карсіканцаў, якія, узброіўшыся драўлянымі мячамі, напалі на мяне ўсе разам?

Ланіста аж рассыпаўся ад перапрашэнняў і запэўненняў у дружбе. Спартак закончыў:

— Дык ідзі! Згінь з маіх вачэй і больш мне не трапляйся.

Пакінуўшы збянтэжанага Акцыяна, абодва гладыятары пайшлі праз форум к Палаціну, да порціка Катула, дзе Катыліна павінен быў спаткацца з Спартаком.

Дом Катула быў адным з самых раскошных і прыгожых у Рыме. Дзівосны порцік быў упрыгожаны ваеннай здабычай, адабранай у кімвраў, і бронзавым быком, перад якім гэтыя ворагі Рыма давалі прысягу. Тут патрыцыі і патрыцыянкі любілі гуляць і займацца гімнастычнымі практыкаваннямі. Тут жа было месца спатканняў эlegantнай моладзі.

Калі абодва гладыятары прыйшлі да порціка Катула, ён быў акружаны шчыльнымі радамі грамадзян, што пазіралі на жанчын, якіх сабралася ў гэты дзень пад порцікам больш, чым звычайна, з прычыны няспыннай слоты і дробнага дажджу.

Тут красаваліся прыгажосцю матроны і дзяўчаты, якія належалі да самых відных сем'яў Рыма.

Сапраўды прынаднае відовішча мелі іх надзвычай белыя рукі, іх дзявочыя, ледзь прыкрытыя грудзі і алімпійскія плечы ў бляску золата, жамчугоў, яшмы і рубінаў, у разнастайнасці каляровых пеплумаў, пал, стол і тунік з танчэйшай ваўнянай матэрыі і лёгкіх тканін.

Некаторыя з патрыцыянак гушкаліся на качэлях, іншыя забаўляліся гульніёю ў мяч — самай любімай гульніёю рымлян. Большая частка жанчын пахаджвала, каб сагрэцца.

Спартак і Крыс спыніліся крыху воддаль ад натоўпу патрыцыяў і коннікаў, як належала людзям іх становішча, і пачалі шукаць вачыма Катыліну. Ён стаяў каля калоны, побач з сенатарам Квінтам Курыенам, вядомым п'яніцай і распуснікам, і з юным Луцыем Кальпурніем Бестыяй.

Стараючыся не штурхаць знатных людзей, гладыятары падышлі да страшнага патрыцыя. Катыліна, саркастычна ўсміхаючыся, гаварыў у гэтую хвіліну сваім сябрам:

— Я хачу пазнаёміцца з вьсталкай Ліцыніяй, якую гэты таўсцяк, Марк Крас, надарае пшчотамі, і расказаць ёй пра яго каханне да грачанкі Эўтыбіды.

— І перадай ёй, што ён даў Эўтыбідзе дзвесце тысяч сестэрцый, — сказаў Луцый Бестыя.

— Марк Крас, які дае дзвесце тысяч сестэрцый жанчыне!.. Але ж гэта дзіва, больш няўцямнае, чым тое, што здарылася ў Арміне, дзе, як кажуць, певень загаварыў, як чалавек.

— Справа дзіўная пры яго скупасці, — згадзіўся Квінт Курыен, — але ўрэшце для Марка Краса дзвесце тысяч сестэрцый азначаюць тое ж, што крупінка ў параўнанні з усім пяском светлага Тыбра.

— Ён кажа праўду, — прамовіў, раскрыўшы вочы ад прагнасці, Луцый Бестыя. — Што гэта азначае для Марка Краса, які мае больш сямі тысяч талантаў.

— Гэта значыць, больш як паўтара мільёна сестэрцый.

— Сума, якая здавалася б наймавернай, каб не было вядома, што яна сапраўды ёсць!

— І вось у гэтай добра кіруемай рэспубліцы, — сказаў з гаркотай Катыліна, — для чалавека нізкай душы і сярэдняга розуму адкрыта шырокая дарога да велічы і пашаны. А я, адчуваючы ў сабе сілу і здольнасць пераможна закончыць любую вайну, ніколі не мог дамагчыся, каб мяне прызначылі камандуючым, бо я бедны і абцяжараны даўгамі. Калі заўтра ў Краса

з'явіцца ганарыстае жаданне, каб яго прызначылі ў якую-небудзь правінцыю або правесці ваенны паход, ён гэтага даможацца неадкладна. Ён такі багаты, што можа купіць не толькі просты народ, няшчасны і галодны, але нават пражны і багаты сенат — увесь цалкам.

— І разам з тым, — дадаў Квінт Курыйн, — вельмі нячыстай была крыніца яго непамернага багацця.

— Вядома, — падхапіў юны Бестыя, — бо як ён разбагацеў? Ён скупляў па самай малой цане маёмасць, канфіскаваную ў ахвяр даведзенай Сулай праскрыпцыі; ён даваў грошы ў доўг пад вялікія працэнты; ён набыў каля пяцісот рабоў — архітэктараў і муляраў і пабудаваў з іх дапамогай вялікую колькасць дамоў на папярлішчах, якія дасталіся яму амаль дарма.

— І вось палова дамоў у Рыме належыць яму.

— І хіба ўсё гэтае справядліва, — запытаўся ў злосці Бестыя, — хіба гэта сумленна?

— Не ў дарэмных нараканнях і пустой гамонцы павінны мы разлівацца, юнак, — сказаў сур'ёзным голасам Катыліна, — а павінны абмеркаваць у цішыні нашых дамоў план дзеяння, а ў свой час выканаць яго. Маўчы і чакай, Бестыя. Можа, недалёка той дзень, калі і мы здолеем нанесці страшэнны і рашучы ўдар гэтаму гнілому ладу, пры якім мы стогнем у падполлі і які, нягледзячы на свой знешні бляск, увесь у трэшчынах і разлагаецца.

У гэты момант чатыры дужыя рабы падалі ўпрыгожаныя пурпурам і золатам насілкі, і Валерыя, жонка Сулы, акружаная світай патрыцыяў, з'явілася ля ўваходу ў порцік.

Твар яе быў вельмі бледны, а вялікія чорныя вочы, крыху расшыраныя і амаль нерухомыя, надавалі ёй сумны выгляд, што было, кажучы праўду, дзіўна, бо яна выйшла замуж крыху больш як месяц таму назад.

Усеўшыся ў насілкі, Валерыя захінула занавескі і падала знак рабам рушыць у дарогу.

Спартак, які разам з Крысам быў ззаду натоўпу, убачыў красуню і, пазнаўшы ў ёй панно сваёй сястры, штурхануў локцем свайго таварыша.

— Глядзі! Валерыя, жонка Сулы!

— Клянуса свяшчэнным гаем Арэлаты, яна прыгожая, як сама Венера.

Насілкі жонкі шчаслівага экс-дыктатара прайшлі міма двух гладыятараў, і сумны позірк Валерыі спыніўся на Спартаку.

Матрона раптам схмянулася ад сваёй няўважлівасці, твар пачырванеў; яна нават крыху высунула галаву з-за занавесак і доўгі час пазірала на гладыятара.

— Вось дык штука! — усклікнуў Крыс, ад якога не ўніклі гэтыя бясспрэчныя знакі ўвагі знатнай дамы да яго таварыша. — Дарагі Спартак! Фартуна, капрызная жанчына, схапіла цябе за чуб, або, хутчэй, гэта ты, Спартак, злавіў за касу непастаянную багіню. Трымай яе моцна, дружа, няхай яна пакіне што-небудзь у тваіх руках, нават калі і ўцячэ ад цябе...

І, павярнуўшыся тварам да Спартака, ён заўважыў, што той пабляднеў.

— Сціхні ты, нарэшце, дурань! Што ты трызніш пра Фартуну і валасы? Клянуся дубінай Геркулеса, я думаю, што ты тут бачыш не больш за андабата. — І, спыніўшы размову, якая яго бянтэжыла, Спартак падышоў да Катыліны. Ён запытаўся ў патрыцыя паціху:

— Ці павінен я прыйсці сёння ўвечары ў твой дом, Катыліна?

Той павярнуўся.

— Так, вядома; але не кажы «сёння ўвечары» — ужо вечар, скажы «хутка».

Спартак, пакланіўшыся, адышоў.

— Клянуся Плутонам, ты зусім заблытаў тую нітку, якая да гэтага часу вяла мяне ў лабірынт тваёй душы, — сказаў Бестыя, здзіўлена пазіраючы на Катыліну, які фамільярна размаўляў з гладыятарам.

— А ў чым справа? — запытаўся наіўна Катыліна.

— Рымскі патрыцый, які ўдастойвае сваёй дружбаю самую нізкую і нікчэмную пароду гладыятараў!

— Які скандал, так? Жах, хіба не праўда? — І, не чакаючы адказу, Катыліна прамовіў: — Чакаю вас на зары ў сваім доме; павячэраем, павесялімся і... пагаворым аб сур'ёзных справах.

Спартак і Крыс між тым накіраваліся па Свяшчэннай вуліцы да Палаціна, як раптам яны спаткаліся з маладой жанчынай, прыгожа апранутай. Яна ішла ў суправаджэнні рабыні; за ёю ішоў раб. Гэтая жанчына, з рыжымі валасамі, беласнежным тварам і вялікімі вачыма колеру марскай вады, была такая прыгожая, што Крыс аслупянеў.

— Клянуся Гезам! Якая дзівосная прыгажосць!

Красуня не звярнула ўвагі на захапленне Крыса. Але яна

пільна паглядзела на фракійца і, нібы пазнаўшы ў ім знаёмага, сказала па-грэчаску:

— Няхай благаславіць цябе багі, Спартак!

— Дзякую, — адказаў у здзіўленні Спартак. — Дзякую, красуня, і няхай будзе літасцівай да цябе Венера Кнідская.

Дзяўчына, наблізіўшыся да Спартака, прашаптала:

— Святла і свабоды!

Фракіец нахмурыў бровы і недаверліва зірнуў на яе:

— Не разумею, што азначаюць твае жарты, красуня.

— Ты няўдала прыкідваешся: гэта пароль прыгнечаных. Я грачанка Эўтыбіда, былая рабыня, таксама ў ліку прыгнечаных.

І, схапіўшы вялізную руку Спартака, яна з чароўнай усмешкай паціснула яе ўмоўным спосабам сваёй далікатнай, маленькай ручкай.

— Я жыву на Свяшчэннай вуліцы, каля храма вялікага Януса. Прыходзь, я здолею аказаць невялікую дапамогу ў высяроднай справе, за якую ты ўзяўся.

Спартак стаяў у нерашучасці, а яна ўпрошвала пяшчотным голасам з мілым жэстам давер'я і мальбы:

— Прыходзь!

— Прыйду, — адказаў, нарэшце, Спартак.

— Дык бывай! — сказала грачанка.

— Бывай, — адказаў Спартак.

— Бывай, — сказаў Крыс, — самая прыгожая з усіх багінь хараства!

І, не кратаючыся з месца, ён усё яшчэ пільна пазіраў на адыходзячую красуню, пакуль Спартак, страсянуўшы яго, не сказаў:

— Такім чынам, Крыс, калі ты думаеш рушыць?

Гал схамянуўся і пайшоў, не перастаючы час ад часу абарочвацца.

— І ты не хочаш, каб я называў цябе ўлюбёным сынам Фартуны! Ах ты, няўдзячны!.. Ты павінен збудаваць храм гэтай капрызнай багіні, якая разгарнула свае крылы над табою.

— Для чаго загаварыла са мною гэтая няшчасная?

— Я не ведаю і не хачу ведаць, хто яна; ведаю толькі, што Венера, калі яна ёсць, не можа быць прыгажэйшай за гэтую дзяўчыну.

У гэты момант адзін з рабоў, якія суправаджалі Валерыю, падышоў да гладыятараў:

— Хто з вас Спартак?

— Я, — адказаў фракіец.

— Твая сястра Мірза чакае цябе сёння ў самы ціхі час ночы ў доме Валерыі. Яна павінна гаварыць з табою аб справе, якую нельга адкладаць.

— Прыйду да яе ў гэты час.

СТАЛОВАЯ КАТЫЛІНЫ І ПРЫЁМНАЯ ВАЛЕРЫІ

Дом Катыліны, які знаходзіўся на паўднёвым схіле Палацінскага ўзгорка, звонку нічым асаблівым не вызначаўся, але ў сярэдзіне яго былі раскоша і выгода не меншыя, як у іншых палацах віднейшых патрыцыяў.

Вялікая сталовая — трыкліній — была падзелена на дзве часткі шасцю калонамі з тывалійскага мармуру, вакол якіх абвіталіся гірлянды з плюшча і ружаў, што патыхалі араматам і свежасцю.

У глыбіні, за калонамі, вакол круглага мармуровага стала былі тры высокія абедзеныя ложки з бронзы з пуховымі падсілкамі і пакрываламі з танчэйшага пурпуру, зробленых памайстэрску. Залатыя і сярэбраныя лампы звешваліся са столі і не толькі асвятлялі залу, але і патыхалі моцным ап'яняючым араматам.

Каля сцен стаялі тры бронзавыя шафы, упрыгожаныя памайстэрску зробленымі гірляндамі і лісцямі, поўныя сярэбранага посуду ўсякай формы і велічыні. Ад адной шафы да другой былі пастаўлены лаўкі таксама з бронзы, пакрытыя пурпурам. Дванаццаць бронзавых статуй, якія прадстаўлялі рабоў-эфіюпаў, падтрымлівалі сярэбраныя кандэлябры, якія яшчэ больш асвятлялі залу.

Тут, разлэгшыся на абедзеных ложах, былі, апрача Катыліны, Курые́на і Луцыя Бестыя, Кай Антоній, юны патрыцый, абцяжараны даўгамі, і Луцый Кальпурній Пізон, таксама ўвесь у даўгу, распусны патрыцый, чалавек грубы, дзікі, аматар асалод і невук. Каля Пізона, на другім ложы, якое было пасярэдзіне і лічылася ганаровым, быў юнак, якому ледзь споўнілася дваццаць год, жаночкага выгляду, з нарумяненым тварам, з надушанымі завітымі валасамі, з запалымі вачыма, з завяўшымі шчокамі і хрыпатым голасам. Гэта быў Аўл Габіній Ніпот, самы блізкі сябра Катыліны.

Побач яго ляжаў Карнелій Лентул Сура, другі юны патры-

цый, не менш за іншых распусны і марнатраўны, але храбры духам і дужы фізічна.

Каля яго сядзеў Цэтэг, заўзяты і смелы юнак, які прагнуў навізны і смуты. Апошнім на гэтым ложы быў Кай Верэс, чалавек ганарлівы, жорсткі, прагны да нажывы і вельмі сквапны да грошай, які крыху пазней «выславіў» сваё імя службовымі злачынствамі і крадзяжамі.

Усе запрошаныя былі апрануты ў застольную вопратку з танчэйшай беласнежнай ваўнянай матэрыі, а галовы іх упрыгожаны вянкамі з плюшча, лаўра і ружаў.

Багатая вячэра ўжо заканчвалася. Смех, жарты, непрыстойныя словы, стук чаш і ажыўленая гамонка панавалі ў пакоі, паказваючы на высокія якасці повара і віначэрпаў Катыліны.

У кутку залы знаходзіліся флейтысты і мімы абодвух полаў у вельмі кароткім адзенні, з кветкамі на галовах і час ад часу належнай музыкай і танцамі ўзмацнялі шум і весялосць піравання.

— Падлі мне фалернскага, — крыкнуў ахрыплым голасам сенатар Курыён, працягнуўшы руку з сярэбранай чашай да аднаго з віначэрпаў, — я хачу ўславіць шчодрасць Катыліны, а скнара Крас няхай лопне з усім сваім багаццем!

— Крас — вось мой кашмар, уладар ўсіх маіх думак, праява ўсіх маіх сноў! — уздыхнуў Кай Верэс.

— Яго нязмерныя багацці не даюць табе сну, няшчасны Верэс? — запытаўся іранічна Аўл Габіній, папраўляючы белай рукою завіткі ўмела накручаных і надушаных валасоў.

— Гэтыя дурні Гракхі і слабы на розум Друз хацелі ўзняць у горадзе паўстанне, каб падзяліць палі паміж плебеямі, — сказаў Кай Антоній. — Але яны зусім не думалі пра бедных патрыцыяў! Хто, хто бяднейшы за нас?! Прыбыткі ад нашых маёнткаў пажыраюць ненаедныя банкіры, якія нібы з прычыны атрымання працэнтаў накладваюць арышт на гэтыя прыбыткі раней, як надыходзяць тэрміны выплаты нашых даўгоў.

— Праз скупасць бесчалавечных бацькоў і праз непакіснасць законаў мы вымушаны праводзіць лепшыя гады нашага юнацтва ў беднасці, пакутуючы ад неажыццывімых жаданняў! — дадаў Луцый Бестыя, сударгава сціскаючы чашу, якую ён толькі што спаражніў.

— Мы ў насмешку народжаны патрыцыямі, — сумна прамовіў Лентул Сура.

— Абадранцы ў тогах, вось хто мы!..

— Пазбаўленья цензу, апранутыя ў пурпур!
— Прыгнечаныя і жабракі, якім няма месца на піраванні багатай Рымскай рэспублікі!
— Смерць ліхвярам і банкірам!
— У пекла ўсе законы дванаццаці табліц!
— І прэтарыянскі эдыкт!
— К Эрэбу бацькаўскую ўладу!
— Няхай маланка Юпітэра Грымотнага ўдарыць у сенат і спапяліць яго.

— Але няхай Юпітэр раней папярэдзіць мяне, каб я мог там не быць у гэты дзень! — прамармытаў зусім п'яны сенатар Курыён.

Усе грымнулі рогатам ад гэтай нечаканай мудрай заўвагі п'яніцы.

У трыкліній увайшоў раб і, наблізіўшыся да гаспадара дома, прашаптаў яму некалькі слоў.

— А, клянуся багамі пекла! — узрадаваўся Катыліна. — Нарэшце! Увядзіце яго і прыведзены ім з сабою цень. (Так называлі таварыша, якога запрошаны меў права прывесці з сабою на пір.) Ушануйце іх як належыць. Абмыйце ім ногі, натрыце іх мазямі, дайце ім застольнае адзенне і вянкi!

Раб, пакланіўшыся, выйшаў.

Катыліна крыкнуў трыклінарху:

— Эпафор, прыбяры са стала рэшткі вячэры і пастаў дзве лаўкі насупраць галоўнага ложка для сяброў, якіх я чакаю; вызвалі пакой ад мімаў, музыкантаў і рабоў і падрыхтуй у эксэдры ўсё для вясэлай, прыемнай і доўгай гутаркі.

Госці, пра якіх абвясціў раб, увайшлі ў белых тогах і ў вянках з руж. Гэта былі Спартак і Крыс.

— Няхай будзе апякунства багоў над гэтым домам і яго высакароднымі гасцямі, — сказаў Спартак, уваходзячы ў пакой.

— Добры вечар усім, — дадаў Крыс.

— Пашана і слава табе, храбрэйшы Спартак, і твайму сябру, — адказаў Катыліна, устаючы насустрач.

І, узяўшы Спартака за руку, ён сам павёў яго да ложка, якое раней займаў, і запрасіў яго прылегчы тут, а сам, пасадзіўшы Крыса на адну з пастаўленых насупраць пачэснага ложка лавак, сеў на другой побач з ім.

— Такім чынам, Спартак, ты не захацеў правесці гэты вечар за маім сталом разам з такімі высакароднымі і храбымі юнакамі? — гаворачы гэта, ён паказаў на гасцей.

— Я не мог, Катыліна. Я павінен быў пайсці ў адну харчэўню, якую наведваюць гладыятары, каб спаткацца з людзьмі, што маюць на іх уплыў.

— Такім чынам, — запытаўся раптам насмешлівым тонам Луцый Бестыя, — такім чынам, мы, гладыятары, думаем пра сваё вызваленне, гаворым пра свае правы і рыхтуемся падтрымліваць гэтыя правы з мячом у руках?..

Твар Спартака пачырванеў, ён ударыў кулаком па сталю і парывіста ўсклікнуў:

— Клянуся ўсімі маланкамі Юпітэра, няхай...

Але раптам стрымаўся і, перамяніўшы тон, сказаў спакойна:

— З дазволу вышэйшых багоў і вас, высакародныя і мужныя патрыцыі, мы возьмемся за зброю для вызвалення прыгнечаных!

— Такая высакамернасць да твару Луцыю Карнелію Суле Шчасліваму! — заўважыў Кай Антоній.

Катыліна добра разумеў, да чаго могуць давесці Спартака сарказмы патрыцыяў. Ён вырашыў умяшацца і, загадаўшы рабу наліць фалернскага новым гасцям, устаў з месца.

— Вам, высакародныя рымскія патрыцыі, у якіх неспрыяльны лёс адабраў тое, на што вы, па велічы вашых душ, маеце бяспрэчнае права: свабоду, уладу і багацце; вам, грамадзянскую доблесць і мужнасць якіх я ведаю; вам, верныя сябры мае, прадстаўляю я гэтага самага доблеснага рудыярыя, Спартака, які па дужасці свайго цела, моцнасці душы быў бы зусім варты нарадзіцца рымскім грамадзянінам і патрыцыем. Ён, змагаючыся ў нашых легіёнах, паказаў сваю мужнасць, заслужыўшы грамадзянскі вянок і чын дэкана...

— Што не перашкодзіла яму дэзертыраваць з нашага войска пры першым жа зручным выпадку, — перарваў Луцый Бестыя.

— Ну дык што? — адказаў Катыліна. — Ці паставіце вы яму за віну, калі ён нас, якія змагаліся супраць яго роднай краіны, кінуў для таго, каб абараняць сваю бацькаўшчыну, сваіх блізкіх, сваіх лараў? Хто з вас, каб трапіў у палон да Мітрыдата і быў залічан у яго войскі, пры першым жа з'яўленні рымскага арла не палічыў бы за свой абавязак і свой гонар пакінуць ненавісныя сцягі варвара і вярнуцца ў рады сваіх землякоў?

Ухвальны шэпт пачуўся пасля гэтых слоў, і Катыліна, карыстаючыся спрыяльным настроем слухачоў, прадаўжаў:

— Цяпер бачыў я, бачылі вы, увесь Рым бачыў і захапляўся, як гэты самы дужы чалавек, непахісна і непераможна змагаючыся ў цырку, зрабіў подзвігі, вартыя не гладыятара, а самага здольнага камандзіра. Гэты чалавек, высокага духу, але з няшчаснай доляй, як і мы, раб, як і мы, прыгнечаны, як і мы, няшчасны, ад некаторага часу скіраваў свае думкі на цяжкую, але высакародную справу: ён арганізаваў таемны заговор сярод гладыятараў і, аб'яднаўшы іх свяшчэннай клятвай, надумаўся ўзняць іх у пэўны дзень супраць тыраніі, якая засуджае іх да смерці на пацеху людзям у амфітэатрах, і вярнуць іх свабоднымі ў родныя ім краіны. Хіба не тое ж задумалі вы і я ўжо з даўняга часу? Чаго патрабуюць гладыятары? Чаго патрабуем мы? Супраць чаго хочам мы паўстаць, калі не супраць гэтай алігархіі, супраць якой таксама і яны хочучь узняцца? Бо з таго часу, калі рэспубліка папала пад уладу нямногіх, толькі ім плацяць даніну цары і тэтрархі, плямёны і народы, а ўсе астатнія храбрыя, знатныя і простыя грамадзяне, усе мы робімся падонкамі грамадства, няшчаснымі прыгнечанымі, нявартымі і нікчэмнымі.

Нараканне пачулася сярод маладых патрыцыяў, і вочы іх забліскалі нянавісцю, гневам, прагай да помсты.

Катыліна прадаўжаў:

— У нашых дамах галеча, мы ўсе ў даўгу, сучаснасць сумная, будучыня яшчэ больш змрочная. Навошта марнець ад такога няшчаснага жыцця? Чама мы не працнемся?

— Дык працнемся! — прамовіў хрыпатым голасам Курьён, які задрамаў; пачуўшы апошнія словы Катыліны, але зусім не ўцяміўшы іх сэнсу, ён пачаў праціраць свае вочы.

Як моцна ні былі захоплены прамовай Катыліны змоўшчыкі, але ніхто не мог стрымацца ад выбуху смеху з гэтай дурной выхадкі Курьёна.

— Няхай цябе забярэ Мінас і судзіць па тваіх заслугах, праклятае чучала, напханае гразцю і налітае віном! — зароў Катыліна, сціснуўшы кулакі.

— Маўчы і спі, пракляты! — крыкнуў Бестыя і штурхануў Курьёна так, што той выпрастаўся на ложы.

Катыліна прадаўжаў:

— І вось цяпер, паважаныя грамадзяне, я склікаў вас сюды ў гэты вечар для таго, каб разам абмеркаваць, ці выгадна нам прыцягнуць да нашай справы Спартака і яго гладыятараў. Калі мы павінны ўзняць паўстанне супраць знаці, супраць сената, у руках якіх вышэйшая ўлада, дзяржаўная казна і нашы

страшныя легіёны, дык мы, вядома, не здолеем адны гэта зрабіць, і нам давядзецца ўсё роўна шукаць дапамогі ў тых, якіх па праву трэба лічыць прыгоднымі для гэтай справы, якія маюць ахвоту пайсці за намі і помсціць за ўціск. Вайна тых, якія нічога на маюць, супраць тых, што маюць усё, вайна рабоў супраць уладароў, вайна прыгнечаных супраць прыгнятальнікаў павінна быць і нашай справай. І з тым, што мы не будзем прыгодны для справы гладыятараў, якімі мы кіруем, якімі мы запраўляем і ўводзім у рымскія легіёны, я зусім не магу згадзіцца. Пераканайце мяне ў адваротным, і тады адкладзем ажыццяўленне нашага плана на лепшыя часы.

Бязладныя галасы абурэння пачуліся пасля слоў Катыліны, якія, відаць, не спадабаліся большасці. Спартак, які вельмі ўважліва сачыў за настроймі патрыцыяў, пабляднеў, але спакойным голасам пачаў гаварыць так:

— Я адважыўся прыйсці сюды, каб зрабіць табе прыемнасць, Катыліна, табе, чалавеку, якога я вельмі паважаю. Але я зусім не спадзяваўся, што гэтыя высакародныя патрыцыі могуць быць перакананы тваімі словамі, у рэальнасці якіх і сам ты не зусім упэўнены, хоць і гаворыш іх вельмі шчыра. Дык дазволь мне і няхай дазваляць мне твае доблесныя сябры гаварыць шчыра і адкрыць вам сваю душу. Вас, свабодных грамадзян знатнага паходжання, трымае ў баку ад кіравання дзяржаўнымі справамі і пазбаўляе багацця і ўлады каста алігархаў, варожая народу, смелым людзям і наватарам, каста алігархаў, панаванне якой больш як сто год кінула Рым у вір разладаў і мяцяжоў.

Таму вам паўстанне патрэбна, каб скінуць цяперашні сенат і дзеючыя законы, каб замяніць адны другімі, больш справядлівымі для народу і якія раўнамерна размяркоўваюць багацці і правы, замяніць сенатараў людзьмі, выбранымі сярод вас і вашых сяброў. Але для вас, як і для цяперашніх уладароў, застаюцца заўсёды варварамі народы па той бок Альп і па той бок мора, і вы захочаце, каб усе яны былі пад прыгнётам Рыма і плацілі вам даніну; вы захочаце, каб вашы дамы, дамы патрыцыяў, былі напоўнены рабамі, каб у амфітэатры, як і цяпер, наладжваліся крывавыя баі гладыятараў. Якраз гэтага вы жадаеце і нічога іншага вы не можаце жадаць, і ўсё гэта для вас сканцэнтравана, карацей кажучы, у адным — стаць самім на месца цяперашніх уладароў.

Але для нас, няшчасных гладыятараў, справа зусім іншая. Намі пагарджаюць і лічаць за самы нізшы клас людзей, мы

пазбаўлены свабоды і бацькаўшчыны, асуджаны біцца і забіваць адзін аднаго на пацеху іншым, таму мы шукаем поўнай свабоды, мы хочам адваяваць сваю бацькаўшчыну і свае дамы, і дзеля гэтага мы паўстанем не толькі супраць цяперашніх уладароў, але таксама і супраць тых, якія іх заменяць, ці будуць яны называцца Сулай або Катылінай, Цэтэгам або Пампеем, Лентулам або Красам.

З другога боку, нам, гладыятарам, якія застануцца адны, якія паставілі сябе супраць страшнай і непераможнай магутнасці Рыма, ці можна спадзявацца на перамогу? Не, перамагчы нельга, і пакуль я мог меркаваць, што людзі консульскай годнасці і патрыцыі стануць на чале гладыятарскіх легіёнаў і дадуць сваю годнасць і імя войску, я ажыўляў надзеі многіх маіх таварышаў па няшчасцю запалам маіх уласных надзей; але цяпер, калі я бачу, — у доўгіх размовах з табою, Катыліна, я ўжо гэта зразумеў, — што забабоны вашага выхавання ніколі не дазваляць вам быць нашымі правадырамі, я пераконваюся ў немагчымасці нашай справы, пра якую я марыў і якую саграваў у тайніках сваёй душы, якой я аддаваўся ў доўгіх летуценнях і ад якой з пачуццём бязмежнага жалю я цяпер адмаўляюся канчаткова як ад відочнага вар'яцтва. Хіба можна было б назваць інакш наша паўстанне, нават калі б мы змаглі ўзняць пяць-дзесяць тысяч чалавек? Які аўтарытэт меў бы, напрыклад, я або іншыя з майго класа, магчыма, нават больш храбрыя, чым я, якое значэнне, які прэстыж?

За пятнаццаць дзён нашы два легіёны былі б раздушаны, як гэта было дваццаць год таму назад з тымі паўстаўшымі гладыятарамі, якіх доблесны рымскі коннік, якога звалі Мінуцыем ці Вецыем, сабраў каля Капуі.

Цяжка перадаць уражанне, якое зрабіла прамова Спартака, гэтага, на думку гасцей, варвара, і пры тым самага пагарджанага. Адны дзівіліся з яго красамоўства, другія — з узвышаных яго думак, трэція — з глыбіні яго палітычных ідэй, а наогул усім вельмі спадабалася выказаная ім пашана да ўсемагутнага рымскага імені. І задаволенае самалюбства грамадзяніна, якое так лоўка расчуліў былы раб, было выказана агульнай пахвальбою, з якою ўсе рассыпаліся перад мужным фракійцам, якому ўсе, і першым Луцый Бестыя, прапанавалі сваё заступніцтва і дружбу.

Пасля доўгага абмеркавання змоўшчыкі вырашылі, што трэба адкласці гэтую справу на час, больш зручны для ажыццяўлення смелага плана.

Спартак прапанаваў самога сябе і нямногіх гладыятараў, якія яму давяралі і паважалі яго, — ён увесь час рабіў мімаходам націск на слова «нямногія», — у распараджэнне Катыліны і яго сяброў. Пасля ён сам і з ім Крыс выпілі чашу дружбы, якая пайшла наўкола і ў якую госці кідалі пялёсткі ружаў з вяноў, і, развітаўшыся з гаспадаром дома і з яго сябрамі, пакінулі пір.

Па вуліцы абодва яны накіраваліся да дому Сулы.

Крыс першым спрабаваў пачаць размову.

— Раствлумач мне, спадзяюся...

— Маўчы, дзеля Геркулеса! — перапыніў яго Спартак. — Пазней ты даведаешся пра ўсе.

І яны далей пайшлі моўчкі. Нарэшце, адышоўшы крокаў трыста ад дома Катыліны, Спартак загаварыў паціху:

— Там было занадта многа людзей; не ўсе яны на нашым баку і не ўсе ўладалі сваім розумам, каб можна было давярацца гэтым юнакам. Ты чуў: для іх наша змова ліквідавана, павінна знікнуць, як трызненне хворага мозга. Ты зараз вярніся ў школу гладыятараў Акцыяна і змяні наш пароль прывітання і сакрэтны знак пры поціску рукі. Паролем будзе: «пастаянства і перамога»; знакам — тры лёгкія ўдары ўказальным пальцам правай рукі аднаго аб далонь правай рукі другога.

І Спартак, узяўшы правую руку Крыса, тры разы паціснуў указальным пальцам на яго далонь, кажучы:

— Вось так. Ты зразумеў?

— Так, — адказаў Крыс.

— А цяпер не траць часу. Няхай кожны начальнік звяна папярэдзіць сваіх пяць гладыятараў, што наш заговор быў пад пагрозай раскрыцця і што кожны, хто вымавіць ранейшы пароль і скарыстае ранейшыя знакі, можа канчаткова загубіць нашу справу. Заўтра мы спаткаемся раніцою ў школе Юлія Рабецыя.

І Спартак, паціснуўшы руку Крыса, шпаркім крокам пайшоў да дому Сулы. Тут яго правялі ў маленькі пакой, у якім жыла яго сястра.

Мірза заваявала поўную прыхільнасць Валерыі і ўжо займала вельмі важную пасаду загадчыцы яе туалетаў. Яна чакала свайго брата і, як толькі той паказаўся ў дзвярах, кінулася да яго, абняла і пачала цалаваць яго ў твар.

Прывітаўшыся, Мірза сказала Спартаку, што яна паклікала яго па загаду Валерыі, якая часта распытвала ў яе пра рудыярыя і, даведаўшыся, што ён яшчэ вольны ад службы,

хоча прапанаваць яму кіраваць гладыятарскай школай, якую Сула нядаўна арганізаваў пры сваёй віле ў Кумах.

— А калі я дам згоду кіраваць гэтай школай, дык ці не запатрабуе Валерыя, каб я зноў прадаў сябе, або яна пакіне мяне свабодным? — запытаўся Спартак.

— Пра гэта яна нічога не сказала, але, мяркуючы па яе добрых адносінах да цябе, яна, напэўна, згодзіцца пакінуць цябе свабодным.

— Значыць, яна вельмі добрая, гэтая Валерыя?

— Такая ж добрая, як і прыгожая.

— О, тады яе дабраце няма межаў.

— Мне здаецца, што ты яе кахаеш.

— Я... вельмі кахаю, але благавейна і пачціва, як можа і павінен кахаць такую знатную матрону чалавек у маім сумным становішчы.

— Толькі дай абяцанне, што ты не скажаш ні слова ёй, бо яна забараніла мне гаварыць табе пра гэта... Пачуццё кахання да яе табе ўнушылі вышэйшыя багі ў знак падзякі: якраз Валерыя пераканала Сулу ў цырку даць табе свабоду. Толькі, калі ласка, не прагаварыся, што ты ведаеш пра гэта. А цяпер пайду папярэджу пані пра твой прыход.

І лёгкая, як матылёк, Мірза знікла ў маленькіх дзвярах. Ашаломлены Спартак нават не заўважыў гэтага.

Паўтара месяца таму назад, накіраваўшыся ў дом Сулы пабачыцца з сваёю сястрою, ён сустрэў Валерыю, калі яна выходзіла да насілак, і яна зрабіла на яго незабыўнае ўражанне.

Нягледзячы на ўсе спробы забыцца на яе, каханне да Валерыі апанавала яго ўсяго.

Нібы яго цягнула нейкая таямнічая сіла, ён пачаў прыходзіць да порціка дома Сулы і, схаваўшыся там за калонай, чакаў выхаду Валерыі; і кожны раз, бачачы яе, знаходзіў больш прыгожай і кожны дзень адчуваў да яе яшчэ большае пачуццё.

Адночы Валерыя заўважыла яго. На момант рудыярню здалося, што яна зірнула на яго прыхільна, амаль ласкава, і — ён гатовы быў падумаць — закахана. Але ён зараз жа адагнаў ад сябе гэтую думку як падман сваіх вачэй, як неверагодную фантазію сваіх жаданняў.

Лёгка ўявіць сабе, якое ўражанне зрабілі на беднага гладыятара словы Мірзы. Ён быў за некалькі крокаў ад гэтай

жанчыны, не, не жанчыны, а багіні, дзеля якой ён гатовы быў аддаць сваю кроў, жыццё, славу. Зараз ён пачуе яе голас, убачыць паблізу яе твар, вочы, усмешку... Некалькі хвілін аддзялялі яго ад гэтага, пра якое ён не адважваўся нават марыць.

— Ах, няхай багі дапамогуць мне захаваць разважнасць, — прашаптаў ён, паднёшы рукі да лба нібы для таго, каб стрымаць біццё крыві ў скронях або развеець туман, які ахутваў яго мозг.

Патроху ён прыходзіў да памяці і пачаў усведамляць, дзе ён знаходзіўся. Гэта, вядома, пакой яго сястры: невялікі ложак стаяў у адным кутку, дзве маленькія лаўкі з пазалочанага дрэва былі каля сцен, тут жа змяшчалася маленькая драўляная шафа з бронзавай інкрустацыяй, а пад ёю — масляная лямпа з тэракоты, афарбаваная ў зялёны колер, у выглядзе яшчаркі, з рота якой вытыркаўся кнот.

Памалу ён авалодаў сабою. І калі праз некалькі хвілін Мірза ўвайшла і паклікала яго ў прыёмную Валерыі, ён паставіўся да гэтага са спакойным выглядам, хоць твар яго вельмі збялеў.

Мірза запыталася:

— Што гэта з табою, Спартак? Табе нядобра?

— Не, не... Ніколі раней я не адчуваў сябе так добра, — адказаў рудыяры, спускаючыся за сястрою па вузенькай лесвіцы (рабы ў рымскіх дамах жылі на вышэйшых паверхах).

Прыёмная Валерыі ў яе зімовым памяшканні (у патрыцыянскіх дамах звычайна было столькі ж асобных памяшканняў, колькі пораў года) была маленькім прыгожым пакоем, у якім некалькі бляшаных труб, умела схаваных у зборках пышнай драпіроўкі, патыхалі пшчотнай цеплынёю.

Сцены былі аздоблены багатай шаўковай матэрыяй блакітнага колеру, якая звешвалася са столі амаль да самай падлогі прыгожымі зборкамі і адмысловымі фестонамі; гэтая матэрыя была пакрыта, нібы воблакам, тонкай кісяёю, па якой багата былі рассыпаны зусім свежыя ружы, што напаўнялі пакой далікатнымі пахамі.

Са столі звешвалася багатая залатая лямпа з трыма ражкамі, якія нагадвалі квітнеючую галінку ружы. Ад яе разыходзіліся ў пакоі сінявата-матавае святло і тонкі пах арабскіх духоў, што былі прымешаны ў масла, якім быў змочаны кнот.

Ніякай мэблі не было, апрача ложа — канапы са спінкай і

некалькіх лавак, пакрытых белым і блакітным шоўкам, ды невялікага каштоўнага куфэрка. На версе куфэрка стаяў графін з празрыстага горнага крышталя з рэльефна выразанымі кветкамі, у якім быў прыемны цеплаваты напітак з кансерваных фруктаў.

Каштоўны мурынскі кубак, прывезены з далёкіх усходніх краёў, — вясельны падарунак Сулы стаяў каля графіна. За гэты кубак Сула заплаціў не менш трох мільёнаў сестэрцый. У гэтым адасобленым, ціхім, напоўненым прыемнымі пахамі пакоі на мяккай канапе напаялялася ў выгоднай позе Валерыя, апранутая ў беласнежную туніку з ваўнянай матэрыі, абшытую па краях сінімі стужкамі; яе чорныя густыя валасы былі нядбайна распущаны па плячах. Абапёршыся правым локцем на падушку, яна падпірала галаву маленькай, як у дзіцяці, беласнежнай ручкай.

Валерыя, здавалася, драмала або вельмі задумалася.

Яна не ўздрыганулася ад лёгкага шуму адчыненых дзвярэй і не чула, калі дзверы зачыніліся за ўвайшоўшай Мірзай.

Спартак стаяў моўчкі, не кратаючыся, апанаваны ўвесь пачцівым сузіраннем прыгожай матроны.

Так мінула некалькі хвілін. Было чуваць перарывістае і ўсхваляванае дыханне рудыярыя. Раптам Валерыя ўздрыганулася, нібы яе хто гукнуў, прыўзнялася і павярнулася тварам, які адразу пакрыўся чырванню, да фракійца:

— Ах, ты тут! Няхай заступяцца за цябе багі, мужны Спартак, і... сядай, — сказала яна, паказваючы на адну з лавак.

Спартак ужо набраўся духу. Але голасам, слабым ад нутра-нога хвалявання, ён адказаў:

— Багі да мяне прыхільныя значна больш, як я заслужыў, чароўная Валерыя. Яны зрабілі мне найвялікшую ласку, якая можа быць дадзена смертнаму: тваё заступніцтва.

— Ты не толькі храбры, ты яшчэ і далікатны.

І яна раптам запыталася па-грэчаску:

— У сваёй краіне да таго часу, калі ты трапіў у палон, ты быў адным з правядыроў свайго народу?

— Так, — адказаў Спартак на той жа мове, на якой ён размаўляў калі не з атычнай, дык у кожным разе з александрыйскай тонкасцю. — Я быў правядыром аднаго з самых моцных фракійскіх плямён Радопскіх гор, і ў мяне быў дом, шматлікія стады авечак і быкоў і самая багатая паша. Я быў багаты, магутны, шчаслівы, і, павер мне, чароўная Валерыя, я быў

справядлівы і літасцівы. — Ён глыбока ўздыхнуў. — І я не быў варварам, не быў пагарджаным гладыятарам.

Валерыю ахапіла пачуццё жалю. Яна падняла на рудыярыя вочы, якія паблісквалі ласкай, амаль пяшчотай.

— Я часта размаўляла пра цябе з мілай Мірзай, я бачыла тваю незвычайную храбрасць і цяпер, калі з табой размаўляю, пераконваюся, што ты ніколі не заслугоўваў пагарды як па сваёй адукаванасці, так і па манерах; ты больш падобны да грэка, чым да варвара.

Слёзы паказаліся на вачах Спартака.

— О, будзь благаславеннай за гэтыя словы, самая літасцівая з жанчын, і няхай вышэйшыя багі аддадуць табе перавагу перад усімі смертнымі, як гэтага ты заслугоўваеш, і зробіць цябе самай шчаслівай сярод людзей!

Запанавала доўгая цішыня. Чуваць было толькі дыханне Валерыі і Спартака.

Валерыя, нарэшце, загаварыла:

— Калі ты зараз вольны ад усякіх абавязкаў, ці згодзішся ты ўзяцца за кіраванне шасцюдзесяціцю рабамі, з якіх Сула хоча зрабіць гладыятараў на сваёй віле ў Кумах?

— Я гатовы зрабіць усё, што ты захочаш, бо я твой раб і ўвесь пад тваёй уладай, — ледзь чутна адказаў Спартак.

Валерыя ўстала, хістаючыся, ступіла некалькі крокаў і, спыніўшыся каля рудыярыя, запытала ледзь чутна:

— Спартак, будзь шчырым, скажы мне: што ты рабіў некалькі дзён таму назад, схаваўшыся за калонай порціка гэтага дома?

Сорам апанаваў Спартака ад думкі, што яго таямніца ўжо больш не таямніца, што Валерыя пасмяецца над шалёным парываннем, якое прымусіла яго, нікчэмнага гладыятара, падняць позірк на адну з самых прыгожых і знатных патрыцыянак Рыма. Ён маўчаў.

Ён адчуваў усю незаслужаную ганьбу свайго становішча. Ён дрыжэў ад гора і сораму. Валерыя ступіла яшчэ крок і зноў запыталася ў яго голасам мяккім, з адценнем пяшчоты:

— Дык... скажы мне, што ты там рабіў?

Рудыярый упаў да яе ног.

— Даруй! Загадай свайму наглядчыку біць мяне дубцамі... Пашлі, каб мяне раскрыжавалі на Сесарскім полі... Я гэтае заслужыў.

— Устань! Што з табою?

— Клянуся табе, што я цябе абажаў, як абажаюць Венеру,
як абажаюць Юнону.

— Ты прыходзіў, каб зірнуць на мяне?

— Даруй мне... Маліцца на цябе прыходзіў я.

— Устань, Спартак, высакароднае сэрца...

Валерыя сціснула руку Спартака.

— Не, каля тваіх ног маё месца, чароўная Валерыя...

Ён схпіў рукамі край яе тунікі і пачаў цалаваць.

— Устань, устань, не гэтае месца табе падыходзіць, —
прашаптала Валерыя.

І Спартак, гарача цалуючы рукі Валерыі, устаў, зірнуў на
яе закаханымі вачыма, паўтараючы як непрытомны:

— О, чароўная! О, чароўная!

ПАГРОЗЫ, ІНТРЫГІ, НЕБЯСПЕКІ

— Дык ці разведаў ты што-небудзь пра планы гладыятараў? — гаварыла Эўтыбіда, разлётшыся на грудзе мяккіх падушак у экседры свайго дома. — Ці трэба прызнацца, што і тут ты ні на што не варты?

Перад ёю стаяў мужчына год пяцідзесяці, з безбародым, жаночым тварам, які ўвесь быў пакрыты маршчынамі, пад слоём бяліл і румян. Па адзенню адразу можна было пазнаць у ім актора.

— О, клянуся маскай Мома! Чэснае слова Метробія, блізкага друга Карнелія Сулы на працягу трыццаці год, ты не павінна на мяне лаяцца. Я ўведаў шмат і нічога...

— Што азначаюць твае словы?

— Будзь цярылівай. Ты ж не сумняваешся ў тым, што я, Метробій, стары актор мімічных роляў, які на працягу трыццаці год прывык выконваць ролю жанчын на народных прадстаўленнях, валодаю ўмельствам спакушаць людзей? Асабліва калі гэтыя людзі — варвары або невукі-гладыятары і калі я маю ў сваім карыстанні такія верны сродак, як золата.

— Так, я не сумняваюся ў тваім умельстве, таму я табе і даручыла гэта, але...

— Але, зразумей, найпрыгажэйшая Эўтыбіда, што пры ўсім маім спрыце я не магу выкрыць таго, чаго няма. Гладыятары не задумваюць ніякага заговору. Табе давядзецца атрымаць доказ маёй лоўкасці ў другі раз і з другой прычыны.

— Ці магчыма гэта?

— Гэта бяспрэчна, найпрыгажэйшая жанчына.

— Аднак два месяцы таму назад я мела весткі, што гладыятары былі ў заговору, арганізавалі таемны саюз, у іх быў свой пароль, умоўныя знакі прывітання і свае гімны і яны, відаць, задумвалі паўстанне, нешта падобнае на бунт рабоў у Сіцыліі.

— І ты насур'ез верыла ў магчымасць паўстання гладыятараў?

— А чаму не? Хіба яны не ўмеюць змагацца і не ўмеюць паміраць?

— Так, у амфітэатрах...

— Але калі ўмеюць змагацца і паміраць для забавы народу, дык няўжо яны не здолеюць змагацца і паміраць дзеля сваёй свабоды?

— Эх! Калі ты гэта сцвярджаеш, дык дапусцім, што ў іх быў заговор... Але я магу цябе цвёрда запэўніць, што заговору паміж імі больш няма. Гладыятары сапраўды маглі б выступіць, калі б рымскія патрыцыі, ворагі законаў і сената, узяліся камандаваць імі. Але гэтыя патрыцыі, якія яны ні подлыя, усё ж не адважыліся стаць на чале гладыятараў...

— Аднак быў такі момант? Скажы мне, Метробій...

— Раней адкажы мне, ад каго ты даведалася пра заговор гладыятараў? — запытаўся актор.

— Ад аднаго грэка... майго земляка, таксама гладыятара...

— Ты, Эўтыбіда, больш магутная на зямлі, чым Юпітар на небе. Адною нагою ты топчаш Алімп алігархаў, другою — бруднае балота чэрні...

— Ах! Я стараюся ўсяляк, каб зрабіцца багатай і магутнай, каб мне зайздросцілі... Каб мець усе радасці, усе здавальненні жыцця, пасля якога, як вучыць вялікі Эпікур, ужо няма нічога. Ты ведаеш, для чаго я пускаю ў ход усё ўмельства і ўсе спосабы спакусы, якімі мяне надарыла прырода? Якраз для таго, каб здолець стаяць адной нагою на Алімпе, а другой у балоце і...

— Але ў гразі можна запэцкацца.

— А пасля можна і вымыцца. Хіба мала тэрмаў у Рыме? Хіба няма ванны ў маім доме? Але падумайце, о, усявышнія багі, толькі падумайце, хто адважваецца чытаць трактат пра мараль? Чалавек, які правёў усё сваё жыццё ў віры самага брыдкага паскудства, самых нізкіх гнуснасцяў!

— Ну, давай кінем маляваць такімі яркімі фарбамі мой партрэт. Ты рызыкуеш зрабіць яго вельмі падобным і прымусіць людзей уцякаць прэч, убачыўшы маю брыдкую асобу. Бо я сказаў гэтае жартам! Мараль у мяне ў пятках. Што ты хочаш, каб я з ёю зрабіў?

Прамовіўшы гэтае, Метробій падышоў да Эўтыбіды, узяў яе руку, пачаў цалаваць, кажучы:

— А калі ж я атрымаю ўзнагароду ад твайго ўдзячнага сэрца?

— Узнагароду? Удзячнае сэрца? Але завошта яно павінна

быць удзячным, стары сатыр? — сказала Эўтыбіда, адбіраючы руку і ўдарыўшы Метробія па твару. — Хіба ж ты даведаўся, што замышляюць гладыятары?

— Але, найчароўнейшая Эўтыбіда, — запярэчыў стары жаласлівым голасам, — ці мог я адкрыць тое, чаго няма?

— Ну, добра, — сказала дзяўчына, кінуўшы на камедыянта ласкавы позірк, — калі ты хочаш заслужыць маю падзяку...

— Загадвай, чароўная...

— Ты павінен і далей сачыць, бо я не ўпэўнена ў тым, што гладыятары зусім кінулі думку пра паўстанне.

— Я буду сачыць у Кумах, накіруюся ў Капую...

— І перш за ўсё, калі ты хочаш адкрыць што-небудзь, ты павінен сачыць за Спартаком.

І ад гэтага імя шчокі Эўтыбіды накрыліся яркай чырванню.

— О, што тычыцца Спартака, дык вось ужо месяц, як я хаджу за ім па пятах, не толькі праз цябе, але таксама і за свой кошт... Я хачу сказаць, за кошт Сулы.

— Што? Як? Што ты сказаў?... — запыталася куртызанка, надзвычай зацікаўленая.

Метробій азірнуўся навокал, нібы асцерагаючыся, што яго пачуюць, і пасля, прыклаўшы палец да вуснаў, сказаў паціху:

— Гэта маё падазрэнне... І таму што я магу памыліцца і таму што ўмешваюся ў справы Сулы... дык я не буду гаварыць пра гэта ніводнай жывой душы да таго часу, пакуль не атрымаю пацверджання.

На твары Эўтыбіды адлюстравалася такое хваляванне, якое здзівіла Метробія. Была гэта жаночая цікаўнасць або жаданне ўбачыць усю сілу сваіх чараванняў над старым распуснікам, а магчыма, яшчэ якія-небудзь таемныя прычыны падбівалі яе, але ў ёй узгарэлася жаданне што б там ні было даведацца пра таямніцу Метробія.

Яна запытала:

— Спартак, магчыма, хоча зрабіць замах на жыццё Сулы?

— Што гэта табе прыйшло ў галаву?

— Дык у чым жа справа?

— Я не магу табе сказаць... Даведаешся пасля...

— Цяпер! Ці ж няпраўда, ты мне зараз скажаш, мой слаўны Метробій? — Яна ўзяла адною рукою руку камедыянта, а другою гладзіла па яго твары. — Клянуся Апалонам Дэльфійскім, маім заступнікам, ніхто не даведаецца ад мяне пра тое, што ты мне скажаш. Ну, скажы сваёй Эўтыбідзе, добры Метробій! Мая ўдзячнасць табе не будзе мець межаў!

І ласкаючы старога, пускаючы ў ход чараўнічыя позіркi і пяшчотныя ўсмешкі, яна хутка дамаглася свайго.

— Відаць, няма ніякай магчымасці ад яе адчапіцца, пакуль не зробіш, што яна хоча, — сказаў, нарэшце, Метробій. — Бачыш ты, я падазраю і маю на гэта падставы, што Спартак закаханы ў Валерыю, а яна ў яго.

— А! Клянуся пякельнымі факеламі Эрыній! — крыкнула, сціскаючы кулакі і раптам збялеўшы Эўтыбіда. — Ці можа гэтае быць?

— Усё прымушае мяне верыць гэтаму, але ў мяне няма пэўных доказаў... Памятай, нікому не кажы ні слова...

— Ах! Вось чаму... Толькі другая жанчына... другая, другая!.. — усклікнула яна ў дзікім шаленстве. — Значыць, вось хто цябе перамагае сваёю прыгажосцю... Няшчасную, шалёную... вось хто цябе перамог!

Яна закрыла твар рукамі і няўстрымна зарыдала.

Метробій адразу зразумеў, што Эўтыбіда, па якой уздыхалі самыя знатныя і багатыя патрыцыі і якая да гэтага нікога ніколі не кахала, узгарэлася каханнем да гладыятара і, відаць, ён не прыняў яе кахання.

Трэба сказаць, што Метробій расчуліўся: ён адчуў вялікую спагаду да гэтай няшчаснай і пачаў яе суцяшаць.

— Але, можа, гэта яшчэ няпраўда... Я, магчыма, памыліўся... Магчыма, гэта ў выніку маёй фантазіі...

— Не, ты не памыліўся... Не, гэта не фантазія... Гэта праўда, я ведаю, я адчуваю, — запырэчыла дзяўчына, выціраючы вочы краем пурпуровага плашча, і дала глумлівым голасам: — Ва ўсякім разе добра, што я пра гэта даведалася...

— Але, май ласку, не выдай мяне...

— Не бойся, Метробій, не бойся. Наадварот, я табе аддзякую як здолею, і, калі ты дапаможаш мне давесці да канца мой план, ты ўбачыш, якой удзячлівай можа быць Эўтыбіда. Ідзі. Накіруйся неадкладна ў Кумы... зараз жа... сёння ж... І сачы за кожным іх крокам, за кожным рухам, за кожным уздыханнем... І дай мне ў рукі доказы, і мы адпомсцім адразу і за гонар Сулы, і за мой жаночы гонар. Пачакай мяне. Я зараз вярнуся.

Яна выйшла і, вярнуўшыся праз хвіліну, падала Метробію цяжкую скураную сумку.

— Вазьмі гэтую сумку, у ёй ёсць тысяча аурэй. Падкупляй рабоў, спакушай рабынь, але дастань доказы. Разумееш? І калі спатрэбяцца яшчэ грошы...

— Але мне хопіць і гэтых...

— Добра. Траць іх без скупасці... Але адпраўляйся сёння ж і не спыняйся ні разу ў дарозе... і вярніся з доказамі.

І, кажучы гэтае, яна амаль выпіхнула Метробія з экседры, правяла яго па калідоры міма алтара, прысвечанага хатнім багам, міма басейна для дажджавой вады, праз атрыум, у прэдняю і папярэдзіла раба, які выконваў абавязкі вартаўніка:

— Ты бачыш, Гермаген, гэтага чалавека? Як толькі ён прыйдзе... Калі б ён ні прыйшоў, ты неадкладна правядзеш яго ў мае пакоі.

І развітаўшыся з Метробіем, яна вярнулася і, замкнуўшыся ў сваім пакоі, кінулася на канапу і расплакалася. Кусаючы свае беласнежныя рукі, яна шаптала:

— О, Эўменіды... Дайце мне адпомсціць... і я вам збудую выдатны алтар... Помсты я прагну, помсціць хачу. Помсты...

Каб вытлумачыць гэты люты гнеў пяшчотнай Эўтыбіды, мы коратка раскажам чытачам пра тое, што адбылося за два месяцы з таго дня, калі Валерыя, пераможаная каханнем да Спартака, адкрылася яму.

Валерыя штодня спазнавала новыя якасці высакароднай душы Спартака і ўжо не толькі кахала яго без памяці, але паважала яго, пакланялася перад ім і захаплялася ім.

Спартак, ап'янёны каханнем, як усе шчаслівыя людзі, зрабіўся эгаістам, забыўся на сваіх таварышаў, на кайданы рабства, ад якіх так нядаўна вызваліўся, на святую справу свабоды, пра якую ён так доўга думаў і якую пакляўся давесці да канца што б там ні было.

І вось у той час, калі Спартак лічыў сябе самым шчаслівым на свеце, пасля настойлівых запрашэнняў Эўтыбіды ён накіраваўся да яе.

Эўтыбіда была родам з ваколіцы Афін. Воіны Сулы, якія наступалі на горад за восем год да гэтых падзей, прывялі яе, чатырнаццацігадовую, у Рым разам з іншай здабычай.

Трапіўшы ў рукі аднаго разбэшчанага патрыцыя, Эўтыбіда прывыкла да начных куцяжоў, да раскошы, да бязладнага спосабу жыцця. Яна цалкам аддалася ганебнаму жыццю куртызанкі. Апрача дзівоснай прыгажосці, прырода шчодро надарыла яе розумам, а ўмовы жыцця развілі ў ёй нечуванае каварства і вераломства.

Зведаўшы ўжо ўсе таямніцы зла, задаволіўшыся праз меру асалодамі, Эўтыбіда страціла ўсякую ахвоту да ганебнага жыцця і якраз у такім настроі ўбачыла Спартака. Яго геркулесаўская сіла, мужнасць і прыгажосць запалілі ў ёй жаданне ска-

рыць гэтага героя. У тым, што яе жаданне будзе лёгка выканана, Эўтыбіда не сумнявалася. З гэтай мэтай яна завабіла Спартака ў свой дом і выкарыстала ўсе спосабы спакусы, але пераканалася, што перад ёю адзіны мужчына, які ставіцца абьякава да яе. Адзіны, якога яна магла б пакахаць! Тады капрыз куртызанкі нечакана для яе самой ператварыўся ў сапраўдную страсць, страшную дзякуючы парочнасці гэтай жанчыны.

Спартак неўзабаве накіраваўся ў Кумы, у ваколіцы якіх Сула збудаваў сабе багатую вілу. Там Спартак павінен быў навучаць гладыятараў.

Эўтыбіда, вельмі зняважаная за сваё пачуццё і самалюбства, старалася забыцца на рудыярыя, выкінуць думку пра яго з галавы. Але намаганні яе былі дарэмнымі. З выгляду бесклапотная і шчаслівая, яна вельмі пакутавала.

Вось чаму з такой радасцю ўхапілася яна за магчымасць адпомсціць адразу і чалавеку, якога яна адначасова ненавідзела і кахала, і шчаслівай саперніцы.

У той час, калі Эўтыбіда палала парывам сваёй рэўнасці, а Метробій верхам на пародзістым кані імчаў у Кумы, важныя падзеі адбываліся ў таверне Венеры Лібіціны.

У змроку семнацатага дня красавіцкіх календ (16 сакавіка) 676 года каля дваццаці гладыятараў сабраліся ў Лутацыі Аднавокай, каб пачаставацца сасіскамі і смажанай свінінай і выпіць велітэрнскага і тускуланскага віна.

За гаспадара стала, як кіраўнік гэтага піравання, сядзеў Крыс, які дзякуючы сваёй сіле і мужнасці заваяваў не толькі аўтарытэт сярод сваіх таварышаў, але давер'е і пашану Спартака.

Стол, вакол якога сядзелі гладыятары, быў падрыхтаваны ў другім пакоі харчэўні. Гладыятары адчувалі сябе тут вольна і ўтульна і маглі не асцерагаючыся размаўляць, тым больш што ў першым пакоі ў гэты час было мала наведвальнікаў.

Усеўшыся за сталом разам з сваімі таварышамі, Крыс заўважыў, што ў адным пакоі быў маленькі столік з рэшткамі закускі, а перад ім стаяла лаўка, на якой, відаць, нядаўна сядзеў чалавек.

— А ну, скажы, Лутацыя Кібела, маці багоў, — запытаўся Крыс, звяртаючыся да гаспадыні, — хто абедаў за гэтым столікам?

Лутацыя павярнулася і ўсклікнула ў здзіўленні:

— Куды ж ён пайшоў? Вось дзіва! Ах! Няхай дапаможа

мне Юнона Луцына... Ён мяне аграбіў, нічога мне не заплаціўшы!

Кажучы гэтае, Лутацыя пабегла да століка, а Крыс зноў запытаўся ў яе:

— Ён? Але хто гэты невядомы?

— Ах! — з палёгкай уздыхнула Аднавокая. — Я на яго нагаварыла... Я ведала, што ён сумленны чалавек. Ён пакінуў на стале восем сестэрцый за яду... нават больш, чым з яго належала; яму трэба даць рэшты чатыры з паловай аса.

— Няхай цябе заб'е маланка, але ты скажаш, нарэшце...

— О, няшчасны чалавек, — гаварыла далей Лутацыя, прыбіраючы са століка, — ён забыўся дошчачку са сваімі запісамі і сваю палку, небарака.

— Няхай Празерпіна сёння ж увечары з'есць твой язык, звараны ў салодкім воцаце, старая мегера! Ты назавеш, нарэшце, нам імя таямнічага наведвальніка? — закрычаў, не памятаючы сябе, Крыс.

— Ну, я вам скажу яго імя, папрашайкі; вы больш цікаўныя за баб, — адказала, раззлаваўшыся, Лутацыя. — За гэтым столікам еў гандляр збожжам з Сабіны, які прыехаў у Рым па сваіх справах; ужо некалькі дзён, як ён прыходзіць сюды ў гэты якраз час.

— А ну, пакажы мне, — сказаў Крыс, забіраючы ў Лутацыі маленькую драўляную дошчачку, пакрытую воскам, і каціную палачку, якія былі пакінуты на стале.

Тут былі сапраўды адзначаны розныя партыі збожжа з адпаведнымі цэнамі збоку і з імёнамі ўласнікаў збожжа, якія, відаць, атрымалі ад гандляра задаткі.

— Але я не разумею, — гаварыла далей Лутацыя Аднавокая, — калі гэты дабрак выйшаў?.. Я магу даць клятву, што, калі вы ўвайшлі, ён быў яшчэ тут. А! Разумею! Напэўна, калі я рыхтавала сасіскі з свініны для вас, я не чула, як ён мяне пазваў, а ён спяшаўся і пайшоў, пакінуўшы грошы як сумленны чалавек.

І Лутацыя, узяўшы зноў палачку і дошчачку з запісамі, адышла, кажучы:

— Заўтра, калі ён прыйдзе, а ён напэўна прыйдзе, я аддам яму ўсё, што яму належыць.

Гладыятары елі моўчкі. Нарэшце, адзін запытаўся ў Крыса:

— Ці няма вестак аб сонцы?¹

---

¹ Сонца — Спартак.

— Яно ўвесь час за хмарамі¹, — адказаў Крыс.

— Аднак, гэта дзіўна, — заўважыў той.

— І незразумела, — прамовіў другі.

— А мурашкі²? — запытаўся трэці, звяртаючыся да Крыса.

— Яны растуць па колькасці і старанна займаюцца сваёй справай, чакаючы надыходу лета³.

— О, няхай хутчэй прыйдзе лета, і няхай сонца ўзыдзе ва ўсемагутнасці сваіх праменняў, няхай узрадуе працавітых мурашак і спаліць крыллі каварным восам⁴.

— А скажы, Крыс, колькі відаць зорак⁵?

— Дзве тысячы дзвесце шэсцьдзсят на ўчарашні дзень.

— А ці з'яўляюцца новыя?

— Увесь час, да тае пары, пакуль блакітнае неба не зазьяе над светам мірыядамі зорак.

— Глядзі на вясло⁶, — сказаў адзін, убачыўшы эфіопку-рабыню, якая ўнесла віно.

Калі рабыня выйшла, гладыятар, па нацыянальнасці гал, прамовіў на ламанай лацінскай мове:

— Урэшце, мы тут адны і можам размаўляць, не абцяжарваючы сябе ўмоўнымі словамі. Я пытаюся без усякіх фокусаў: ці павялічваецца колькасць нашых прыхільнікаў? Ці расцем мы з кожным днём? Калі мы зможам, нарэшце, распачаць бой і паказаць ганарлівым і дурным нашым уладарам, што мы больш мужныя і храбрыя, чым яны?

— Ты вельмі спяшаешся, Брэзавір, — адказаў Крыс, — ты вельмі спяшаешся і гарачышся. Колькасць уступаючых у саюз расце з дня на дзень; колькасць абаронцаў святой справы павялічваецца з кожнай хвілінай, з кожным момантам... Сёння ўвечары, у гадзіну першага факела, у лесе, дзе знаходзіцца грабніца Нумы, будуць прыняты ў члены нашага саюза яшчэ адзінаццаць верных і выпрабаваных гладыятараў.

У гэты момант у аднаго з гладыятараў вываліўся меч. Ён нагнуўся, каб падняць яго, і раптам крыкнуў:

— Пад ложаў нехта ёсць!

¹ Ён не прыслаў загадаў і маўчыць.

² А змоўшчыкі?

³ Сігнал паўстання.

⁴ Рымлянам.

⁵ Якая колькасць прыхільнікаў?

⁶ Сперажыся!

Усе ўсхапіліся, узняўся перапалох. Крыс зараз жа скамандаваў:

— Глядзі на вясло! Брэзавір і Торкват, праганіце машкару¹, а мы засмажым рыбу².

Два гладыятары, выконваючы загад, падбеглі да дзвярэй і тут спыніліся, набраўшыся самага бесклапотнага выгляду. Астатнія, падняўшы ложа, знайшлі чалавека год трыццаці, які ляжаў там скурчыўшыся. Схоплены чатырма дужымі рукамі, ён пачаў прасіць літасці.

— Ні слова, — загадаў ціхім і грозным голасам Крыс, — нават не паварушыся або зараз табе смерць!

І дзесяць зіхатлівых мячоў узняліся над няўдачнікам. Калі ён паспрабаваў абазвацца, дык у адзін момант быў бы адпраўлены на той свет.

— А! Гэта ты гандляр збожжам, які пакідае на сталі сестэрцы без ліку? — запытаўся Крыс, у вачах якога пабліскаваў нядобры агонь.

— Паверце мне, доблесныя, я не...

— Маўчы, баязлівец! — адзін з гладыятараў ударыў яго нагою.

— Эўмакол, пачакай, патрэбна, каб ён сказаў, для чаго і кім ён быў пасланы.

І Крыс звярнуўся да мнімага гандляра збожжам:

— Значыць, не для спекуляцыі збожжам, а для шпіянажа і здрадніцтва...

— Клянуся вышэйшымі багамі...

— Хто ты? Хто цябе паслаў сюды?

— Не забівайце мяне... Я ўсё вам скажу... Па літасці, па жаласці, не забівайце мяне!

— Гэта мы пабачым... а пакуль што кажы.

— Мяне завуць Сільвіем Кардэніем Верэсам... Я — грэк... былы раб... цяпер вольнаадпушчанік Кая Верэса.

— А! Дык ты прыйшоў сюды па яго загаду?

— Так, па яго загаду.

— А што мы зрабілі Каю Верэсу? І якая ў яго мэта шпіённіцтва за намі і даносіць на нас? Бо калі ён хацеў ведаць пра нашы таемныя сходы, дык, напэўна, для таго, каб данесці сенату.

— Не ведаю... гэтага я не ведаю, — сказаў, дрыжучы ўвесь час, адпушчанік Верэса.

¹ Няхай сцерагуць у дзвярах.

² Зловім шпіёна.

— Не прыкідвайся... не строй дурня! Калі Верэс мог даверыць табе такое далікатнае і небяспечнае даручэнне, дык, напэўна, ты ведаеш, што ён задумаў супраць нас. Дык кажы ўсё, што ты ведаеш. Мы не даруем табе за змоўчванне і хлусню.

Сільвій Кардэній зразумеў, што з гэтымі людзьмі жартаваць нельга, і, як тапельнік хапаецца за саломінку, ён вырашыў шчырым прызнаннем паспрабаваць выратаваць сваё жыццё.

І ён расказаў усё, што ведаў.

Кай Верэс, даведаўшыся ў трыклініі Катыліны, што існаваў саюз гладыятараў для арганізацыі паўстання супраць Рыма, не мог паверыць, каб гэтыя храбрыя, што пагарджаюць смерцю, людзі так лёгка адмовіліся ад справы, у якой яны нічога не трацілі, а маглі выйграць усё. Ён не паверыў словам Спартака, а, наадварот, быў упэўнены, што заговор пашыраецца і што аднойчы гладыятары без дапамогі патрыцыяў узнімуць сцяг паўстання. Кай Верэс, які быў вельмі прагны да грошай і лічыў, што ўсе спосабы добрыя і дапушчальныя, абы толькі разбагацець, вырашыў прасачыць гладыятараў, завалодаць ніцямі іх заговору і данесці сенату; ён спадзяваўся ва ўзнагароду атрымаць вялікую суму грошай або пасаду кіраўнічага правінцыі, дзе ён мог бы «сумленна» разбагацець, грабячы абывацеляў, як гэта звычайна рабілі квестары, прэтары і праконсулы.

Каб дамагчыся сваёй мэты, Верэс з месяц таму назад даручыў прасачыць гладыятараў і ўведаць усе іх планы свайму адзінаму адпушчаніку і слуге Сільвію Кардэнію.

Кардэній на працягу месяца наведваў усе цёмныя прытулкі, кабакі і харчэўні ў бедных кварталах Рыма, дзе часцей за ўсё збіраліся гладыятары. Падслухоўваючы і выглядаючы, ён сабраў некаторыя доказы і ўрэшце зрабіў вывад, што пры адсутнасці Спартака кіраўніком заговору, калі такі сапраўды існаваў, быў Крыс. Таму ён пачаў сачыць за Крысам, і з той прычыны што гал часта наведваў харчэўню Венеры Лібіціны, дык Сільвій Кардэній на працягу шасці ці сямі дзён прыходзіў туды штодня, а часамі нават два разы на дзень; і калі ён даведаўся, што якраз у гэты вечар адбудзецца сход начальнікаў груп, на якім будзе Крыс, ён вырашыў забрацца пад абедзеннае ложа ў той якраз момант, калі прыход гладыятараў адцягнуў усю ўвагу Лутацыі Аднавокай, каб ні ў кога не з'явілася падзэрэння з прычыны яго раптоўнага знікнення.

Калі Сільвій Кардэній закончыў свае адрывістыя і няскладныя паказанні, Крыс, які ўважліва сачыў за ім, сказаў:

— Ну, ведаеш, ты вялікі круцель. І пад тваім бараннім выглядам захаваны дасціпны розум і вялікая хітрасць.

— Але ж я нічога не зрабіў вам благога... Я выконваў загады майго патрона; прыміце пад увагу маю шчырасць. Клянуся ўсімі багамі Алімпа і пекла не казаць нікому, і нават Верэсу, нічога з таго, што я ўведаў і што адбылося паміж намі, толькі пакіньце мяне жывога... Пусціце мяне!

— Не спяшайся, добры Сільвій, мы пра гэта яшчэ пагаворым, — адказаў з іроніяй Крыс.

І, падазваўшы восем гладыятараў, ён ім сказаў:

— Выйдзем на хвілінку.

А астатнім загадаў:

— Пільнуйце гэтага... і не чапайце яго!

Гладыятары выйшлі з таверны ў завулак.

— Што зрабіць з гэтым нягоднікам? — запытаўся Крыс.

— Што за пытанне? — адказаў Брэзавір. — Забіць яго, як шалёнага сабаку.

— Пусціць яго — было б тое самае, што самім данесці на сябе, — сказаў другі.

— Пакінуць яго жывога і трымаць як палоннага ў якім-небудзь месцы было б небяспечна, — заўважыў трэці.

— І дзе б мы маглі яго схваць? — запытаўся чацвёрты.

— Дык смерць?

Крыс абвёў усіх позіркам.

— Цяпер ноч...

— На вуліцы няма нікога...

— Мы завядзем яго на самы ўзгорак, у канцы гэтай вуліцы...

— *Mors sua — vita nostra* (яго смерць — наша жыццё), — заключыў прысуд Брэзавір, вымаўляючы з варварскім акцэнтам гэтыя чатыры лацінскія словы.

— Так, значыць, неабходна, — сказаў Крыс, ступіўшы да дзвярэй кабачка, але зараз жа спыніўся. — Хто ж яго заб'е?

Ніхто не адказаў адразу, і толькі праз хвіліну маўчання адзін сказаў:

— Забіць абязброенага і без супраціўлення...

— Калі б у яго быў меч... — сказаў другі.

— Калі б ён мог або хацеў абараняцца, дык я ўзяўся бы выканаць гэтае даручэнне, — дадаў Брэзавір.

— Але зарэзаць бязбройнага... — заўважыў Торкват.

— Храбрыя і высакародныя вы людзі, — сказаў усхваляваны Крыс, — і вартыя свабоды. Але патрэбна, каб на дабро ўсім

хто-небудзь перамог сваю агіду і выканаў прыгавор, які нашы-мі вуснамі вымавіў суд Саюза прыгнечаных.

Усе стаялі, апусціўшы галовы.

— З другога боку, — прадаўжаў Крыс, хіба ён прыйшоў змагацца з намі роўнай зброяй і ў адкрытым баі? Хіба ён не шпіён? Калі б мы не накрылі яго, дзе ён схаваўся, хіба не данёс бы ён на нас праз дзве гадзіны і не былі б мы ўсе кінуты заўтра ў Мамертынскую турму і праз два дні прыбіты да крыжа на Сесарскім полі?

— Праўда, праўда, — прашаптала некалькі галасоў.

— Дык іменем суда Саюза прыгнечаных я загадваю Брэза-віру і Торквату забіць гэтага чалавека.

Абодва названья гладыятары нахілілі галовы, і ўсе з Крысам на чале вярнуліся ў харчэўню.

Сільвій Кардэній Верэс скіраваў на іх позірк, поўны трывогі і жаху, і пабляднеў — нічога добрага для сябе ён не ўбачыў на іх тварах.

— Ну, як? — прамовіў ён са слязьмі ў голасе. — Вы нада мною злітуецесь? Пакінеце мяне жывога? Я... на каленях жыццём ваших бацькоў, ваших матак, ваших дарагіх... пакорліва вас упрошваю...

— Хіба ў нас ёсць бацькі і маткі? — сказаў, з пацямнелым тварам, Брэзавір.

— Хіба засталася ў нас што-небудзь дарагое? — сказаў з пабліскваючымі ад гневу вачыма другі гладыятар.

— Уставай, баязлівец! — закрычаў Торкват.

— Маўчы! — усклікнуў Крыс і, звяртаючыся да адпушчаніка Кая Верэса, дадаў: — Ты пойдзеш з намі. У канцы гэтай маленькай вуліцы мы параімся і вырашым твой лёс.

І, падаўшы знак таварышам вывесці Сільвія Кардэнія, якому яны пакінулі надзею на выратаванне, каб той ішоў з імі без крыкаў і шуму, Крыс выйшаў у суправаджэнні тых, хто цягнуў адпушчаніка, больш падобнага на мерцвяка, чым на жывога чалавека.

Адзін гладыятар астаўся, каб заплаціць за вячэру і віно. Лутацыя не заўважыла сярод выходзіўшых дваццаці свайго гандляра збожжам. Між тым гладыятары, павярнуўшы направа ад харчэўні, пачалі падымацца па бруднай і звлістай вулачцы, якая канчалася ля гарадской сцяны; далей пачыналася адкрытае поле.

Выйшаўшы з горада, група спынілася, і Сільвій Кардэній, паваліўшыся на калені, пачаў плакаць і прасіць літасці.

— Хочаш ты, подлы баязлівец, пазмагацца роўнай зброяй з адным з нас? — запытаўся Брэзавір.

— О, пашкадуйце, пашкадуйце!.. Дзеля маіх сыноў прашу ў вас літасці.

— Але ў нас няма сыноў! — закрычаў адзін.

— Мы былі асуджаны не мець іх ніколі! — крыкнуў другі.

— Значыць, ты ўмееш толькі хавацца і шпіёніць. Сумленна змагацца ты не хочаш?

— О, ратуйце мяне! Я вас прашу дараваць мне жыццё!..

— Ідзі ў пекла, баязлівец! — і Брэзавір усадзіў свой кароткі меч у грудзі адпушчаника.

— І з табою разам усе подлыя баязліўцы без мужнасці і без сумлення, — дадаў самніт Торкват, двойчы ўдараючы па ўпаўшым.

Гладыятары, абступіўшы вакол паміраючага, стаялі нерухома і моўчкі пазіралі на апошнія яго сударгі.

Брэзавір і Торкват некалькі разоў уваткнулі свае мячы ў зямлю, каб сцерці з іх кроў, раней чым яна застыне, і ўклалі іх зноў у ножны.

Сур'ёзныя і маўклівыя выйшлі яны з пустэльнага завулка на больш ажыўленыя вуліцы.

...Восем дзён мінула пасля гэтых падзей, калі аднойчы ўвечары, у гадзіну першага факела, праз Капуанскія вароты ўехаў у Рым чалавек, верхам на кані, хутаючыся ў плашч, каб хоць крыху захавацца ад вялікага дажджу. Верхавы і конь задыхаліся ад доўгай язды і былі ад галавы да ног запырсканы гразёю.

Праехаўшы вароты, коннік прышпорыў каня, за кароткі час даімчаўся да Свяшчэннай вуліцы і спыніўся перад домам, дзе жыла Эўтыбіда. Саскочыўшы з каня і схапіўшы бронзавы дзвярны малаток, ён некалькі разоў моцна ўдарыў у дзверы. Яму ў адказ зараз жа забрахаў сабака, абавязковая прыналежнасць рымскага дома. Пачуліся крокі вартаўніка, які, крыкнуўшы сабаку замаўчаць, спешна пачаў адчыняць.

— Няхай благаславіць цябе багі, добры Гермаген. Я Метробій і прыехаў з Кум...

— Са шчаслівым прыездом...

— Я мокры, як рыба... Юпітэр, уладар дажджу, захацеў пазабавіцца, паказаўшы мне, як добра працуюць яго шлюзы... Гукні каго-небудзь з слуг, загадай адвесці гэтую няшчасную жывёліну ў стайню і даць ёй аўса.

Вартаўнік шчоўкнуў сярэднім пальцам правай рукі аб боль-

шы — гэта быў знак, якім клікалі рабоў, — і, узяўшы ў Метробія повад, адказаў:

— Дык уваходзь, Метробій, ты ведаеш размяшчэнне пакояў. Каля галерэі ты ўбачыш Аспазію, пакаеўку паненкі; яна даложыць аб тваім прыездзе. Пра каня я паклапачуся.

Метробій пераступіў парог, стараючыся не паслізнуцца, што было б самай дрэннай прыметай, і ўвайшоў у пярэдняю, на мазаічнай падлозе якой пры святле бронзавай лямпы відаць быў надпіс: *salve* (прывітанне). Гэта ж слова, пачуўшы крокі госьця, пачаў паўтараць папугай, які сядзеў у клетцы каля сцяны.

Эўтыбіда была ў сваёй напоўненай далікатнымі пахамі і сарэтай печамі зімовай прыёмнай. Разлэгшыся выгодна на мяккай канапе, яна была занята слуханнем прызнанняў у каханні, пра якія гаварыў ёй юнак, што сядзеў каля яе ног. Яна перабірала яго густыя мяккія валасы, а ён гаварыў ёй паэтычныя, поўныя пяшчоты словы.

Юнак быў Ціт Лукрэцый Кар, знаёмы ўжо чытачу. Ён у той час працаваў над планам сваёй неўміручай паэмы. Прасякнуты ад самага дзяцінства вучэннем Эпікура, ён і ў жыцці выкарыстоўваў навучанні свайго настаўніка і не хацеў сур'ёзна і глыбока кахаць, а шукаў лёгкага і нядоўгага захаплення, «каб стрэламі новай любові ранейшую хутка прагнаць»...

Гэта між іншым не перашкодзіла яму пакончыць самагубствам у сорах чатыры гады ад безнадзейнага кахання.

У кожным разе Лукрэцый быў юнаком прывабным, таленавітым і чароўным субяседнікам; ён меў вялікія сродкі і быў не скупы на выдаткі для сваіх прыемнасцей. Таму Эўтыбіда прымала яго больш ласкава, чым іншых, багацейшых за яго і шчодрых паклоннікаў.

— Значыць, ты мяне кахаш? — какетнічала куртызанка, забаўляючыся завіткамі юнака. — Я табе не надакучыла?

— Не, я цябе кахаю ўсё мацней, бо каханне — адзіная рэч, якой чым больш уладася, тым больш яе адчуваеш.

У гэтую хвіліну пачуўся стук у дзверы.

— Хто там? — запыталася Эўтыбіда.

І голас Аспазіі нягучна адказаў:

— Прыбыў Метробій з Кум...

— Ах! — усклікнула Эўтыбіда, усхашіўшыся з канапы і ўся пачырванеўшы. — Ён прыехаў? Правядзі яго ў экседру... Я зараз прыйду.

І, звяртаючыся да Лукрэцыя, які ўстаў з незадаволеным выглядам, яна шпарка сказала ласкавым голасам:

— Пачакай мяне... Ты чуеш, як шалее бура на вуліцы. Я зараз вярнуся... і калі навіны, якія прывёз гэты чалавек, будуць такімі, якіх я вельмі хачу, калі нянавісьць мая можа быць задаволена сёння ж жаданай помстай... я буду вясёлая.

І яна пайшла, пакінуўшы Лукрэцыя раззлаваным і вельмі зацікаўленым. Юнак пачаў у задуменні хадзіць па пакоі.

Бура бушавала, і частыя маланкі напаўнялі прыёмную змрочным зіхаценнем, удары грому патрасалі дом, чуўся шум дажджу і граду, а паўночны вецер дзьмуў з прарэзлівым свістам у дзверы, вокны, ва ўсе шчыліны.

— Юпітэр, бог простага народу, забяўляецца і паказвае сваю руйнуючую ўсёмагутнасць! — прашаптаў юнак з лёгкай усмешкай.

Паэт сеў на канапу і аддаўся ўвесь адчуванням, якія былі выкліканы ў ім барацьбою стыхій. Узяўшы навошчаную дошчачку, якая ляжала на прыгожай шафцы, ён пачаў шпарка пісаць на ёй сярэбранай палачкай з жалезным наканечнікам.

Тым часам Эўтыбіда, увайшоўшы ў экседру, дзе быў Метробій, крыкнула рабыні:

— Распалі большы агонь у каміне, дай Метробію сухую вяртатку і смачную вячэру!

Падыйшоўшы да Метробія і паціснуўшы яго рукі, яна запыталася:

— Добрыя навіны ты прынёс, мой слаўны Метробій?

— Добрыя з Кум, але самыя дрэнныя з дарогі.

— Бачу, няшчасны мой Метробій; сядай сюды, бліжэй да агню. — Яна падсунула лаўку да каміна. — Скажы, ёсць у цябе доказы?

— Золата, найпрыгажэйшая Эўтыбіда, як ты ведаеш, адчыніла Юпітэру бронзавыя вароты вежы Данай...

— Кінь балбатаць! Няўжо купанне, якое табе было, не навучыла цябе гаварыць карацей?

— Я падкупіў адну рабыню і праз маленькую шчыліну ў дзвярах мог бачыць, як Спартак у часе спявання пеўняў уваходзіў у пакоі Валерыі.

Эўтыбіда зрабілася падобнай на раз'юшаную тыгрыцу.

— О, багі пекла, дапамажыце мне! І на працягу ўсіх дзён... такім чынам... гэтыя бясчэсныя зневажаюць годнае пашаны імя.

— Думаю, што ў парыве страсці яны не звярнулі ўвагі нават на няшчасныя дні.

— Цяпер няшчасны дзень прыйдзе для іх! Іх праклятыя галовы я прысвячаю багам пекла! Хутчэй пераапранайся і ідзі павячэрай! Чакай мяне ў трыкліні!

І яна знікла.

«Не хацеў бы я ўблытвацца ў якую-небудзь паганую справу, — думаў стары камедыянт, накіроўваючыся ў адзін з прызначаных для гасцей пакояў. — З гэтай упартай галоўкай... ад яе можна чакаць усяго... Нават мне страшна зрабілася, як яна разлавалася!»

Пераапрануўшыся, актор накіраваўся ў трыкліні, дзе яго чакала багатая вячэра. Сярод яды і фалернскага віна гэты паважны чалавек стараўся забыцца на злашчаснае падарожжа і заглушыць у сабе прадчуванне цяжкага і блізкага няшчасця.

Ён яшчэ не павячэраў, калі Эўтыбіда з бледным тварам, але ўжо спакойная, увайшла ў трыкліні са скруткам папіруса, які быў загорнуты ў размалёваны сурыкам пергамент і абвязаны шнурком. Краі тонкага пергаменту былі склеены воскам з пячаткай Эўтыбіды, дзе была выразана Венера, якая нараджаецца з пены марской.

Збянтэжаны Метробій запытаўся:

— Найпрыгажэйшая! Каму адрасавана гэта пісьмо?

— Луцыю Карнелію Суле.

— Клянуся маскай бога Мома! Не будзем спяшацца з нашымі рашэннямі, мая дзяўчынка!

— Нашымі? Пры чым ты тут?

— Але няхай дапаможа мне дабрэйшы Юпітэр! А калі Суле не спадабаецца, што ўмешваюцца ў яго справы? Калі замест таго, каб пакрыўдзіцца на сваю жонку, ён пакрыўдзіцца на даносчыкаў? І калі ён надумае пакрыўдзіцца на мяне?

— А мне што да гэтага?

— Але... мая дзяўчынка... калі для цябе нічога не азначае гнеў Сулы... ён вельмі шмат азначае для мяне...

— Але хто пра цябе думае?

— Я, прыгожая Эўтыбіда, прыязная для людзей і багоў. Я вельмі моцна люблю сябе.

— Але я не спамянула твайго імя... І ва ўсім, што можа здарыцца, ты будзеш зусім у баку.

— Разумею... вельмі добра... але бачыш, мая дзяўчынка, я задушэўны друг Сулы на працягу трыццаці год...

— О, я ведаю гэта... нават больш задушэўны, чым гэта патрэбна для тваёй добрай славы.

— Гэта няважна... Я ведаю гэтага звера... гэта значыць чалавека... і, нягледзячы на дружбу, якая мяне звязвае з ім гэтулькі год, я ведаю, што ён здольны адкруціць мне галаву... як курыцы. Я ўпэўнены, што ён загадае ўшанаваць мяне самым пышным пахаваннем і бітвай пяцідзсяці гладыятараў вакол майго кастра. Аднак, на маё няшчасце, я не здолею пацешыцца гэтым відовішчам...

— Не бойся, — сказала Эўтыбіда, — з табою не здарыцца ніякага няшчасця.

— Усё ад волі багоў, якіх я заўсёды шанаваў.

— А пакуль што ўшануй Вакха і выпі ў славу яго пяцідзсяцігадовага фалернскага, якое я сама табе змяшаю.

І яна наліла віна са збана ў чашу камедыянта.

У трыкліній увайшоў раб у дарожнай вопратцы.

— Памятай, што я казала, Дэмафіл, і нідзе не прыпыняйся да Кум.

Слуга ўзяў з рук Эўтыбіды пісьмо, паклаў яго за пазуху і, пакланіўшыся пані, захінуўся ў плашч і выйшаў.

Эўтыбіда, супакоіўшы Метробія, выйшла з трыклінія і вярнулася ў прыёмную. Лукрэцій, трымаючы ў руцэ дошчачку, збіраўся перачытваць тое, што ён напісаў.

— Прабач мне, я павінна была пакінуць цябе аднаго на больш, як хацела... але я бачу, што ты не траціў часу. Прачытай мне гэтыя вершы, бо тваё ўяўленне можа быць выказана толькі ў вершах... і пры тым ў надзвычайных вершах.

— Ты і бура, якая лютуе на дварэ, унушылі мне гэтыя вершы, і таму варта, каб я прачытаў іх табе... Калі я пайду дадому, я прачытаю іх буры:

... Марскі буран, як шалёны, раскідвае хвалі,
Ён караблі нахінас, нябесныя хмары разносіць,
Ці, на палях прабягаючы, круціцца страшнейшым віхрам,
Валіць магутныя дрэвы, абвальвае горныя высі,
Лес стогадовы калоціць парывіста; так імчыцца
Вецер, шалючы, стогне, праносіцца з рокатам грозным,
Значыць, і ветры ёсць целы, ды толькі нябачныя намі,
Мора і землі яны падымаюць, нябесныя хмары
Крышаць магутна і цягнуць раптоўна ўзняўшымся віхрам,
І не іначай цякуць яны, нішчачы ўсё прад сабою,
Як і вада, па прыродзе сваёй, хоць і мяккая, мчыцца
Гулкай раптоўнай ракою, надзьмутаю водамі ліўня.
Поўняць, спадаючы з гораў высокіх у яе, вадаспады,

Лесу абломкі нясуць і ствалы захапляюць ад дрэваў,
Моцныя нават масты ўстаяць пад раптоўным ударам
Хваляў няздольны: з такой незвычайнай сілай імчыцца
Ліўнем узрушаны вал, што ўдарае па ўстоях і палях.
З грукатам ён спусташае ўсё, пад вадою уносіць
Груды каменя і ўсе перашкоды змятае вадою.
Трэба, каб гэтак жа моцна імкнуліся ветра парывы,
Быццам магутны патак, калі з велізарнаю сілай
Гоняць яны прад сабою ўсё, што сустрэнуць, і рушаць,
Зноў налятаючы, зноў, а то і магутнейшым смерчам
Цягнуць, усё захапіўшы, і віхрам імклівым уносяць.

Эўтыбіда была грачанка і вельмі адукаваная. Яна не магла не адчуць захаплення ад сілы, прыгажосці і мудрай пераймальнай гармоніі гэтых вершаў, надзвычайных тым больш, што на лацінскай мове тады яшчэ не ўмелі пісаць добрых вершаў. Яна выказала Лукрэцыю сваё захапленне словамі, поўнымі шчырага пачуцця, у адказ на што паэт, устаўшы і развітваючыся з ёю, з усмешкай прамовіў:

— Ты заплаціш за сваё захапленне стратай гэтай дошчачкі, якую я забіраю з сабою...

— Але якую ты мне асабіста прынясеш назад, як толькі перапішаш гэтыя вершы на папірус.

І Лукрэцый, паабяцаўшы дзяўчыне вярнуцца, пайшоў.

Правёўшы паэта, Эўтыбіда накіравалася ў сваю спальню. Пакаёўка Аспазія дапамагла сваёй пані раздзецца і выйшла. Але Эўтыбіда не магла заснуць. Яна пачала думаць аб тым, што зрабіла, аб выніках, якія будуць ад пісьма. Магчыма, што раз'юшаны Сула захавае свой гнеў да позняй ночы, прасочыць палюбоўнікаў, захопіць іх у абдымках і заб'е іх.

Думка пра тое, што яна неўзабаве пачуе пра смерць і ганьбу Валерыі, гэтай самаўпэўненай і ганарыстай матроны, якая здавалася ў тысячу разоў больш злачыннай, чым яна сама, — думка пра тое, што яна даведаецца аб смерці гэтай жанчыны, поўніла яе грудзі радасцю і змякчала пакуты рэўнасці.

Але Спартак! Эўтыбіда патроху прыйшла да думкі, што Спартак быў значна менш вінаваты, чым Валерыя. Урэшце, ён жа быў бедны рудыяры, і для яго жонка Сулы павінна была здавацца багінняй. Гэтая жанчына, напэўна, яго вабіла і зачараўвала; ён не здолеў і не мог супраціўляцца... Якраз так і павінна было быць. Як мог інакш нейкі гладыятар узняць дзёрзкі позірк на жонку Сулы? Смерць Спартака здавалася цяпер для Эўтыбіды несправядлівай і незаслужанай. Патроху яна пачала

засынаць; некалькі часу глыбокая цішыня ў пакоі парушалася толькі неспакойным дыханнем заснуўшай.

Раптам Эўтыбіда ўсхапілася з ложка з жажлівым стогнам і перарывістым голасам закрычала:

— Не, Спартак, не я цябе забіваю!.. Гэта яна!.. Ты не памрэш!..

Накінуўшы шырокі белы плашч, яна выклікала Аспазію і загадала ёй зараз жа разбудзіць Метробія.

Шмат старання патраціла Эўтыбіда, каб пераканаць камедыянта неадкладна рушыць наўздагон за Дэмафілам і перашкодзіць пісьму трапіць у рукі Сулы.

Метробій быў стомлены ранейшай паездкай, разаспаўся ад выпітага віна, сагрэўся пад пуховымі коўдрамі. Спатрэбілася ўся спакуслівая спрытнасць Эўтыбіды, каб ён праз дзве гадзіны даў згоду ехаць.

Бура сціхла, неба ззяла, усё ўсыпанае зоркамі, і толькі халодны вецер мог нарабіць невыгод падарожніку.

— Дэмафіл, — сказала Эўтыбіда, — выперадзіў цябе на пяць гадзін. Трэба, каб ты ляцеў на сваім кані...

— Калі б ён быў Пегасам, то я, вядома, прымусіў бы яго лятаць... — уздыхнуў Метробій.

Праз некалькі хвілін пачуўся тупат каня, які паімчаўся шалёным галопам.

ЯК СМЕРЦЬ ВЫПЕРАДЗІЛА ДЭМАФІЛА І МЕТРОБІЯ

Вочы падарожніка, які, выехаўшы з Рыма праз Капуанскія вароты і даехаўшы да Капуі, паварочваў на дарогу да Кумаў, бачылі чароўную карціну. Квітнеючыя ўзгоркі, пакрытыя маслічнымі і апельсінавымі дрэвамі, вінаграднікамі, фруктовымі садамі, перамяжоўваліся там з ураджайнымі нівамі і зялёнымі лугамі, на якіх хадзілі вялікія стады авечак і рагатай жывёлы. Далей цягнулася ўзбярэжжа, на якім адзін за адным узнікалі цудоўныя гарады — Кумы, Баі, Неапаль, Геркуланум, Пампея, акружаныя пышнымі храмамі, надзвычайнымі віламі, утульнымі гаямі і прыгожымі азёрамі.

Усё гэтае сонечнае ўзбярэжжа Неапалітанскага заліва нагадвала нібы адзін вялізны горад каля блакітнага мора. А ўдалечыні квітнеючым вянком узнікалі з мора прыгожыя астраўкі з багатымі храмамі, палацамі і пышнымі раслінамі — Ісхія, Працыда, Нізіда і Капры. Усю тую дзівосную мясцовасць асвятляла вечна ззяючае сонца і ласкалі подыхі заўсёды мяккага, цёплага ветрыку.

Нездарма рымляне сцвярджалі, што якраз тут човен Харона перавозіў памёршых у Елісейскія палі.

Даехаўшы да Кум, падарожнік бачыў надзвычайны, багаты, шматплодны горад, размешчаны часткова на крутой абрывістай гары, часткова на яе схіле і на раўніне каля мора.

Кумы былі горадам, які найбольш наведвалі ў сезон купання, і багатыя людзі, што мелі ўласныя вілы, ахвотна праводзілі тут частку восені і вясны.

Горад быў надзвычай упрыгожаны; порцікі, базілікі, форумы, цыркі, грандыёзны амфітэатр (руіны якога засталіся і да гэтага часу) і ў акропалі на гары выдатны храм Апалона, адзін з самых прыгожых у Італіі, аздаблялі яго.

Непадалёку ад Кум, на ўзгорку, з якога відаць былі ўзбярэжжа і заліў, была пабудавана грандыёзная віла Луцыя Карнелія Сулы.

Усё, што ганарысты розум, арыгінальны і багаты на фантазію, якім быў розум Сулы, мог прыдумаць, было сабрана на гэтай віле. Яна цягнулася да самага мора, дзе Сула загадаў зрабіць спецыяльны басейн для прыручанай рыбы, якую старанна даглядалі.

Сам дом мог бы лічыцца раскошным нават у Рыме. У ім была лазня, уся з мармуру, з пяцідзiesiąцію аддзяленнямі для гарачых, цёплых і халодных ваннаў, пабудаваных з найбольшым для таго часу камфортам. Былі аранжарэі з кветкамі і птушкамі, абгароджаныя гаі, у якіх бадзяліся алені, касулі, лісы і ўсялякая дзічына.

Мінула ўжо два месяцы пасля таго, калі сюды перабраўся ўсемагутны дыктатар Рыма, які адмовіўся ад кіравання дзяржавай і захацеў адзінотнага жыцця прыватнага чалавека.

Тут ён праводзіў дні, працуючы над сваімі творамі, якія ён прысвяціў Луцыю Ліцынію Лукулу, таму Лукулу, які праз тры гады пасля быў абраны консулам, перамог Мітрыдата ў Арменіі і Месапатаміі, а яшчэ пазней стаў слаўным сярод рымлян не так за свае перамогі, як за ўтончаную раскошу і надзвычайныя піры, памяць пра якія дайшла да нашага часу.

Ночы Сула праводзіў у шумных і непрыстойных оргіях; узыходзячае сонца заставала яго яшчэ каля стала, п'янага і санлівага, паміж натоўпу мімаў, жартаўнікоў і камедыянтаў — звычайных яго сяброў па куцяжах.

Праз тры дні пасля падзей, расказаных у канцы папярэдняга раздзела, Сула загадаў падрыхтаваць вячэру ў трыклініі Апалона Дэльфійскага, найбольш абшырным і прыгажэйшым з чатырох трыклініяў, якія былі ў яго вялізным мармуровым палацы.

Вакол трох сталоў было пастаўлена па дзевяць абедзеных ложаў.

Дваццаць пяць запрошаных сядзелі разам з Сулай за сталамі. Адно месца аставалася вольным — месца Метробія, які адсутнічаў.

Экс-дыктатар, увенчаны ружамі, у беласнежным застольным адзенні, напаўляжаў на сярэднім ложы сярэдняга стала, каля свайго лепшага сябра — актора Квінта Росцыя, які быў за цара піравання. Па вясёламу смеху Сулы, па ажыўленай яго гаворцы можна было падумаць, што ніякія клопаты не трывожаць яго душы.

Але, прыглядаючыся больш уважліва, лёгка было ўбачыць, як ён пастарэў за чатыры месяцы, пахудзеў і стаў яшчэ страш-

нейшым. Кроватачывыя нарывы, што пакрылі твар, значна пабольшалі, валасы зусім пасівелі, ва ўсёй яго постаці выяўляліся сум, слабасць і пакуты — вынік няспыннага бяссоння, на якое ён быў асуджаны сваёй цяжкай хваробай.

Аднак у праніклівых блакітна-шэрых вачах усё яшчэ паблісквала энергія, а намаганнем волі ён не паказваў іншым свае пакуты, і часамі, асабліва ў часе оргіі, здавалася, што ён забываўся пра сваю хваробу.

— Ну, раскажы, Панцыян, — звярнуўся Сула да патрыцыя з Кум, — раскажы, што казаў Граній.

— Але я не чуў яго слоў, — запырэчыў, вельмі пабяяднеўшы, той, у каго пыталіся.

— У мяне тонкі слых, ты ведаеш, Панцыян, — сказаў Сула спакойна, але страшэнна нахмурыўшы бровы, — і я чуў, што ты сказаў Элію Луперку.

— Але... павер мне... шчаслівы і ўсемагутны...

— Ты сказаў такія словы: «Граній, эдыл у Кумах, адмовіўся заплаціць штраф, накладзены на яго Сулай», і ў гэты час ты зірнуў на мяне і, убачыўшы, што я слухаю, замоўк. Цяпер я прапаную табе сказаць мне дакладна, ад слова да слова, што ён гаварыў.

— Але дазволь мне, о Сула... Ты найвялікшы сярод рымлян...

— Мне непатрэбна твая пахвальба! — усклікнуў Сула хрыпатым і грозным голасам і, прыўстаўшы на ложы, стукнуў кулаком аб стол. — Подлы ліслівец! Пахвалы я сам сабе напісаў сваімі подзвігамі і трыумфамі ў консульскіх запісах, і мне непатрэбна, каб ты іх паўтараў, балбатлівы груган. Словы Гранія, вось што я хачу ведаць, і клянуся арфай чароўнага Апалона, майго заступніка, клянуся Луцыем Карнеліем Сулай, што ты сваім трупам угноіш суседнія агароды.

Заклікаючы імя Апалона, Сула дакрануўся правай рукою да залатой статуэткі гэтага бога, якую ён прывёз з дэльфійскага храма і насіў заўсёды на шыі на залатым ланцужку.

Пачуўшы гэтую клятву, усе прысутныя збялелі і змоўклі, разгублена паглядаючы адзін на аднаго. Спынілася музыка і танцы, і вялікая цішыня запанавала замест шуму і гамонкі.

Няшчасны Панцыян, заікаючыся ад страху, прамовіў:

— Граній сказаў: «Цяпер я не заплачу: Сула хутка памрэ, і я буду вольны ад выплаты».

— А... — сказаў Сула, і чырвоны твар яго зрабіўся бледным ад гневу. — А!.. Граній нецярпліва чакае маёй смерці...

Брава, Граній!.. Ён прадбачлівы... Ён усё прадбачыць... Але ўся справа ў тым, ці не памыліцца ён у сваіх разліках?.. Крызагон!

Крызагон, яго адпушчанік і наперснік, падышоў да экс-дыктатара, і той ціха, спакойным голасам даў яму загад, у адказ на што Крызагон нахіліў галаву і накіраваўся да дзвярэй, а Сула крыкнуў яму наўздагон:

— Заўтра!

Пасля, павярнуўшыся вясёлым тварам да гасцей, усклікнуў, падымаючы чашу з фалернскім віном:

— Клянуся ўсімі багамі Алімпа, палахлівыя авечкі, ці не думаеце вы, што прысутнічаеце на маіх памінках?

— Няхай багі пазбавяць цябе ад думкі пра гэта!

— Няхай Юпітэр пашле табе шчасце, і няхай Апалон цябе абароніць!

— Доўгія леты магутнаму Суле! — закрычалі ў адзін голас госці, падымаючы чашы з пенным фалернскім.

— Вып'ем за здароўе і славу Луцыя Карнелія Сулы Шчаслівага! — усклікнуў ясным і гучным голасам Квінт Росцый.

І ўсе далучыліся да гэтага тосту, а Сула, зрабіўшыся зноў вясёлым, абнімаючы і цалуючы Росцыя, закрычаў цытрыстам і мімам:

— Гэй, пэцкалі, што вы там робіце? Вы добрыя толькі на тое, каб піць маё фалернскае... Праклятыя нягоднікі, няхай вас зараз апануе вечны сон смерці!

Музыканты адразу зайгралі, а мімы і танцоркі пачалі танцаваць.

На сярэдні стол быў пададзены арол, зроблены так умела, што птушка здавалася жывою. У дзюбе арол трымаў лаўровы вянок з пурпуровай істужкай, на якой залатымі літарамі былі напісаны словы: «Sullae Felici Erafrodito», што азначала: «Суле Шчасліваму, любімцу Венеры». «Эпафрадыт» была адна з найбольш прыемных вуху Сулы назваў.

Пад воплескі гасцей Росцый узяў вянок з дзюбы арла і падаў яго прыгожай адпушчаніцы, якая сядзела побач з Сулай.

Тая паклала паверх вянка з ружаў, які ўжо ўпрыгожваў галаву Сулы, лаўровы вянок і пяшчотным голасам прамовіла:

— Табе, любімцу багоў, непераможнаму імператару, гэтыя лаўры прысудзіла захапленне ўсяго свету.

Сула двойчы пацалаваў дзяўчыну ў твар. Прысутныя заапладыравалі.

Затым Сула разрэзаў нажом шыю і живот арла; адтуль вывалілася мноства яек, якія былі раздадзены піраваўшым, і кожны знайшоў у сярэдзіне яйка засмажанага бакаса, прыпраўленага жоўтай праперчанай падліўкай. Дванаццаць прыгожых рабынь падлівалі ў чашы дарагое фалернскае. Пасля падалі вялізны пірог, на верхняй скарынцы якога з цеста і мёду была вылеплена круглая каланада. Як толькі скарынка была надрэзана, з пірага вылецела гэтулькі ж вераб'ёў, колькі было піраваўшых. Кожны верабей меў на шыі істужачку, да якой быў прывязан падарунак з імем кожнага госця.

Апладысменты і смех спаткалі гэты сюрпрыз, прыгатованы адмысловым поварам Сулы. Шум, крыкі і гам ад пагоні за птушкамі прадаўжаліся доўгі час. Нарэшце, Сула ўсклікнуў:

— Эй! Сёння я ў вясёлым настроі і хачу пачаставаць сябе і вас відовішчам, якое нячаста даецца на пірушках... Слухайце, мае любімыя сябры!.. Хочаце ўбачыць у гэтай зале бой гладыятараў?

— Гладыятараў! Гладыятараў!.. Няхай жыве Сула!.. Найшчодрэйшы Сула!..

Неўзабаве, уведзеныя Крызагонам, у зале з'явіліся дзесяць гладыятараў, з якіх пяцёра былі ў адзенні фракійцаў, а астатнія пяць — у адзенні самнітаў.

— А Спартак? — запытаўся Сула ў Крызагона.

— Яго не знайшлі ў пакоі. Напэўна, ён у сваёй сястры.

Гэтым часам у трыкліній увайшоў, запыхаўшыся, Спартак. Ён прыклаў руку да рота, вітаючы Сулу і яго гасцей.

— Я хачу ацаніць, Спартак, — сказаў Сула рудыярью, — тваё майстэрства ў навучанні фехтаванню. Зараз мы ўбачым, чаму навучыліся і што ведаюць твае вучні.

— Яны практыкаваліся толькі два месяцы, і ты ўбачыш вельмі слабы вопыт, які яны атрымалі ад майго навучання.

— Паглядзім, паглядзім, — сказаў Сула. Пасля, звяртаючыся да гасцей, ён дадаў: — Я не раблю навінкі, наладжваючы для вас бой гладыятараў у часе пірушкі, я толькі аднаўляю звычай, які быў два вякі таму назад у жыхароў Кампаніі, вашых слаўных продкаў, о сыны Кум, першых насельнікаў гэтай правінцыі.

Спартак стаяў, ледзь стрымліваючы гнеў. Але, калі сярод асуджаных на бойню ён заўважыў Арторыкса, тужлівае абурэнне апанавала яго.

Арторыкс, малады гал з прыгожым тварам, быў найпры-

стойнейшым юнаком, мацней за ўсіх адданы Спартаку. Спартак любіў яго, як брата.

Расстаўляючы байцоў, ён ціха сказаў маладому галу:

— А чаму прыйшоў ты?

— Некалькі хвілін таму назад, — адказаў Арторыкс, — мы згулялі паміж сабой у косці на права ісці апошнім насустрач смерці, і я апынуўся ў ліку тых, якія прайгралі. Сам лёс хоча, каб я быў сярод першых дзесяці.

Рудыярый нічога не адказаў. Але калі падрыхтоўка да бою была закончана, ён, звяртаючыся да Сулы, прамовіў:

— Дазволь мне, о велікадушны Сула, паслаць у школу па другога гладыятара, каб паставіць яго на месца гэтага, — і ён паказаў на Арторыкса.

— А чаму гэты не можа біцца? — запытаўся экс-дыктатар.

— Таму што ён больш за астатніх спрактыкаваны, і фракійцы, на баку якіх ён павінен змагацца, былі б непамерна мацнейшыя за самнітаў.

— І таму ты хочаш прымусіць нас чакаць? Няхай змагаецца і гэты храбрэц: мы не хочам чакаць, і тым горш для самнітаў!

І ў нечярплівасці, якая ахапіла ўсіх, Сула сам падаў знак да бітвы.

Праз дваццаць мінут адзін фракіец і два самніты былі забіты, два другія няшчасныя ляжалі на падлозе параненыя, упрошваючы Сулу пра жьццё, якое і было ім падаравана.

Адзіны, які трымаўся на нагах, самніт страшэнна абараняўся супраць чатырох фракійцаў, але быў наскрозь праколаны Арторыксам, які з літасці да яго — ён быў яго сябра — з вачыма, поўнымі слёз, забіў яго, каб пазбавіць ад пакутлівай агоніі.

Трыкліній задрожэў ад воплескаў.

Іх перапыніў Сула, які ўсклікнуў хрыпатым голасам:

— А ну, Спартак, вазьмі шчыт і меч мёртвага фракійца і пакажы сваю сілу, змагаючыся адзін супраць чатырох!

Шумным захапленнем была спаткана прапанова Сулы. Рудыярый, ашаломлены гэтым загадам, павярнуўся да Сулы:

— Але... вялікі і шчаслівы дыктатар... Я дазволю сабе звярнуць тваю ўвагу на тое, што я не гладыятар: я — рудыярый і вольны, а ў цябе выконваю толькі абавязкі ланісты.

— Ха!.. Ха-ха!.. — грывнуў п'яным і ўедлівым смехам Сула. — І ты той храбрэйшы Спартак? Ты баішся смерці? Баішся?.. Нікчэмны вырадак!.. Але, клянуся паліцай Геркулеса, ты

будзеш змагацца! Хто табе падараваў жыццё і свабоду, труслівы варвар? Хіба не Сула?.. І Сула загадвае табе змагацца... І ты будзеш змагацца... клянуся ўсімі багамі Алімпа... ты будзеш змагацца!

Спартак працягнуў руку, каб схопіць меч і з лютасцю тыгра рынуцца на Сулу, але стрымаўся. Механічна, амаль не разумеючы, што ён робіць, ён падняў шчыт, узяў меч і гучным голасам, які дрыжэў ад гневу, прамовіў:

— Я не трус і не варвар. Я буду змагацца, каб зрабіць табе прыемнасць, о Луцый Сула. Але, клянуся ўсімі тваімі багамі, што калі, на няшчасце, мне давядзецца параніць Арторыкса...

Прарэзлівы жаночы крык раптам перарваў шалёную гаворку гладыятара.

У глыбіні залы, каля сцяны, да якой Сула сядзеў спіною, на парозе дзвярэй, белая, як мел, стаяла Валерыя.

Калі раб прыйшоў ад імя Сулы па Спартака, фракіец быў у яе пакоі. Гэты выклік і ў такую пару здзівіў і збянтэжыў рудыярыя і вельмі напалохаў Валерыю. Адкінуўшы ў бок правілы прыстойнасці і асцярогу, яна накіравалася ў трыкліній, маючы, відаць, намер з'явіцца вясёлай і прыняць удзел у піраванні. Аднак бітва гладыятараў, якую яна ўпершыню бачыла так блізка, вельмі яе ўсхвалявала. Яна стаяла, схаваўшыся за парцьерай, стрымліваючы агіду і абурэнне. Калі Спартак схопіў зброю і, амаль не ўладаючы сабою, звярнуўся да Сулы, Валерыя зразумела, што далей цягнуць нельга: першае рэзкае слова рудыярыя магло загубіць яго. І яна закрычала, звярнуўшы на сябе ўвагу гасцей і Сулы.

— Валерыя! — усклікнуў здзіўлены Сула, ледзь прыпадымаючыся з ложа, да якога прыкавала яго фалернскае. — Валерыя, ты тут... і ў такі час?

Усе паўставалі або паспрабавалі ўстаць і больш або менш пачціва, але моўчкі віталі матрону.

— Прывітанне ўсім, і няхай багі будуць заступнікамі непераможнага Сулы і яго сяброў! — сказала, апамятаўшыся, Валерыя.

Яе з'яўленне здалося для Спартака звышнатуральным умяшаннем багоў.

Пакуль Сула з вялікай цяжкасцю стараўся надаць свайму целу вертыкальнае становішча, Валерыя зусім авалодала сабою і працягвала, ўсміхаючыся:

— Ты гэтулькі разоў запрашаў мяне, о Сула, на пірушку, што сёння ўвечары я, пачуўшы вясёлы шум з гэтай залы,

вырашыла апрануць застольнае адзенне і зайсці сюды выпіць з чашы дружбы і пасля ўгаварыць цябе пайсці ў свае пакоі дзеля твайго здароўя не пазней гадзіны першай зары. Але, прыйшоўшы сюды, я ўбачыла тут пабліскванне мячоў і распасцёртыя на падлозе трупы. Што ж гэта, нарэшце? — І голас матроны загучэў абурэннем. — Вам нестае шматлікіх ахвяр у цырках, і вы з дзікай асалодай уваскрашаеце забароненыя варварскія звычаі? У часе весялосці вы хочаце ўпівацца перадсмяротнымі пакутамі, паўтараць губамі, непаслухмянымі адвіна, сутаргі губ, пакарэжаных жарам агоніі і распаччу?

Усе маўчалі з апушчанымі галовамі, і сам Сула, які раней спрабаваў звязаць некалькі слоў, змоўк, як чалавек, якога падлавілі на злачынстве.

Толькі гладыятары, і асабліва Спартак і Арторыкс, пазіралі на Валерыю вачыма, поўнымі любові і падзякі.

— Ну, — сказала яна, звяртаючыся да рабоў, — вынесіце зараз жа трупы, вымыйце падлогу і абпырскайце яе духамі дыналіце ў мурынскую чашу Сулы фалернскага і пусціце яе наўкруга гасцей у знак дружбы.

У той час калі рабы спешна выконвалі загад, гладыятары выйшлі.

І ў запанаванай цішыні чаша дружбы, у якую толькі некаторыя госці кідалі пялёсткі ружаў са сваіх вянок, абышла кругам сярод піраваўшых, а пасля, моўчкі і хістаючыся, адзін за адным усе выйшлі з трыклінія; адны накіраваліся ў пакоі для гасцей, другія — у Кумы.

Сула, ап'янелы, зноў паваліўся на ложа і моўчкі ляжаў, пакуль Валерыя, страсянуўшы яго, не сказала:

— Цяпер ужо гадзіна пеўняў; ці думаеш ты, нарэшце, пайсці ў спальню?

Ад гэтых слоў Сула павольна і цяжкім рухам узняў свой твар да жонкі і замармытаў:

— І ты... скончыла тым... што зрабіла разгром... трыклінія, каб адабраць ад мяне мае... забавы. О, клянуся Юпітэрам... гэта — недарэчнасць... гэта — прыніжэнне ўсёмагутнасці... Сулы Шчаслівага... эпафрадыта... дыктатара... Клянуся ўсывышнімі багамі... я паную ў Рыме... і над усім светам... і не хачу, каб нада мною былі гаспадары, не хачу... Метробій... дзе ты, мой дарагі Метробій?.. Прыйдзі да мяне на дапамогу... Я хачу выгнаць вон... Я хачу выракчыся гэтай... і няхай яна забярэ з сабою дзіця, якім яна цяжарная... якога я не хачу прызнаць сваім...

Пагарда бліснула ў чорных вачах Валерыі. Яна пагрозна махнула рукою і з агідай загадала:

— Гэй, Крызагон, пакліч рабоў і загадай перанесці ў спальню твайго пана; ён п'яны і абжорся, як брыдкі магільшчык.

Крызагон і двое рабоў пацягнулі Сулу ў яго спальню, а Валерыя вярнулася ў свой пакой.

Сула, пакладзены ў пасцель, праспаў усю ноч і большую частку наступнай раніцы.

У апошнія дні ён пакутаваў больш, чым раней, ад сваёй хваробы скуры, якая выклікала нястрымны зуд. Ледзь прачнуўшыся на другі дзень, ён зараз жа ўстаў з пасцелі, накінуў паверх сарочкі шырокую тогу і, абапіраючыся на Крызагона, накіраваўся праз атрым у лазню. Мінуўшы залу чакання, ён ўвайшоў у раздзявальню, прыгожы пакой з мармуровымі сценамі і мазаічнай падлогай. З гэтай залы трое дзвярэй вялі: адны — у памяшканне з халодным душам, другія — у залу з басейнам цёплай вады і трэція — у гарачую лазню.

Сула сеў на мармуровую лаўку, пакрытую падушкамі і пурпуровай матэрыяй, і з дапамогай рабоў распрануўся, пасля ўвайшоў у гарачую лазню. Гэты пакой таксама быў з мармуру, з адтулінамі ў падлозе, з якіх выходзіла гарачае паветра, якое ацяпляла пакой.

Там быў паўкруглы мармуровы алькоў з мармуровай лаўкай і невялікі басейн з гарачай вадой.

Сула ўвайшоў у алькоў і пачаў падымаць жалезныя гіры рознага памеру, пачаўшы з самых маленькіх і беручы паступова больш цяжкія. Размяўшы свае часткі цела і ўспацеўшы, ён апусціўся па шню ў басейн. Раб узяў бронзавую скрабніцу і пачаў асцярожна церці свярбеўшую скуру.

— Паглядзі ты, што там за шум у раздзявальні, — звярнуўся Сула да Крызагона.

Адпушчанік выйшаў.

Між тым Сула, твар якога, магчыма ад учарашняй папойкі, здаваўся больш пастарэлым і шэрым, чым у ранейшыя дні, стагнаў ад жорсткага болю і наракаў на незвычайную цяжкасць у грудзях. Пасля ён заціх, апусціў галаву на край басейна і, здавалася, заснуў.

Праз некалькі хвілін вярнуўся Крызагон, і Сула, уздрыгнуўшыся, падняў галаву.

— Што з табою? — запытаў адпушчанік, у трывозе падбегшы да басейна.

— Нічога... нейкая санліваць... ведаеш, мне снілася...

— І што ж табе прыснілася?

— Я бачыў маю любімую жонку, Цэцылію Метэлу, якая памерла ў мінулым годзе, і яна клікала мяне з сабою.

— Не звяртай увагі, Сула, на гэтыя забабоны...

— Забабоны? Навошта так думаць пра сны, Крызагон? Я заўсёды вельмі верыў у сны і рабіў заўсёды так, як мне праз іх загадвалі багі. Затое ў кожным паходзе поспех быў са мною.

— За твае перамогі ты абавязаны свайму розуму і доблесці, а не ўнушэнням сноў.

— Больш, чым розум і адвага, Крызагон, меў значэнне прыхільны лёс, і яму якраз я толькі давяраўся. Павер мне, самымі паспяховымі былі тыя мае паходы, якія я праводзіў імкліва і без разваг.

Успаміны пра слаўныя паходы, здавалася, заспакоілі Сулу, і Крызагон вырашыў паведаміць яму, што прыбыў Граній, якога дыктатар загадаў учора на вячэры выклікаць з Кум, і чакае яго загадаў.

Ледзь толькі Сула пачуў імя Гранія, як твар яго скрывіўся ад гневу. Увесь узгарэўшыся, ён закрычаў хрыпатым, лютым голасам:

— Увядзі яго... зараз жа... сюды... да мяне... гэтага нахабніка... які адважыўся, адзін на ўвесь свет, здэкавацца з маім рашэнняў і хоча маёй смерці.

І худымі, кастлявымі рукамі ён сударгава сціснуў краі басейна.

Крызагон выйшаў і зараз жа вярнуўся з эдылам Граніем.

Гэта быў чалавек гадоў сарака, надзвычай дужы, і на твары яго, звычайным і грубым, адлюстроўваліся хітрасць і злосць. Але, уваходзячы ў ванную да Сулы, ён быў бледны і дрэнна ўтойваў свой страх. Рассыпаючыся ў паклонах і целуючы рукі, ён звярнуўся да Сулы дрыглівым голасам:

— Няхай надоўга будзе апякунства багоў над велікадушным Сулай Шчаслівым!

— Ты не так казаў трэцяга дня, подлы нягоднік, смеючыся над маім прыгаворам, якім ты справядліва быў прысуджаны да ўплаты штрафу ў дзяржаўную казну. Ты крычаў, што не хочаш плаціць, бо праз дзень-другі я памру і з цябе знімуць штраф.

— Не, ніколі! Не вер гэтаму паклёпу!.. — мармытаў Граній.

— Баязлівец, цяпер ты дрыжыш!.. Ты павінен быў дры-

жэць тады, калі зняважыў самага магутнейшага і шчаслівейшага з людзей... Баязлівец!..

Кажучы гэта, Сула ўдарыў па твары няшчаснага, які паваліўся ля басейна.

— Злітуйся! Прашу цябе, злітуйся!

Але Сула ў шаленстве крычаў рабам:

— Гэй, вы, гультаі!.. хватайце яго, біце да смерці, тут, пры мне... душыце яго... забіце!..

І таму што рабы не адважваліся, ён зноў закрычаў:

— Задушыце яго, або я загадаю ўсіх вас прыбіць да крыжа, клянуся факеламі і змеямі эрыній!

Рабы рынуліся на няшчаснага эдыла, павалілі яго на падлогу і пачалі біць яго і таптаць, а Сула, нібы дзікі звер, што ўчуў смерць, усё крычаў:

— Ну ж, мацней... біце... тапчыце... душыце гэтага баязліўца... душыце яго, душыце... дзеля ўсіх багоў пекла, душыце яго!..

І ў той момант, калі Граній, нарэшце, зайшоўся, Сула, зняможаны крыкамі і прыступам шалёнай злосці, паваліўся на спіну ў басейн і прахрыпеў голасам, такім слабым, якога ніколі ад яго не чулі:

— Дапамажыце... паміраю...

Падбег да яго Крызагон, падбеглі іншыя рабы і паднялі яго, прысланіўшы спіною да сцяны басейна.

Твар былога дыктатара памярцвеў. Вочы заплюшчыліся, сціснутыя зубы скрыпелі, губы скрывіліся ад сутаргі, ён увесь држэў.

Крызагон і астатнія рабы ўвіхаліся вакол яго, стараліся каб ён ачунаў, але раптоўныя прыступы кашлю скаланулі ўсё яго цела і праз некаторы час, захлынаючыся ад вялікай колькасці крыві, з прыдушанымі стогнамі і не адкрываючы вачэй, ён памёр.

Так закончыў жыццё ў шэсцьдзсят год гэты чалавек, такі ж вялікі, як і каварны. Ён зрабіў вялікія справы, але наклікаў на сваю бацькаўшчыну яшчэ большыя няшчасці, і, праслаўлены як вялікі правадыр, ён пакінуў у гісторыі пасля сябе памяць як аб горшым грамадзяніне. Цяжка сказаць, чаго ў ім было больш: мужнасці і энергіі ці каварства і двудушнасці.

Вось таму консул Кней Патрыў Карбон, з партыі Марыя, які змагаўся доўгі час супраць Сулы, звычайна гаварыў, што, калі ён змагаўся супраць ільва і лісіцы, што бытавалі ў душы Сулы, ад лісіцы ён меў найвялікшыя непрыемнасці.

Ён памёр, здаволіўшыся ўсім, што толькі можа быць даступна чалавеку, і таму славіўся як найшчасліўшы, калі лічыць шчасцем дасягненне жаданага.

Ледзь Сула памёр, як у ванны пакой увайшоў раб Эўтыбіды. Ён доўгі час стаяў, уражаны гэтым здарэннем, пасля, наблізіўшыся да Крызагона, перадаў яму пісьмо і сказаў:

— Красуня Эўтыбіда, мая пані, даручыла мне перадаць гэтае пісьмо ў рукі Сулы, але з тае прычыны, што багі захацелі пакараць мяне, прымусіўшы ўбачыць мёртвым найвялікшага з людзей, я перадаю табе гэтае пісьмо, адрасаванае яму.

Крызагон, які не памятаў сябе ад гора, механічна ўзяў пісьмо і паклаў яго паміж тунікай і рубашкай, прадаўжаючы завіхацца каля цела свайго ўладара.

Між тым вестка пра смерць Сулы разышлася па доме. Пачаўся перапалох. Усе рабы збегліся ў ванны пакой і голасна плакалі. У той час з'явіўся, цяжка дыхаючы, камедыянт Метробій, які толькі што прымчаўся з Рыма.

Ён убег у парванай вопратцы і заліўся слязамі:

— Не... гэтага не можа быць... не... не... гэта няпраўда!

І, убачыўшы труп Сулы, расплакаўся і, апусціўшыся на падлогу каля нерухомага цела, пачаў цалаваць яго твар, усклікаючы:

— Ты памёр, калі мяне не было, мой самы блізкі сябар!.. любімейшы сябар!.. Мне не давялося пачуць твае апошнія словы... не давялося прыняць апошні пацалунак... о Сула, мой любімейшы, о мой дарэгі Сула!..

Раздзел VIII

ВЫНІКІ АД СМЕРЦІ СУЛЫ

Вестка пра смерць Сулы разнеслася па Італіі шпарка, як маланка, і выклікала найвялікшае хваляванне, асабліва ў Рыме.

Спачатку ўсе вельмі здзівіліся, пасля пачаліся размовы, роспыты і расследаванні: усім хацелася ведаць, чаму, як і калі здарылася гэтая раптоўная смерць.

Партыя алігархаў, патрыцыі і багацеі аплаквалі смерць вялікага чалавека як народнае няшчасце, незамянімую страту і патрабавалі для памёршага героя як для выратавальніка рэспублікі і паўбога імператарскага пахавання, ушанаванняў, статуй, храмаў.

Да іх у Рыме далучыліся ў вялікім засмучэнні дзесяць тысяч рабоў, якія атрымалі ад Сулы свабоду. Пасля таго як перамагла яго партыя, у гонар яго імя яны ўтварылі асобную трыбу з дзесяці тысяч карнеліяў, і Сула раздаў ім частку маёмасці тых, што трапілі ў праскрыпцыйныя спісы.

Гэтыя дзесяць тысяч чалавек былі ўсім абавязаны Суле і баяліся, каб пасля яго смерці ў іх не адабралі таго, чым ён іх так шчодро надарыў.

Апрача іх, у Італіі былі яшчэ сто дваццаць тысяч былых легіянераў Сулы, якія абажалі свайго вялікага правадыра і апекуна.

З другога боку, сотні тысяч высланых, сотні тысяч ахвяр лютасці Сулы, усе шматлікія прыхільнікі Марыя адкрыта пракліналі забойцу іх радні і сяброў, які зруйнаваў іх дабрабыт, хацелі новых перамен, хваляваліся і заклікалі да помсты.

Да іх далучыўся і плебс, у якога Сула адабраў многія яго правы і прывілеі.

На форуме, у базіліках, пад порцікамі, у храмах, на вуліцах, у крамах, на рынках — усюды тоўпіліся людзі ўсякага ўзросту і становішча, даведваліся і перадавалі навіны; адны ўголас аплаквалі няшчасце, другія яшчэ больш голасна блага-слаўлялі багоў, якія, нарэшце, вызвалілі рэспубліку ад тырана.

Заводзіліся сваркі, чуліся ўзаемныя пагрозы, успышкі па-таемнай крыўды, утоенай нянавісці, гневу; мешаніна парыван-няў, жаданняў, страху і надзей.

Шмат якія сенатары, грамадзяне і адпушчанікі з трыбы карнеліяў адрасцілі сабе бараду ў знак жалобы, апрануліся ў цёмныя тогі і хадзілі па гораду з сумным выглядам; шмат якія жанчыны бегалі з распушчанымі валасамі з храма ў храм, просячы заступніцтва ў багоў, нібы Рыму праз смерць Сулы пагражала найвялікшая небяспека.

Другія папракалі іх і насміхаліся, дзёрзка і весела прахадж-валіся па форуме і вуліцах, радуючыся, што памёр Сула.

У цэнтральных месцах горада, дзе на прэтарскіх дошках вывешваліся законы, можна было прачытаць праз тры дні пасля смерці Сулы такую эпіграму:

Уладыкаю Рыма дыктатар шчаслівы
Сула назваў сябе ганарліва,
Ды за дурное такое жаданне
Богі паслалі яму пакаранне:
Вар'ята, каторы надзеі расціў
Рым пахіліць прад сабой на калені,
Для мук, якіх ніхто 'шчэ не знаў,
Вошам багі аддалі на з'ядзенне.

У другіх месцах з'явіліся надпісы: «*Прэч законы аб вы-датках на піраванні!*» — гэтыя былі законы, у якіх асабліва праявіўся ненавісны ўсім дэспатызм Сулы, або «*Патрабуем недатыкальнасці трыбунаў!*», якая была самаўпраўна ліквіда-вана Сулаю, або яшчэ «*Слава Каю Марыю!*»

Консул Марк Эмілій Лепід, які яшчэ пры жыцці Сулы не ўтойваў сваіх варожых адносін да яго, цяпер гаварыў і дзей-нічаў рашуча, упэўнены, што за ім партыя Марыя і народ.

Лутацый Катул, другі консул, даваў зразумець, што ён будзе цвёрда стаяць на баку сената і закона.

У гэтую смуту ўблытаўся і Катыліна. Ён і яго сябры праводзілі агітацыю сярод незадаволеных, выклікаючы ў іх ня-навісць да алігархіі.

Сенат сабраўся ў курыі Гастылія для абмеркавання пытан-ня, як ушанаваць памёршага трыумфатара, пераможцу Міт-рыдата.

Старшынёю сходу быў Публій Сервілій Ватый Ізаўрык, былы консул і выдатны па сваёй доблесці і мудрасці чалавек. Адкрыўшы паседжанне, ён даў слова Лутацыю Катулу. Апошні спамянуў у сціплай і стрыманай прамове пра слаўныя дзеянні,

зроблення Сулай, і пра Югурта, узятага ў палон у Афрыцы, і пра Архелая, разбітага пры Херанеі, і пра Мітрыдата, пераможанага і прагнанага ў глыб Азіі, і пра ліквідацыю пагібельнага пажару грамадзянскай вайны; адзначыў яго смеласць і храбрасць і звярнуўся да сенатараў з просьбай, каб такому чалавеку былі аказаны пахавальныя ўшанаванні, вартыя яго і рымскага народа, палкаводцам і правадыром якога ён быў.

Пад канец ён прапанаваў, каб астанкі Сулы з урачыстай пышнасцю былі перавезены з Кум у Рым і пахаваны на Марсавым полі.

Кароткая прмова Катула выклікала шумную ўхвалу амаль на ўсіх лавах, занятых сенатарамі, і вялікае абурэнне на галерэі, дзе тоўпілася публіка.

Калі шум сціх, устаў Лепід і сказаў наступнае:

— Мне шкада, да гаркаты шкада, о бацькі-сенатары, што я павінен сёння не згадзіцца з думкамі майго славутага калегі Катула, у якім я першы прызнаю і цаню доблесць і высакароднасць душы. Але мне здаецца, што якраз пад уплывам добрага свайго сэрца, а не з-за інтарэсаў дзяржавы і не дзеля гонару нашай бацькаўшчыны ён унёс прапанову не толькі не дамешную, але шкодную і несправядлівую. Ён ад дабраты свайго сэрца прывёў усе доказы на карысць памёршага Луцыя Карнелія Сулы, якія могуць прымусіць гэты высокі сход аказаць нябожчыку імператарскія ўшанаванні і наладзіць царскае пахаванне на Марсавым полі. Але калі пад уплывам празмернай сваёй дабраты мой калега спамянуў пра заслугі і высакародныя справы нябожчыка, ён забыўся — або, лепш сказаць, яму патрэбна было забыцца — пра тыя бядоты, якія Сула ўчыніў сваёй бацькаўшчыне, і — скажам адкрыта, без баязлівага прытворства і без сарамлівасці, — пра заганы, якімі ён запламіў сваё імя і аднаго з якіх хапіла б, каб засмуціць і нават зусім знішчыць памяць пра яго подзвігі і перамогі.

Гэтым разам вялікае абурэнне пачулася з боку сенатараў, і гучныя воплескі на галерэі.

Ватый Ізаўрык падаў знак трубачам, і яны затрубілі, заклікаўшы народ да парадку.

— Так, скажам шчыра, — гаварыў далей сваю прамову Эмілій Лепід, — імя Сулы злавеснае для Рыма. Яно нагадвае толькі патаптаныя законы бацькаўшчыны, знішчаны аўтарытэт трыбунаў, затаптаную ў гразь годнасць консулаў, дэспатызм, уведзеныя ў правіла самаўпраўныя забойствы тысяч і тысяч нявінных грамадзян, ганебныя праскрыпцыі, грабязы і

крадзяжы па яго загаду, яго імен, зробленыя на шкоду бацькаўшчыне, для знішчэння рэспублікі.

І вось такога чалавека, пачуўшы імя якога, не знаходзіцца ніводнага сумленнага грамадзяніна, які не ўспамінаў бы пра якое-небудзь няшчасце, такога чалавека, які ўсякі свой капрыз і ўсякую сваю страсць ператварыў у закон, — вось такога чалавека мы хочам сёння ўрачыста ўшанаваць па заслугах, наладзіць царскае пахаванне і абвясціць ўсенародную жалобу.

Як жа гэта? Мы пахаваем Луцыя Сулу, разбуральніка рэспублікі, на Марсавым полі, дзе ўзвышаецца паважаная магіла Публія Валерыя Публіколы, які быў адным з заснавальнікаў гэтай рэспублікі. Якраз там, на гэтым полі, дзе, па спецыяльных пастановах сената, былі пахаваны астанкі найбольш славутых і доблесных грамадзян мінулага часу, мы дапусцім, каб ляжала цела таго, хто найбольш высакародных і выдатных грамадзян нашага часу адправіў у высылку або забіў? Ці дадзім мы загане тое, што нашы бацькі ў мінулыя часы прызначылі як узнагароду за дабрачыннасць? І навошта мы зробім гэтую справу, такую нізкую, такую супраціўную нашай годнасці, нашаму сумленню?

Можа, ад страху перад дваццаццю сямю легіёнамі, якія змагаліся за яго і раскватараваны цяпер у найбагацейшых мясцовасцях Італіі, дзе ён больш за ўсё лютаваў і дзе мацней за ўсё праяўлялася яго жорсткасць? Або мы зробім так з-за баязі перад дзесяццю тысячамі самых падлых рабоў, якіх ён самаўпраўна, па дэспатычнаму капрызу, насуперак нашым звычаям і законам, зробіў вольнымі і ўзвысіў у самую пачэсную і паважаную годнасць — годнасць рымскага грамадзяніна?

Я дапускаю, што пад уплывам слабавольнасці і ад страху, які ён наганяў усюды дзякуючы сваёй крывавай усёмагутнасці, пры яго жыцці ніхто не адважваўся заклікаць народ і сенат да абароны законаў нашай радзімы. Але, дзеля ўсіх багоў — апекуноў Рыма, я ў вас пытаюся, бацькі-сенатары, што цяпер прымушае вас прызнаваць справядлівым таго, хто быў няправедным, ушаноўваць як чалавека вялікай душы таго, хто быў разбэшчаным і самым шкодным грамадзянінам, і пастанаўляць аб ушанаваннях, якія аказваюцца толькі вялікім і дабрадзейным людзям, горшага і найбольш гнюснага з сыноў Рыма?

О дайце мне, дайце магчымасць, бацькі-сенатары, не страціць зусім надзеі пра лепшы лёс нашай бацькаўшчыны, дазвольце мне спадзявацца, што мужнасць, дабрадзейнасць, пачуццё ўласнай годнасці і сумленне ўласцівы яшчэ гэтаму

высокаму сходу, што не нізкі страх, але глыбокае пачуццё ўласнага велічча пераважае яшчэ ў рымскіх сенатараў! Адхіліце як факел новых грамадзянскіх смут, як няварты і ганебны дэкрэт унесеную прапанову пра пахаванне на Марсавым полі і з ушанаваннямі, якія аддаюцца вялікаму грамадзяніну і славу-таму імператару, цела Луцыя Карнелія Сулы.

Шумнымі воплескамі прыняты былі словы Марка Эмілія Лепіда, і апладыраваў не толькі народ, які сабраўся на галерэі, але таксама і шмат якія сенатары гэтай мужнай і поўнай глыбокага пачуцця прамове консула.

Тады ўстаў Кней Пампей Вялікі, адзін з найбольш маладых і найбольш любімых сенатараў і дзяржаўных дзеячаў у Рыме; ён у сваёй прамове, праўда не такой гладкай і зграбнай, бо ён не быў красамоўным, але ў прачулых, вельмі шчырых словах адзначыў у пасмяротнай хвале заслугі Луцыя Сулы. Ён не выслаўляў яго бліскучых подзвігаў і высакародных спраў і не абараняў яго вартых ганьбавання дзеянняў і ганебных фактаў, прыпісваючы іх не чалавеку, але ненармальным умовам прыйшоўшай да разладу рэспублікі, пільнай неабходнасці, якая вымагалася момантам, калі Сула быў на чале ўсёй дзяржавы.

Вялікае ўражанне зрабіла на ўсіх, і асабліва на сенатараў, шчырая, простая і натхнёная прамова Пампея.

Прапанова Катула была пастаўлена на галасаванне, і ў яго карысць выказаліся чатыры пятых прысутных сенатараў.

Тайнае галасаванне, якое вымагалася законам, дало такія вынікі: трыста дваццаць сем галасоў за прапанову Катула і дзевяноста тры супраць.

Перамога была на баку патрыі Сулы, і сход быў закрыты пры найвялікшым узрушэнні, якое, распаўсюджваючыся з курыі Гастылія на суседнія плошчы і вуліцы, выклікала бурныя маніфестацыі.

Тысячы і тысячы галасоў віталі консула Лепіда, а іншыя, пераважна з трыбы карнеліяў, каб адпомсціць, апладзіравалі Пампею Вялікаму. Узаемныя пагрозы, лаянка і зневажанні скончыліся б, безумоўна, кровапраліццем, каб Пампей, з аднаго боку, і Лепід — з другога, праходзячы праз натоўп поплеч, не заклікалі б гучнымі галасамі кожны сваіх прыхільнікаў да спакою, да парадку, да цішыні, прапануючы ўсім разысціся па дамах.

Усюды: у корчмах, харчэўнях, у сталовых, на людных скрыжаваннях горада, на форуме, у базіліках і пад порцікамі адбываліся жорсткія спрэчкі і крываваыя сутычкі, так што ў

гэтую ноч давялося аплакваць многіх забітых і яшчэ большы лік раненых і былі спробы падпаліць дамы найбольш вядомых прыхільнікаў Сулы.

У той час калі ў Рыме адбываліся гэтыя падзеі, другія, вельмі важныя для ходу нашага расказу, былі ў Кумах.

У дзень смерці Сулы, праз некалькі гадзін пасля гэтай падзеі, на вілу памёршага дыктатара прыбыў па дарозе з Капуі чалавек, па вопратцы і па выглядзе гладыятар, і, як толькі ўвайшоў, запытаўся, ці можа ён бачыць Спартака.

Гэта быў мужчына год сарака, вялізнага росту і геркулесаўскага складу. Смуглы, грубы яго твар быў увесь з'едзены воспаю. У чорных, маленькіх, поўных агню і адвагі вачах было штосьці лютае, бадай зварынае. Густы чуб валасоў і ўскалманая барада яшчэ больш узмацнялі ўражанне дзікасці.

Але, не зважаючы на ​​непрывабны выгляд, ён неяк гарнуў да сябе. Твар яго свяціўся шчырасцю, грубай чэснасцю, дзікай, але высакароднай гордасцю.

Чакаючы Спартака, гэты вялізны чалавек пачаў пахаджаваць па алеі, якая вяла да будынка школы. Спартак, убачыўшы госця, рынуўся да яго. Абодва гладыятары некалькі разоў пацалаваліся. Спартак запытаўся:

— Ну, што новага, Энамай!

— Навіны старыя, — адказаў гладыятар гучным, глыбокім і прыемным голасам. — Я кажу, што той страшэнны гультай, хто не дбае, хто не рыхтуецца, хто нічога не робіць. Я кажу, Спартак, мой дарагі сябар, што, на маю думку, надышоў час уззяць у рукі мячы і ўзняць сцяг паўстання.

— Цішэй, Энамай. Клянуся багамі, апякунамі Германіі, ты хочаш праваліць нашу справу.

— Наадварот, я хачу бачыць яе закончанай з самымі паспяховымі вынікамі...

— А калі так, дык май на ўвазе, што не крыкамі, гарачы ты чалавек, але разважліvasцю і асцярогай мы даб'ёмся поспеху.

— Даб'ёмся поспеху? Але калі? Вось якраз пра гэтае я і хацеў даведацца.

— Калі заговор даспее...

— Вядома, з цягам часу ўсё зробіцца! Але такія плады, як наша паўстанне, ведаеш, як яны даспяваюць? Тут патрэбна смеласць, мужнасць, дзёрзкасць... Пачнём неадкладна, а калі мы выйдзем на вуліцу, дык убачыш, што справа пойдзе сама сабою.

— Май цярплінасць, гарачы ты чалавек! Колькі далучылася да нашага саюза за тры месяцы ў школе Лентула Батыята, да якой ты належыш?

— Сто трыццаць.

— Сто трыццаць з дзесяці тысяч гладыятараў!.. І табе здаецца, што плады нашай працы даспелі?

— Калі пачнецца паўстанне, дык паўстануць і астатнія.

— Але як яны далучацца да нас, калі яны не ведаюць, у чым справа, хто мы, да якой мэты мы імкнёмся, якія сродкі ў нас ёсць для паспяховага выканання нашага плана? Тым больш пэўнай будзе наша перамога, чым большае будзе давер'е, якое мы ўнушым нашым таварышам. Напрыклад, ты, Энамай, мацнейшы сярод дзесяці тысяч гладыятараў школы Лентула Батыята, што ты здолеў зрабіць да гэтага дня? Як ты выкарыстаў свой уплыў, заваяваны па праву сілай і мужнасцю? Колькі людзей ты сабраў і ўцягнуў у наш баявы саюз? Колькі такіх, якія ведаюць пра сутнасць задуманай намі справы? Ці шмат такіх у школе Лентула, якія ведаюць мяне ці хоць бы Крыса?

— Але якраз таму, што я не такі адукаваны, як ты, таму, што я не ўмею гаварыць прыгожа і пераканаўча, я і дамагаўся ад нашага ланісты Батыята, каб ён запрасіў цябе ў якасці настаўніка фехтавання. І вось...

Кажучы гэтае, Энамай дастаў з-за пояса невялікі ліст папіруса, складзены як пісьмо, і аддаў яго Спартаку.

Спартак, вочы якога заблішчэлі, дрыжачай рукой сарваў пячаць і прачытаў пісьмо.

Батыят пісаў, што, дачуўшыся пра майстэрства Спартака, ён запрашае яго да сябе ў Капую ў якасці настаўніка фехтавання і абяцае яму багатае сталаванне і вялікую пенсію.

— І чаму, — пачаў Спартак, хаваючы ліст за пазуху, — чаму ты, неўгамонны Энамай не перадаў мне адразу гэтае пісьмо, замест таго каб рассыпацца ў пустых размовах? Там, у Капуі, сярод дзесяці тысяч таварышаў, мне месца. Там я паступова пагавару з усімі і ўнушу ім веру ў нашу справу, якая саграе мне грудзі. Адтуль у пэўны дзень па ўмоўнаму сігналу выйдзе войска з дзесяці тысяч рабоў, разбіўшы свае кайданы і кінуўшы кольцы гэтых кайданоў у твар прыгнятальнікам, дзесяць тысяч рабоў, якія з жалеза сваіх ганебных кайданоў выкуюць вострыя і непераможныя мячы... Ах, нарэшце, я забяруся ў гняздо, дзе здолею натачыць зубы змеяням, якія будуць жаліць крылы ганарлівых рымскіх арлоў!

Энамай ў захапленні слухаў гэтую ўзрушаную прамову.

— Я шчаслівы тваёю радасцю, і яшчэ больш будуць здаволены сто трыццаць уступіўшых у саюз, якія нецярпліва цябе чакаюць...

І ён паглядзеў на Спартака з пяшчотай і любоўю, але раптам усклікнуў:

— Ведаеш, Спартак, з таго часу, калі я цябе ўбачыў упершыню, больш месяца таму назад, ты зрабіўся ласкавейшым і прыгажэйшым... Прабач мне, можна было б нават сказаць: вельмі далікатным, але гэтае слова табе не падыходзіць...

Тут Энамай змоўк, бо Спартак, раптам пабляднеўшы, прашаптаў так ціха, што велікан не разабраў яго слоў:

— Ах!.. Клянуся багамі!.. А яна, як...

І няшчасны рудыярый, узвышаны любоўю да свабоды, братэрскай прывязанасцю да прыгнечаных, летуценнем і надзеяй на перамогу да вышэйшага энтузіязму, стаяў цяпер моўчкі, прыгнечаны цяжкасцю нечаканага напамінку.

Нарэшце, германец сказаў голасам, якому ён стараўся надаць мяккасць і сардэчнасць:

— Значыць, ты нас пакінеш, Спартак?

— О, ніколі! Ніколі!.. — усклікнуў фракіец. — Я хутчэй пакіну маю сястру, пакіну хутчэй... — Ён на момант спыніўся, а пасля прадаўжаў: — Я пакіну ўсё... але не справу прыгнечаных рабоў...

І пасля новай кароткай паўзы дадаў:

— Не трэба марудзіць, Энамай, ідзі за мною. Хоць сёння дзень вялікай жалобы ў гэтым доме, у кухні Сулы мы знойдем, чым надмацаваць цябе. Але ніводнага слова пра наш саюз, ніводнай успышкі, ніводнага праклёну!

І Спартак павёў гладыятара да дома.

Праз дванаццаць дзён пасля апублікавання сенацкай пастановы аб аказанні за рахунак дзяржавы ўрачыстых царскіх ушанаванняў цэлу Луцыя Карнелія Сулы пахавальная працэсія накіравалася з вілы дыктатара ў напрамку да Рыма. За ёю рушылі, апрача консула Лутацыя Катула, двухсот сенатараў і такой жа колькасці рымскіх коннікаў, усе патрыцыі з Кум, Капуі, Байі, Геркуланума, Неапаля, Пампеі і астатніх гарадоў і вёсак Кампанні, прадстаўнікі ўсіх муніцыпій і гарадоў Італіі, дваццаць чатыры ліктары, консульскія сцягі, арлы ўсіх легіёнаў, якія змагаліся за Сулу, і, апрача таго, да пяцідзсяці тысяч легіянераў, якія па сваёй ініцыятыве прыбылі са зброяй, каб апошні раз ушанаваць свайго непераможнага правадыра. Тыся-

чы карнеліяў прыйшлі наўмысля ў бруднай вопратцы з Рыма, шматлікія атрады трубачоў, флейтыстаў і цытрыстаў, натоўп матрон, апранутых у шэрыя тогі і ў самым строгім трауры, і безліч народу, што прыйшоў у Кумы з розных частак Італіі.

Дзесяць дзён павольна рушыла працэсія, і на кожным прыпынку ў кожным горадзе да яе далучаліся новыя натоўпы, павялічваючы ўрачыстасць і пышнасць, роўнай якой не было ніколі.

Каля дзесяці тысяч жыхароў Рыма выйшлі з горада на Апіеву дарогу насустрач пахавальнай працэсіі.

Калі працэсія дасягнула Капуанскіх варот, прызначаны сетанам распарадчык пахавання выстраіў усю гэтую масу, каб яшчэ больш павялічыць грандыёзнасць цырымоніі. У самы горад працэсія ўваходзіла ў такім парадку.

Наперадзе ўсіх ішоў распарадчык у суправаджэнні дванаццаці ліктараў, апранутых у цёмнае адзенне. Пасля група музыкантаў, што ігралі на доўгіх пахавальных флейтах, а за імі ішло больш пяцісот прэфікаў, апранутых у траур, якія, заліваючыся слязамі, са стогнамі і енкамі вырываючы сабе валасы, на ўвесь голас выслаўлялі подзвігі і дабрадзеінасць нябожчыка.

І з той прычыны, што распарадчык папярэдзіў прэфікаў пра шчодрасць дзяржаўнай казны на гэтае пахаванне, дык слёзы, якія яны пралівалі, былі несутцешныя: плач, здавалася, быў такім шчырым, а дабрадзеінасці экс-дыктатара Рыма былі, як казалі прэфікі, такія, што ўсе дабрадзеінасці Каміла і Цынцыната, Фабрыцы і Фабія Максіма, Катона і Сцыпіёна па якасці і колькасці былі горшыя ў гэтых шасцёх разам, чым у аднаго Сулы.

Новая група музыкантаў ішла за прэфікамі і поўніла паветра сумнымі мелодыямі, а за музыкантамі неслі больш як дзве тысячы залатых вяноў, дары гарадоў і легіёнаў, якія змагаліся за Сулу і яго сяброў.

Следам за пахавальнымі дарами неслі выявы продкаў Сулы, трафеі яго перамог, а таксама баявыя ўзнагароды, якія ён атрымаў: вянкi і ланцугі.

Затым новая група музыкантаў, а за ёю Метробій у адзенні і знаках адрознення Сулы, старанна загрыміраваны пад нябожчыка: на яго абавязку было паказваць Сулу, якім ён быў у жыцці. Адразу ж за Метробіем рушылі аздобленыя золатам і каштоўнымі каменнямі насілкі; на іх ляжала цела Луцыя Карнелія Сулы, пакрытае імператарскімі сцягамі.

За насілкамі ішлі сваякі Сулы, жрацы, вьсталкі, сенат, саслоўе коннікаў; затым натоўпы грамадзян. Слугі і рабы нябожчыка вялі яго баявога каня, сабак і іншую жывёлу, якую асабліва любіў Сула; іх павінны былі прынесці ў ахвяру ў часе спальвання трупа. Апошнімі ішлі легіёны, якія змагаліся пад кіраўніцтвам Сулы.

На форуме быў зроблен прыпынак; там аратары гаварылі надмагільныя прамовы.

Пасля ў ранейшым парадку працэсія зноў рушыла ў напрамку Марсава поля, дзе ўсё было падрыхтавана для пахавальнай цырымоніі.

Насілки былі пастаўлены побач з кастром, і Валерыя, падышоўшы да трупа, закрыла яму вочы, як належала па звычаю, і, уклаўшы яму ў рот медную манету — плата Харону за пераезд праз воды Ахерона, пацалавала мёртвага ў губы, сказаўшы абавязковыя словы: «Бывай, мы ў парадку, які вызначыла нам прырода, усе пойдзем следам за табою».

Тады ўсе аркестры і хоры зайгралі і заспявалі сумныя песні. Пачалі забіваць прызначаную ў ахвяру жывёлу, кроў якой, змешаную з малаком, мёдам і віном, распырскалі наўкола па зямлі. Тыя, што стаялі бліжэй да кастра, пачалі кідаць туды мазі, масла, духі і іншыя араматычныя рэчывы, безліч вялкоў з кветак і лаўру, так што ўвесь касцёр быў укрыты імі і наўкол яго ўтварыўся шырокі пласт.

У гэты ж час гладыятары з школы, што належала Суле, за выключэннем Арторыкса, якому па просьбе Спартака Валерыя загадала застацца ў Кумах, пачалі ля кастра бітву, і неўзабаве ўсе яны былі мёртвымі, бо ў пахавальных баях нельга было дараваць жыццё нікому з гэтых няшчасных.

Калі абрады закончыліся, Пампей Вялікі, узяўшы факел з рук жраца, які звычайна падпальваў касцёр, захацеў сам, каб яшчэ больш ушанаваць памёршага сябра, паднесці агонь да кастра, намерсе якога загорнутыя ў асбеставую матэрыю былі пакладзены рэшткі Сулы.

Аглушальныя воплескі грывелі па ўсім полі. Польшы занялося ў адзін момант і ахапіла касцёр сярод воблакаў густога і пахучага дыму.

Праз паўгадзіны ад цела таго, які гэтулькі год прымушаў дрыжэць Рым і Італію і сваім імем напоўніў увесь свет, застаўся крыху касцей і попелу; іх старанна сабралі ў бронзавую урну, багата ўпрыгожаную арнамантамі з срэбра і пышнымі інкрустацыямі з золата.

Пасля таго як прэфікі сабралі прах Сулы, спецыяльныя служыцелі, выкарыстаўшы рэшткі мазей, зляпілі зараз жа на месцы дзве статуі на ўспамін пра нябожчыка, з якіх адна прадстаўляла Сулу, а другая — ліктара.

Спартак як ланіста, які знаходзіўся на службе ў Сулы, павінен быў таксама надзець жалобнае адзенне, удзельнічаць у працэсі і прысутнічаць пры забіванні сваіх выхаванцаў, якіх ён пазнаёміў не толькі з таямніцамі фехтавальнага майстэрства, але і з Саюзам прыгнечаных. Таму ён уздыхнуў з палёгкай, калі скончылася пахаванне, і паспяшаўся пайсці; выкарыстоўваючы геркулесаўскую сілу сваіх локцяў, ён прабіваў сабе дарогу сярод масы народу, які, як хвалі ў час адліву, з шумам рынуўся з Марсава поля ў горад.

Сонца зайшло, і змрок гусцеў к ночы, але ажыўлены рух не спыняўся, і ўсюды чуліся, з аднаго боку, заўвагі пра пышнасць пахавання і жалоба па нябожчыку, а з другога — уедлівыя жарты, насмешкі і праклёны па адрасу Сулы і яго прыхільнікаў.

Спартак параўнальна хутка дайшоў да гладыятарскай школы Юлія Рабецыя, дзе ён павінен быў спаткацца з Крысам.

Крыс вельмі ўзрадаваўся, даведаўшыся аб прапанове Лентула Батыяга, і гарача ўгаварваў Спартака неадкладна накіравацца ў Капую.

— Цяпер поспех нашай справы, — сказаў ён пад канец сяброўскай размовы, — у тваіх руках, Спартак, і калі ты маеш другое пачуццё, больш моцнае, чым высакародная думка пра вызваленне рабоў, дык усякая надзея ўбачыць перамогу нашай вялікай справы знікне для нас назаўсёды.

— Якое б пачуццё ні хвалявала маёй душы, нішто, Крыс, чуеш, нішто не можа адцягнуць мяне ад выканання нашай справы; нішто не прымусіць мяне звярнуць нават на хвіліну са шляху, які я сабе вызначыў; нішто і ніхто не адхіліць мяне ад маіх намераў.

Развітаўшыся з Крысам, Спартак накіраваўся з школы Юлія Рабецыя к дому наследнікаў Сулы. Ён увайшоў у пакой Мірзы, якая, убачыўшы яго, усклікнула:

— Нарэшце! Ужо з гадзіну чакае цябе пані.

Яна пайшла далажыць, што ён з'явіўся, і зараз жа ўвяла рудыярыя ў прыёмную. Валерыя, бледная, закутаная ў цёмную жалобную тогу і шэрую кісяю, устала яму насустрач.

— Спартак... Спартак мой... — казала яна. — Ці кахаеш ты мяне яшчэ больш за ўсё на свеце?

Спартак, які на працягу ўсіх гэтых дзён пакутаваў ад думкі пра Валерыю, не адразу мог загаварыць.

— А чаму, Валерыя, ты ў мяне пра гэта пытаеш? Можна, я чым-небудзь пакрыўдзіў цябе? Даў табе падставу сумнявацца ў маёй пяшчотнасці, у маёй адданасці, у маім пакланенні табе, якая для мяне ўсё, усё на свеце? Табе я аддаў усю сваю прывязанасць, табе я аддаў усе пачуцці майго сэрца. Заўсёды я буду цябе абжаць, калі нават... калі нават...

І раптам ён заплакаў.

— Што з табою? Чаго ты плачаш?

У гэты момант пачуўся стук у дзверы.

— Чаго ты, Мірза? — запыталася Валерыя.

— Прыехаў твой брат, Гартэнзій, і пытаецца, дзе ты, — адказаў голас рабыні па той бок дзвярэй.

— Ужо! Няхай ён пачакае... Панрасі яго пачакаць хвілінку.

— Зараз жа зраблю.

Валерыя, прыслухоўваючыся да заціхаючых крокаў Мірзы, таропка сказала Спартаку:

— Вось... ён прыйшоў ужо... якраз з гэтай прычыны я цябе так нецярпліва чакала. Гартэнзій... ведае ўсё... што я кахаю цябе, што ты кахаш мяне...

— Што ты кажаш!.. Якім чынам?

— Я сама не ведаю... Ён мне пра гэта кінуў слова; ён сказаў, што прыйдзе сёння ўвечары... Схавайся ў тым пакоі. Нябачны, ты пачуеш усё і даведаешся, як можа кахаць Валерыя, і што б тут ні адбылося — ніводнага слова, ніводнага руху, пакуль я цябе не паклічу.

І яна апусціла парцьеру; пасля, прыціскаючы да грудзей далоні, каб стрымаць трапятанне сэрца, села на ложа і, набраўшыся спакойнага выгляду, гукнула звычайным голасам:

— Мірза!

Дзяўчына з'явілася ў дзвярах.

— Прывядзі цяпер Гартэнзія.

Славуты аратар з барадой, не брытай ужо на працягу пятнаццаці дзён, у тозе з цёмнай ваўнянай матэрыі, сур'ёзны і нахмураны, увайшоў у прыёмную сваёй сястры.

— Добры вечар, мілы Гартэнзій! — сказала Валерыя.

— Добры вечар, сястра, — адказаў той няласкава.

— Не злуй на мяне, брат мой, і гавары са мною шчыра.

— Не адно толькі няшчасце павінна было зваліцца на мяне са смерцю нашага любімейшага Сулы, але яшчэ нечаканы,

незаслужаны сорам даведацца, што дачка маёй маці, забыўшыся на павагу да сябе самой, да мяне, да крыві Месалы, да шлюбнай пасцелі Сулы, пакрыла сябе ганьбай, увайшоўшы ў непрыстойную палюбоўную сувязь з нікчэмным гладыятарам. О, Валерыя, што ты зрабіла?

— Ну, Гартэнзій, ты мяне абвінаваціў і вельмі ў цяжкай форме; раней чым я буду абараняцца, я ў цябе запытаюся, адкуль ідзе гэтае абвінавачванне?

Гартэнзій адказаў адрывіста:

— З многіх месцаў... Праз шэсць або сем дзён пасля смерці Сулы Крызагон перадаў мне гэтае пісьмо.

І Гартэнзій падаў Валерыі пакамечаны папірус. Яна разгарнула яго і прачытала:

*«Луцыю Карнелію Суле,
імператару, дыктатару, ішчасліваму, любіму Венера, сяброўскае
прывітанне.»*

Цяпер замест звычайнага: «Сцеражыся сабакі» ты мог бы напісаць на знадворнай сцяне свайго дому: «Сцеражыся змяў», нават змеяў, бо не адна, а дзве змяў звілі сабе гняздо пад тваім дахам: Валерыя і Спартак.

Стрымайся ад раптоўнага гневу, падпільнуй іх у гадзіну першага спявання пеўняў, і ты ўбачыш, які здзек робіцца з твайго імя, з ілюбнага ложка самага страшнага і магутнага чалавека ў свеце.

Няхай багі надоўга захаваюць і засцерагуць цябе надалей ад падобнага няшчасця».

Шчокі Валерыі ўзгарэліся ад першага радка гэтага пісьма, а калі яна скончыла, твар яе зрабіўся бледным.

— Адкуль Крызагон атрымаў гэтае пісьмо?

— На жаль, колькі ён не думаў, ён не мог успомніць.

— У ананімным даносе, — спакойным голасам прамовіла Валерыя, — ніколі не варта было б бачыць доказу.

— Але справа ў тым, што Метробій у несудэшным горы з прычыны смерці свайго друга, лічачы за свяшчэнны абавязак адпомсціць за зняважаныя імя і гонар яго, прыйшоў да мяне праз некалькі дзён пасля смерці Луцыя і даў мне доказы тваёй палюбоўнай сувязі са Спартаком.

— Досьць, досьць! — закрычала Валерыя, пачуўшы, што пра таямніцу яе кахання ўведаў такі нікчэмны чалавек, як Метробій. — Досьць, Гартэнзій! Ты прад'явіў мне сваё абвінавачванне, цяпер буду гаварыць я.

І яна ўстала, узняла гнеўны твар да брата, скрыжавала рукі на грудзях і, пабліскваючы вачыма, сказала:

— Так, я кахаю Спартака, дык што ж з гэтага?.. Так, я яго кахаю, кахаю гарача, усім сэрцам, ну дык што ж?

— О, вышнія багі, о, вышнія багі! — усклікнуў, разгубіўшыся, Гартэнзій.

— Не турбуй вышніх багоў, якія цябе не чуюць, а слухай мяне, калі я табе гавару... Так, я буду кахаць яго заўсёды, — паўтарыла горача Валерыя, — і я ў цябе пытаюся: ну дык што ж?

— Але няхай Юпітэр цябе засцеражэ, ты мяне палохаеш... ты шалёная жанчына!..

— Не, я толькі жанчына, якая хоча парушыць вашы дэспатычныя законы, вашы невыносныя залатыя ланцугі, якімі вы, пераможцы свету, звязваеце рукі і ногі сваіх жанчын! Вось чаго я хачу, і запэўніваю цябе, мой брат, што гэта не вар'яцтва, а, наадварот, можа быць доказам звароту розуму. А! І Метробій мяне абвінавачвае, Метробій — гэты гнісны распусны паяц! І ён мяне абвінавачвае? Сапраўды дзіўна! І я не магу зразумець, чаму ты, Гартэнзій, які так верыш у абвінавачванні Метробія, чаму ты не прапануеш сенату абраць яго за цэнзара... Бо ён быў бы цэнзарам, вартым рымскіх нораваў! Метробій, які сцеражэ нявінных вьсталак!.. Воўк, які вядзе ягнят на пашу!.. Гэта якраз тое, чаго яшчэ нестae самому мярзотнаму Рыму, дзе Суле, ад якога горад поўніўся забойствамі, будуюцца статуі і храмы і дзе пад дахам дванаццаці табліц яму было дазволена праводзіць на маіх вачах, побач маіх пакояў усе ночы ў брыдкіх оргіях. О, законы бацькаўшчыны, якія вы шчодрыя і справядлівыя!.. Яны мне таксама дазвалялі тое-сёе: права быць спакойнай сведкай усяго гэтага і нават праліваць слёзы, але таемна, на пасцелі ўдавы і, нарэшце, права ўбачыць сябе адрынутай у любы дзень па адзінай і вельмі зручнай прычыне, — што я не падаравала наследніка свайму ўладару і гаспадару! І, вядома, я перад гэтымі законамі парушыла свой абавязак... я прызнаю гэта... але я не маю намеру ні абараняцца, ні апраўдвацца: я парушыла абавязак тым, што я не мела мужнасці пайсці са Спартаком з дому Сулы. Але за тое, што я пакахала гэтага чалавека, я не толькі не прызнаю сябе за злачынцу, але ганаруся гэтым каханнем. У яго высакароднае і велікадушнае сэрца і розум, варты вялікіх спраў, і калі б ён перамог у Фракіі рымскія легіёны, ён выклікаў бы больш захаплення, чым Сула і Марый, і яго баяліся б больш, чым Анібала і Мітрыдата! Але пераможанага вы зрабілі яго гладытарам.

— Значыць, ты паўстаеш супраць законаў нашай бацькаўшчыны, супраць нашых звычаяў, супраць усякага

пачуцця прыстойнасці? — запытаўся ў здзіўленні і смутку вялікі аратар.

— Так, так, так... Я паўстаю... я адмаўляюся ад рымскага грамадзянства, ад свайго імя, ад свайго роду... я не хачу нічога і ні ад кога... я пайду жыць у якую-небудзь адасобленую вілу, я перабяруся ў якую-небудзь правінцыю або ў Фракію, к Радонскім гарам, разам са Спартаком, а вы, мая радня, не пачуеце больш ні слова ад мяне.

Валерыя павалілася на ложа бледная і зняможаная.

Гартэнзій, паглядзеўшы спагадліва на сястру, сказаў ёй мяккім і пяшчотным голасам:

— Я бачу, любая Валерыя, што ты адчуваеш сябе зараз нядобра...

— Я? — усклікнула матрона, шпарка ўстаючы. — Я адчуваю сябе надзвычайна, я...

— Не, не, Валерыя, павер мне, табе нядобра... ты ўсхваляваная... ты апанаваная празмерным узрушаннем, якое не дае табе спакою і яснасці розуму, неабходных для размовы на такую сур'ёзную тэму... Вернемся заўтра, паслязаўтра, адным словам, у больш зручны час да абмеркавання гэтага пытання.

— Але я цябе папярэджваю, што я непакісная...

— Добра... Мы пагаворым пра гэта... А пакуль што я прашу багоў, каб яны цябе засцерагалі, я іду. Бывай, Валерыя.

— Бывай, Гартэнзій!

І аратар выйшаў, а Спартак убег у пакой, кінуўся да ног Валерыі, абнімаючы яе і цалуючы, і дзякаваў за яе высакародства.

— Так, я хачу заўсёды з табою жыць, заўсёды з табою, высакароднейшы Спартак; я буду тваёй жонкай, і горы тваёй гасціннай Фракіі будуць прытулкам нашага кахання, — гаварыла Валерыя, прыціскаючы Спартака да свайго сэрца.

Некалькі хвілін яны маўчалі. І раптам у глыбокай цішыні пачуўся хор маладых галасоў, звонкіх і моцных, які выконваў на паўварварскай мове — мешаніне грэчаскай з фракійскай — такую песню:

Свабода! Свабода! Багіня багінь!
Да подзвігу сэрца ты нам запалі,
Слабейшых са смертных у бойцы не кінь!
Свабода! Свабода! Багіня багінь!
Шырока над намі ты крылы раскінь,
Калі ў той час выбухне люцейшы бой;
Калі нападуць на нас ворагі зноў,

У мячы ператворыш ты пугы рабоў!
Дзе ганьба пануе, народы ў бядзе,
Хай самы лянівы вінтоўку бярэ,
Хай самы труслівы наперад ідзе!
Свабода! Свабода! Багіня багінь!
Свабода! Свабода! Хай грубы наш спеў,
Падвой нашу мужнасць і сілу і гнеў!
Дай цвёрдасць ты змучаным нашым плячам, —
Цябе заклікаючы, рвёмся к мячам!
Да зброі, таварышы, смерць палачам!

Спартак адхіліўся ад Валерыі. Ён слухаў так напружана, нібы яго жыццё залежала ад гэтай песні.

Песня сціхла... Схапіўшы рукі Валерыі, Спартак усклікнуў:

— Даруй мне... я не магу быць цалкам твой... я больш не належу сабе...

— Што ты кажаш?.. Якая жанчына можа аспрэчваць у мяне ўладу над тваім сэрцам?..

— Гэта не жанчына, — адказаў тужліва гладыятар. — Я звязаны свяшчэннай і нерушымай клятвай... і не належу больш сабе самому...

— Дык чаму ты не адкрыеш мне сваю таямніцу? Хіба ты можаш сумнявацца ў маім каханні, у маёй безумоўнай адданасці? Хіба ты не меў ад мяне дастатковых доказаў гэтага?.. Ты хочаш яшчэ іншых!.. Кажы... загадвай... чаго ты хочаш ад мяне?..

— На жаль, я не магу, — паўтарыў у роспачы Спартак, — я не маю права гаварыць!

Валерыя, плачучы, абдымала яго. Вырываючыся ад яе, ён сказаў:

— Але я вярнуся пасля таго, калі атрымаю дазвол парушыць для цябе маю клятву... я вярнуся заўтра, паслязаўтра, як толькі здолею. І ты мне даруеш і будзеш кахаць мяне яшчэ больш... калі між нас можа быць каханне, больш моцнае, чым тое, якое нас цяпер звязвае... Бывай!

У вялікім звышчалавечым намаганні Спартак вырваўся з абдымкаў любімай жанчыны і выйшаў.

Раздзел IX

ЯК П'ЯНІЦА ДУМАЎ, ШТО ЁН ВЫРАТАВАЎ РЭСПУБЛІКУ

15 лютага 680 года надышоў дзень Луперкалій — так называлася свята ў гонар ваўчыцы, якая выкарміла Ромула і Рэма, заснавальнікаў Рыма, і ў гонар бога Пана. Жрацы, якія называліся луперкамі, выбіраліся на гэтае свята сярод найбольш славурых юнакоў з саслоўя патрыцыяў.

Ад раніцы луперкі рабілі ахвяраванні ў пячоры, дзе, згодна з вераваннямі, ваўчыца карміла будучых цароў. Пасля ахвяраванняў пачаўся багаты пір.

У рэлігіі старадаўніх, як і ў сучаснай, усе абрады былі прычынай для вясёлых зборышчаў, больш або менш непрыстойных, больш або менш таемных, якія наладжваліся ў большай частцы круцялямі за лік легкавер'я і прасцякоў. У гэтым выпадку луперкі самі аплачвалі выдаткі па святкаванню: за вялікі гонар лічылася годнасць жраца-луперка.

Між тым пячора, лес і ўсе навакольныя дарогі былі поўныя народу, сярод якога было вельмі шмат жанчын і нямала патрыцыянак — дзяўчат і замужніх — у суправаджэнні сваіх рабынь і слуг.

Шумным натоўпам вышлі луперкі з пячоры і, пабраўшы ў рукі пугі, зробленыя са скуры прынесенай у ахвяру жывёлы, пачалі сцябаць па народзе, што тоўпіўся на вуліцах. Дзяўчаты лічылі, што гэтыя ўдары ахвяравальных бізуноў садзейнічаюць замужжу, а замужнія жанчыны цвёрда верылі ў іх апладняючую сілу.

На ўсіх вуліцах можна было бачыць матрон і дзяўчат, якія беглі насустрач луперкам і працягвалі рукі для таго, каб атрымаць удар.

Прысланіўшыся да адной з калон порціка храма Эскулапа, стаяў малады чалавек, твар якога выяўляў поўную абыякавасць. Ён быў высокага росту, ідэальнага целаскладу і поўны сілы. Яго чорныя і бліскучыя валасы былі старанна расчасаны, завіты і надушаны. У яго быў высокі і шырокі лоб і вочы вельмі прыгожага разрэзу, красамоўныя, праніклівыя і ўла-

дарныя; апрануты ён быў з чыста грэчаскай зграбнасцю. Паверх тунікі з беласнежнага палатна, абшытай па краях пурпурам і падперазанай у таліі шнурком з пурпуровай ваўнянай матэрыі, была адзета тога з танчэйшага белага сукна, па краях якой цягнулася шырокая сіняя палоска. Зграбныя зборкі тогі падкрэслівалі лініі яго прыгожай фігуры.

Імя гэтага чалавека было Кай Юлій Цэзар. Яму ў гэты час мінула дваццаць шэсць год. Ён ўжо карыстаўся бязмежнай папулярнасцю за сваю таленавітасць, адукаванасць, красамоўства, прыветлівасць, храбрасць, стрыманасць і нікім непераўзыхаднае далікацтва.

У васемнаццаць год Кай Юлій Цэзар, які быў па сваёй цётцы Юліі пляменнікам Кая Марыя і па сваіх сімпатыях — марыянцам, ажаніўся на Карнеліі, дачцы Луцыя Карнелія Цыны, заўзятага прыхільніка пераможцы тэўтонаў і кімвраў. Як толькі Сула зрабіўся дыктатарам, ён патрабаваў ад маладога Цэзара, каб той разышоўся са сваёй жонкай. Цэзар не захацеў падпарадкавацца, і за гэта Сула прысудзіў яго да пакарання смерцю. Толькі ўмяшанне найбольш аўтарытэтных людзей з партыі Сулы і калегіі вяртавала яму жыццё.

Аднак Цэзар не адчуваў сябе ў бяспецы ў Рыме. Ён ведаў, што Сула сказаў пра яго: «Я ў гэтым Юліі прадбачу шмат Марыяў», і перасяліўся ў Сабіну; там ён вандраваў па гарах Лацыума і Тыбертына да таго часу, пакуль Сула не памёр.

Пасля смерці дыктатара ён удзельнічаў у некалькіх паходах і вызначыўся сваёй храбрасцю. Затым накіраваўся ў Грэцыю, дзе збіраўся слухаць філосафаў і наведваць школы слаўтых аратараў. Але карабель, на якім ён плыў, быў захоплены піратамі, і Цэзар з усімі сваімі слугамі трапіў у палон. Тут Цэзар праявіў не толькі мужнасць, але і здольнасць загадваць.

Ён запытаўся ў піратаў:

— Які выкуп хочаце вы ўзяць за мяне?

— Дваццаць талантаў, — адказалі яму.

— Я варты не менш як пяцьдзсят, і гэтая сума будзе вам выплачана, але ведайце: вызваліўшыся, я ў першую чаргу злаўлю вас і загадаю прыбіць да крыжоў.

Цэзар не сумняваўся, што патрыцыю з роду Юліяў дадуць на павер такія вялізныя грошы. Ён паслаў некалькі слуг у суседнія грэчаскія гарады і сапраўды атрымаў гэтую суму.

Але па выхадзе на волю ён зараз жа сабраў некалькі трырэм у суседніх партых, пагнаўся за піратамі, напаў на іх, перамог, узяў у палон і перадаў прэтару для распяцця. Даведаў-

шыся, што прэтар замест таго, каб пакараць смерцю, спрабаваў прадаць іх у рабства, Цэзар самаўладна загадаў іх усіх распяць, заявіўшы, што ён гатовы адказваць за гэта перад сенатам і рымскім народам.

Такім быў чалавек, які стаяў каля порціка храма Эскулапа і паглядаў на натоўп, што мітусіўся навокал.

— Прывітанне вялікаму Юлію! — прамовіў мім Метробій, які выйшаў з храма Эскулапа ў кампаніі камедыянтаў і акрабатаў.

— А, Метробій! — усклікнуў з насмешлівай ухмылкай Юлій Цэзар. — Ты не дарэмна траціш сваё жыццё. Ты не прпускаеш ніводнага свята і ніводнага нават нікчэмнага выпадку павесяліцца.

— Эх, вялікі Юлій! Будзем выкарыстоўваць асалоды жыцця, якое падаравалі нам багі. Эпікур папярэдзіў нас, што...

Але Цэзар, перарваўшы цытату з Эпікура, пальцам падазваў міма да сябе.

Мітробій паспешна адьшоўся ад сваіх таварышаў, адзін з якіх крыкнуў яму наўздагон:

— Мы будзем чакаць цябе ў сталовай Эскулапа.

— Я зараз прыйду, — адказаў мім і, падышоўшы да Цэзара, сказаў з ліслівай усмешкай: — Нейкі ж бог сёння за апекуна ў мяне, калі дае выпадак зрабіць паслугу табе, вялікі Кай, свяціла роду Юліяў.

— Пра нікчэмную паслугу я цябе буду прасіць, добры Метробій. Прыходзь сёння ўвечары на вячэру ў мой дом, і я табе тады скажу спакойна, у чым справа.

— О, якая ўдача... які гонар... як я табе дзякую, міласцівейшы Юлій!..

— Спыні сваю пахвальбу і варочайся да сваіх сяброў. Я чакаю цябе ў гадзіну змоку.

І велічным жэстам Цэзар развітаўся з Метробіем, які, аж рассыпаючыся ад пахвальбы і паклонаў, накіраваўся ў сталовую Эскулапа.

Радасць яшчэ больш надала яму апетыту. Усеўшыся за сталом, ён старанна ўзяўся за яду і за выдатнае велітэрнскае, якое гаспадар сталовай заўсёды меў у запасе для сваіх сталых наведвальнікаў.

Так прасядзеў ён гадзіны дзве ў кампаніі за вясёлай гутаркай. У галаве яго парадкам зашумела, аднак мім уцяміў, што яшчэ праз гадзіну ён ужо не здолее ісці і прпусціць

вячэру ў Цэзара. Гэтая думка прымусіла яго ўстаць, і ён, спатыкаючыся, няўпэўненымі крокамі рушыў са сталовай.

Да змроку аставалася гадзіны дзве. У Метробія яшчэ было розуму, каб памеркаваць, што яму лепш за ўсё правесці гэты час на свежым паветры — так хутчэй знікне вінны пах і ён прывядзе сябе ў парадак.

Прыняўшы такое мудрае рашэнне, Метробій выбраўся з горада і накіраваўся ў глыб лесу, дзе была грабніца легендарнага цара Нумы Пампілія. Там ён аблюбаваў сабе вялізнае дрэва, што расло на краі палянкі, і ўсеўся пад ім, прыпёршыся спіною да шматгадовага яго ствала.

Урачыстая цішыня лесу настроіла яго на лятуценны лад.

— Аднак, — разважаў ён, — хораша на ўлонні прыроды... і прывабнасць жыцця пастухоў не з'яўляецца цалкам паэтычнай выдумкай... Прыгожае жыццё пастухоў! Далёка ад шуму вялікіх гарадоў... сярод урачыстай цішыні палёў... у прыемнай самоце на мяккай траўцы... сярод падскокваючых казлянят, бляння ягнят... цурчання ручайка... спеваў салаўя... Прыгожае жыццё пастухоў!

Неўзабаве павекі Метробія пацяжэлі, і думкі пачалі блытацца; стараючыся не заснуць, ён прадаўжаў мармытаць:

— І чаму гэта Нума быў цвярознікам? Інакш ён ператварыў бы ў цудоўнае фалернскае ваду ў сваіх ручаях, і я не пакутаваў бы ад смагі... Фалернскае, так... Яно добрае, а не гэтае здрадніцкае велітэрнскае... як у сталовай Эскулапа, ад якога кружыцца мая галава, у вушах гудзе, нібы я трапіў у асінае гняздо...

Тут Метробій заснуў.

Яму прыснілася, нібы ён знаходзіцца на полі, высахлым і пустым, нібы над ім ззяе пякучае сонца. Метробій адчуваў, як у горле яго перасохла, і пакутаваў ад пякучай смагі, яму сціскала ў грудзях, быў неспакой, трывога... І вось ён пачуў цурчанне ручая, пабег да яго... бег... бег... Але ногі пацяжэлі, і ступні нібы прыклеіліся да зямлі. Метробій бачыў, што ў ручаі цячэ фалернскае, але, дзіўна, цурчанне ручая было падобна да шэпту чалавечых галасоў. Метробій канчаўся ад смагі. Нарэшце, ён падбег да ручая; калі ж ён кінуўся на зямлю, каб напіцца гэтага цудоўнага віна, да яго насустрач раптам рушыў цар Нума Пампілій з белай доўгай барадою. Цар пазіраў на Метробія грозна і вельмі яго ляў. Які гучны і металічны голас быў у Нумы Пампілія! Раптам у ручаі замест фалернскага пацякла кроў. Нума Пампілій грозна закрычаў:

— Ты прагнеш крыві, тыран! Дык напіся крыві братоў, подлы палахлівец!

Метробій адчуў, што сэрца яго сціскаецца; ён баяўся гэтага старога са страшэнным голасам і кінуўся наўцёкі, спатыкаючыся аб ламачча і падаючы...

Тут ён прачнуўся.

У першы момант ён не мог зразумець, у сне ці наяве ён усё яшчэ чуе голас Нумы Пампілія, які гаварыў страшныя словы. Але хутка мім пераканаўся, што сапраўды прачнуўся, і зразумеў, што голас, які ён чуў у сне, быў сапраўдным жывым голасам, які гучэў непадалёку ад яго на лясной палянцы.

— І смерць за смерць! Пастараемся хоць памерці дзеля нашай карысці, а не для забаў нашых уладароў, — горача і з энергіяй гаварыў гэты голас. — Шалёныя звяры ў вобразе чалавечым прагнуць крыві, як ільвы лівійскай пустыні; яны з асалодай паглядаюць на кроў прыгнечаных; добра ж, няхай яны прыйдучь са сваімі мячамі і будуць вымушаны глядзець, як цячэ іх кроў, мяшаючыся з нашай, і зразумеюць, што сэрца б'ецца і ў рабоў, і ў гладыятараў, і ў прыгнечаных... І пераканаюцца, клянуся ўсімі багамі, якія жывуць на Алімпе, у тым, што для ўсіх аднолькава павінна свяціць сонца, а зямля даваць плады, для ўсіх у аднолькавай меры жыццё павінна даваць радасць і здавальненне!

Ухвальны гул пачуўся ў адказ на гэтыя палкія словы.

Метробій хутка зразумеў, што тут адбываўся сход людзей, якія задумвалі, відаць, штосьці супраць рэспублікі.

Голас здаўся для яго знаёмым. Але чый гэта быў голас? Дзе ў іншым месцы чуў яго Метробій? Гэтага ён зусім не мог уцяміць.

Ва ўсякім разе камедыянт вырашыў не рабіць шуму і не паказвацца.

Ён зразумеў, што калі яго заўважаць, ён можа трапіць у дрэнную гісторыю.

Ён ціхенька прысеў на кукішкі, нябачны за ствалом вялізнага дрэва, і стаў уважліва слухаць.

— Дык, пасля чатырох год падпольнай упартай працы ці зможам мы, нарэшце, сказаць, што ўзышоў даўгачаканы зара-нак вызвалення? — запытаўся другі голас, хрыпаты і глыбокі, на блытанай лацінскай мове.

— Ці зможам мы нарэшце распачаць бой? — запытаўся яшчэ адзін.

— Зможам, — адказаў голас, які Метробій пачуў, калі прачнуўся. — Арторыкс рушыць заўтра.

Пачуўшы гэтае імя, Метробій пазнаў прамоўцу: гэта быў Спартак. Метробій зразумеў адразу, аб чым тут гаварылі.

— Арторыкс заўтра рушыць у Равену, — казаў далей Спартак, — і папярэдзіць Граніка, каб ён трымаў напaгaтoвe свае пяць тысяч дзвесце глaдыятapaў, якія ствopaць першы легіён нашага войска. Другім будзеш камандаваць ты, Крыс; ён складаецца з сямі тысяч сямісот пяцідзсяці членаў нашага саюза, якія жывуць у Рыме. Трэцім і чацвёртым будзем камандаваць я і Энамай. Яны складаюцца з дзсяці тысяч глaдыятapaў, якія знаходзяцца ў школе Лентула Батыята ў Капуі.

— Дваццаць тысяч глaдыятapaў у страі, падзеленыя на легіёны! — усклікнуў грымoтным голасам германец Энамай. — Клянуся багамі пекла! Іду ў заклад, што мы ўбачым, як завязваюць на спіне свае дaспeхi ганарлівыя легіянеры Сулы і Марыя!

— А цяпер з-за літасці да нашых родных прыгнечаных краін, дзеля поспеху нашай справы, дзеля святой вернасці, якая нас злучае, — сказаў Спартак, — будзем асцярожныя і разважлівыя і не дапусцім, каб праз бяздумную смеласць загінулі ў адзін момант усе вынікі чатырох год працы. Такое шаленства было б злачынствам. На працягу пяці дзён вы пачуеце пра першыя нашы выступленні і ўбачыце сябе гaспaдapaмi Капуі. Як толькі Энамай і я збярем нашы атрады, мы паспрабуем нанесці ўдар па сталіцы Кампаніі, тады вы ў Равене і ў Рыме ўзімеце вашых і злучыцеся з намі. Да таго часу, пакуль Капуя не паўстане, няхай ва ўсіх атрадах пануе вонкавы мір і спакой.

За гэтым была жвавая і бязладная гутарка, у якой удзельнічалі ўсе прысутныя, якія лічыліся ў вярхоўным штабе Саюза прыгнечаных.

Пасля абмену папярэдджаннямі глaдыятapaы пачалі разыходзіцца, але Спартак, гукнуўшы іх, сказаў:

— Браты, не ўсе ў адзін бок. Трэба варочацца ў горад па двое або па трое на адлегласці пяцісот або шасцісот крокаў адзін ад аднаго.

І ў той час калі глaдыятapaы aдыxoдзілі з лесу рознымі дарогамі, Спартак, праходзячы з Крысам, Энамаем і Арторыксам паўз дрэва, каля якога калаціўся Метробій, сказаў Крысу:

— З табою мы пабачымся пазней, у ціхі час ночы, у Лутацыі Аднавокай, і ты мне тады скажаш, ці зможам мы разлічваць, што праз пяць дзён прыбудзе абяцаная зброя.

— Я іду пабачыцца з паганятым мулаў, які абяцаў пераправіць гэты груз як мага хутчэй.

І Крыс шпарка пайшоў у адзін бок, а Спартак, Энамай і Арторыкс павярнулі ў другі.

— Вось дык штука! — Метробій рабіўся ўсё больш храбрым, чым далей адыходзілі гладыятары. — Вось дык штука!.. Такая бура збіраецца над рэспублікай! Дваццаць тысяч узброеных гладыятараў! Гэтага зусім дастаткова, каб пачалася другая вайна рабоў, як было ў Сіцыліі... І яшчэ больш небяспечная... Гэты Спартак адвагай і прадпрымальнасцю нашмат вышэй за Эўна, які камандаваў сіцылійскімі рабамі. Сам лёс прывёў мяне ў гэты гушчар... Вышнія багі абралі мяне за сваю зброю, каб выратаваць рэспубліку ад пагібелі...

Тут ён успомніў пра Цэзара, які чакаў яго на вячэру. Гадзіна змроку даўно мінулася, і набліжалася ціхая гадзіна ночы, але Мітробій падумаў, што выкрыццё такой змовы прымусіць Цэзара прабачыць за спазненне.

Як толькі гладыятары зніклі з віду, Метробій выйшаў з-пад свайго прыкрыцця і паспяшаўся да дома Цэзара. Увайшоўшы туды, ён запатрабаваў спаткання сам-насам, каб расказаць Юлію пра важныя навіны, ад якіх, можа быць, залежыць лёс Рыма. Цэзар спачатку не звярнуў увагі на словы дурнога п'яніцы, але, падумаўшы крыху, папрасіў дазволу ў гасцей пакінуць іх на кароткі час і прайшоў з трыклінія ў бібліятэку, дзе ўзрушаны Метробій расказаў яму пра змову гладыятараў. Цэзар быў зацікаўлены. Ён некалькі разоў запытаўся ў міма, жадаючы ўпэўніцца, што ўсё гэта не галюцынацыя п'янага мозга Метробія. Урэшце ён пераканаўся, што Метробій гаварыў праўду, але з недаверлівай усмешкай сказаў яму:

— Я не хачу аспрэчваць факты, аб якіх ты паведаміў, але прызнайся, што ад твайго расказу за мілю патыхае байкай і прычынай гэтага ліхаманкавае ўзрушанне твайго мозга пад уплывам велітэрнскага.

— Што мне падабаецца велітэрнскае, асабліва калі яно добрае, і што сёння ўвечары галава ў мяне была не ў парадку, я таксама не буду аспрэчваць, але што датычыць слоў, пачутых мною ў лесе, клянуся табе, вялікі Юлій, я перадаў іх дакладна. Добры сон і свежае паветра ацвярэзілі мяне да таго часу. Дык ці хочаш ты пакінуць рэспубліку ў небяспецы, не папярэджваючы консулаў і сенат?

Цэзар маўчаў у задуменні.

Метробій нецярпліва чакаў адказу.

Нарэшце Цэзар сказаў:

— Я хацеў бы асабіста ўпэўніцца, ці сапраўды сур'ёзная гэтая небяспека. Я хацеў бы праверыць становішча, раней чым вырашыць, як лепш зрабіць. Ідзі ў трыкліній і чакай мяне там, але ні з кім не размаўляй, — ты разумееш мяне, Метробій? — ні аб тым, што ты чуў у лесе, ні аб тым, пра што мы з табой тут гаварылі. Праз гадзіну я вярнуся, і тады мы абмяркуем, што трэба зрабіць на карысць рэспубліцы.

— Я зраблю, як ты загадаў, Цэзар...

— І ты будзеш задаволены: маё сэрца, Метробій, умее быць удзячным, і не напісана ў кнізе лёсу, што Кай Цэзар памрэ з галавой, увенчанай толькі простымі лаўрамі, якімі надараюць на б'ягах у цырку.

Юлій увайшоў у пакой побач з бібліятэкай, там перамяніў застольнае адзенне на цёмны плашч слугі, схваўшы пад ім перавязь мяча і прыкрыўшы канцом плашча галаву. Пасля паўтарыў Метробію, каб ён чакаў яго ў трыклініі і нікому не казаў пра змову гладыятараў. Загадаўшы аднаму з слуг ісці за ім следам, ён выйшаў з дома і накіраваўся шпаркімі крокамі да кабачка Венеры Лібіціны.

Апрача дома, які Цэзар меў на Палаціне, у яго быў яшчэ адзін у самым цэнтры Субуры, і ён часам пражываў там з мэтай набыць папулярнасць сярод беднякоў, якія насялялі гэты раён Рыма. Цэзар часта апранаў замест латыклавы грубую туніку, абыходзіў брудныя і цёмныя вуліцы Субуры і Эсквіліна, шчодра дапамагаючы беднаце, і ведаў, як свае пяць пальцаў, усе закавулкі гэтай клаакі, поўнай няшчасця і ганьбы.

Увайшоўшы ў кабачок Венеры Пахавальнай, ён адразу прайшоў у другі пакой, дзе сядзелі за сталом восем або дзевяць рудыярыяў і гладыятараў.

Цэзар прывітаў гэтую групу звычайным «Salvete» (будзьце здаровы), сеў разам са сваім рабом на табурэткі ў кутку і, загадаўшы эфіопцы-рабыні падаць дзве чашы віна, абменьваўся з няўважлівым выглядам нязначнымі словамі са сваім спадарожнікам, пільна паглядаючы на гладыятараў і ўважліва прыслухоўваючыся да іх размовы.

Пазнаўшы Спартака, Цэзар пачаў прыглядацца да яго і з праніклівацю, уласцівай геніяльным людзям, адразу зразумеў, што перад ім чалавек з мужным сэрцам і вялікім розумам.

Рабыня Азур прынесла тым часам віна, і Цэзар, узяўшы чашу, прапанаваў рабу другую, сказаўшы: «Піі!», а сам, падно-

сячы чашу да рота, толькі рабіў выгляд, што п'е; ён звычайна піў толькі ваду.

Праз некаторы час Цэзар устаў і падышоў да гладыятараў:

— Прывітанне табе, мужны Спартак! Ці не захочаш ты пагаварыць са мною?

Усе павярнуліся, і некалькі чалавек усклікнулі здзіўлена:

— Кай Юлій Цэзар!

— Ну, цішэй! — І будучы дыктатар дружалюбна ўсмінуўся. — Не трэба, каб заўтра ўвесь Рым ведаў, што адзін з пантыфікаў прагульваецца ўначы па кабаках Субуры і Эсквіліна.

Спартак адказаў:

— Я назаву сябе шчаслівейшым, Кай Юлій, калі маё садзейнічанне можа быць для цябе карысным у якой-небудзь справе.

— Значыць, ты згодзен пакінуць ненадоўга кампанію гэтых малайцоў і прайсціся са мною да бліжэйшай гарадской сцяны?

— Для беднага рудыярыя вялікі гонар прайсціся з такім высакародным і славым квірытам.

— Ніколі не бываюць беднымі тыя, якія храбрыя, — сказаў Цэзар, накіроўваючыся да выхаду і падаўшы знак рабу чакаць яго тут.

— Ах! — уздыхнуў Спартак. — Навошта льву сіла, калі ён у кайданах?

Яны выйшлі на вуліцу і моўчкі накіраваліся да сцяны каля поля, дзе чатыры гады таму назад гладыятары забілі адпушчаника Кая Вереса.

Поўны месяц асвятляў сады, агароды, вінаграднікі і бязмежныя палі, якія цягнуліся да схілаў тускуланскіх і лацыумскіх узгоркаў, якія чарнеліся на краі гарызонта. Цэзар першым парушыў маўчанне:

— Колькі табе год, Спартак?

— Трыццаць тры.

— Ты фракіец?

— Так.

— Я ведаю фракійцаў як храбрых людзей і на полі бітваў і ў любой небяспецы. А ты не толькі дужы і мужны, але вызначаешся высакароднымі манерамі і адукаванасцю.

— Адкуль ты гэта ведаеш?

— Ад адной жанчыны... Але слухай, Спартак, табе і справе, якой ты аддаўся, пагражае небяспека.

— Пра якую справу і пра якую небяспеку ты гаворыш? — запытаўся здзіўлена Спартак.

— Я даведаўся пра ўсё, але я прыйшоў сюды не для таго, каб нашкодзіць табе, Спартак. Наадварот, я хачу выратаваць цябе. Хтосьці, седзячы за дрэвам у лесе, мімаволі чуў вашу размову ў гэтую ноч.

— О, пракляцце багам! — закрычаў Спартак у распачы.

— Гэты чалавек яшчэ не паведаміў консулам пра сваё адкрыццё, але, як бы я ні стараўся яго затрымаць, ён гэта зробіць немінуча сёння ноччу або заўтра досвіткам, і твае чатыры легіёны гладыятараў будуць рассяяны раней, чым яны злучацца.

Спартак быў страшэнна ўсхваляваны; схпіўшыся за галаву, ён прашаптаў:

— Пяць год работы, надзей, барацьбы, працы павінны загінуць марна ў адзін момант. Усё будзе скончана, і не застанецца ніякай надзеі, і зноў мы будзем марнецць ад гэтага подлага жыцця, як рабы...

Цэзар адчуў павагу да яго распачы, такой высакароднай, такой пакутлівай і вялікай. Ён мімаволі захапляўся гэтым гладыятарам, які ў любові да свабоды набіраўся сілы для справы, вартай толькі грэчаскіх або рымскіх герояў; які ў неверагодна цяжкіх умовах з упартасцю, прадбачліваасцю і смеласцю здолеў сабраць армію з дваццаці тысяч воінаў.

Вочы Цэзара загарэліся. Ён падумаў: каб яму даць пад каманду гэтыя чатыры легіёны, дваццаць тысяч байцоў, ён заваяваў бы ўвесь свет і стаў бы ўладаром Рыма, гразою патрыцыяў, кумірам простага народу.

Так апанаваныя, адзін — трывогай, другі — ганарлівымі марамі, яны абодва маўчалі. Спартак, раптам схамянуўшыся, з жэстам, поўным дзікай энергіі, сказаў:

— Не, клянуся маланкамі Юпітэра Пакаральніка, гэтага не будзе.

— А што ж ты зробіш? — запытаўся Цэзар.

Спартак паглядзеў у спакойныя вочы Цэзара.

— А ты, Цэзар, сябар нам ці вораг?

— Я хацеў бы быць першым і ні ў якім разе не буду другім.

— Тады ты можаш зрабіць для нас усё — наша выратаванне залежыць ад цябе.

— Якім чынам?

— Выдай нам чалавека, які ведае нашу тайну.

— Гэта значыць, каб я, рымлянін, дапусціў паўстанне ўсіх

рабоў Італіі на пагібель Рыму, калі я магу перашкодзіць гэтаму.

— Твая праўда, я забыўся, што ты рымлянін.

— І хачу, каб увесь свет зрабіўся падуладным Рыму.

— У табе, значыць, увасабляецца тыранія лаціян над усімі народамі зямлі. У цябе зарадзілася думка, больш грандыёзная, чым у Александра Македонскага! Пасля таго калі рымскія арлы разгорнуць свае крылы над усёй зямлёю, ты хочаш закуць іх у ланцугі, сціснуць іх у жалезным кулаку? Рым — уладар народаў, ты — уладар Рыма!

Цэзар, вочы якога бліснулі, сказаў:

— Аб чым я мару, ніхто не ведае, і, магчыма, я сам не ведаю. Але вось ты, Спартак, які з дзіўнай упартасцю і вопытнасцю вялікага палкаводца сабраў войска рабоў, арганізаваў іх у легіёны і гатовы кіраваць імі ў часе паўстання, скажы мне, што ў цябе ў думках? Чаго ты хочаш?

— Я хачу знішчыць гэты разбэшчаны рымскі свет і на яго руінах убачыць зараджэнне незалежнасці ўсіх народаў; я хачу знішчыць ганебныя законы, якія робяць аднаго чалавека панам, а другога рабом. Я хачу разбіць ланцугі няшчасных, прыкутых да калясніцы рымскіх перамог; я хачу спаліць усе амфітэатры, у якіх народ, што падобны да драпежнага звера і называе нас варварамі, п'янее ад разні і бойні людзей, народжаных для культуры, для шчасця, для кахання. Я хачу, дзеля ўсіх малацка усёмагутнага Юпітэра, убачыць знішчэнне на зямлі рабства, з'яўленне сонца свабоды. Свабоды я шукаю, свабоды прагну, свабоду чакаю і заклікаю. Свабоду як для асобных людзей, так і для народаў, вялікіх і малых, для магутных і слабых, а разам са свабодай — міру, росквіту, справядлівасці і ўсяго вышэйшага шчасця, якім неўміручыя багі далі чалавеку магчымасць цешыцца на зямлі.

Цэзар слухаў Спартака з усмешкай спагады, ківаючы галавою, і, калі той скончыў, запытаўся:

— А пасля, высакародны, неразважлівы чалавек, а пасля?

— А пасля панаванне права над сілай, розуму над парываннямі, а пасля раўнапраўе паміж людзьмі, братэрства паміж народамі, перамога добра паміж чалавецтвам.

— І ты верыш у магчымасць усіх гэтых цудоўных спраў? Небарака летуценнік!

Цэзар змоўк на хвіліну, а пасля прадоўжыў:

— Выслухай мяне, Спартак, і абмяркуй добра мае словы, прадыктаваныя пачуццём, якое ты мне ўнушыў і якое больш

трывалае і моцнае, чым ты можаш думаць, хоць Цэзар нялёгка дорыць свае пачуцці і яшчэ цяжэй — сваю пашану. Справа, з якою ты сябе звязаў, больш чым немагчымая, гэта безумоўна хімера як па мэце, да якой ты імкнешся, так і па спосабах, якія ў цябе ёсць. Што твае дваццаць тысяч гладыятараў здолеюць напалохаць Рым, ты, напэўна, і сам не думаеш, і калі ты на што-небудзь разлічваеш, дык гэта на вялізную колькасць рабоў, якіх слова «свабода» прывабіць пад твае сцягі. Але дапусцім, што лічба гэтых рабоў павялічыцца да ста, да ста пяцідзесяці тысяч, дапусцім, чаго ніколі не можа быць, што яны дзякуючы табе будуць звязаны жалезнай дысцыплінай і будуць змагацца як мага найлепш, натхнёныя мужнасцю ад распачы. Ці думаеш ты, што яны здолеюць перамагчы чатырыста тысяч легіянераў, заваявальнікаў цароў Азіі і Афрыкі, якія з'яўляюцца грамадзянамі і ўласнікамі? Гэтыя ж легіянеры будуць люта змагацца з вамі, рабамі, пазбаўленымі маёмасці, носьбітамі, на іх погляд, руйнуючых прынцыпаў, перамога якіх іх разарыць. Вы будзеце змагацца, натхнёныя распаччу, яны — інстынктам самазахавання; вы — дзеля заваявання правоў, яны — за сваю ўласнасць, і няма ніякага сумнення, хто ўрэшце пераможа. Перавышаючы вас па колькасці, яны знойдуць у кожным горадзе, у кожнай муніцыпалітэце саюзніка, а вы — ворага; для іх — усе багацці дзяржаўнай казны і ўсе багацці патрыцыяў; за іх — аўтарытэт рымскага імені, мудрасць вопытных палкаводцаў, інтарэсы ўсіх гарадоў і ўсіх грамадзян, безлічныя караблі рэспублікі і дапаможныя войскі з усёй зямлі. Тваёй мужнасці, тваёй гордасці, твайго вялікага розуму дастаткова для таго, каб надаць парадку і дысцыпліны натоўпу варвараў, упартых, дзікіх, ураджэнцаў самых розных краін, не звязаных слаўнымі традыцыямі, дзелавымі і сваяцкімі сувязямі, амаль незнаёмых з мэтамі, дзеля якіх яны будуць змагацца. Ты — я гэта прызнаю — з тваёю цвёрдай воляй, з тваім розумам здольны камандаваць войскам, але ты здолееш дамагчыся толькі таго, каб схаваць загану твайго войска, як хаваюць язвы на целе, каб пахіснуць у праціўніка надзею на перамогу. Але, праўляючы дзівосную праніклінасць і доблесць, ці здолееш ты перамагчы?

— Ну, дык што ж? — усклікнуў Спартак з бесклапотнасцю генія. — Я спаткаю слаўную смерць за справядлівую справу, і кроў, пралітая намі, апладніць поле свабоды, ляжа новым ганебным кляймо на твар прыгнятальнікаў, народзіць безліч тых, хто будзе помсціць. Вось самая лепшая спад-

чына, якую можна пакінуць патомкам, — прыклад для пераймання!

— Найвялікшая самаадданаць, але бескарысная і непатрэбная ахвяра. Цяпер, калі я табе паказаў, што сродкі, якія ты можаш мець, недастатковыя для дасягнення тваёй мэты, я табе даяду, што сама гэтая мэта ёсць зман узрушанай фантазіі, няўлоўны для чалавецтва прывід, які здалёку здаецца блізкім і жывым, але чым бліжэй ты да яго падыходзіш, тым далей ён адступаецца ад цябе; і калі ты думаеш, што вось-вось яго злавіў, ён знікае на тваіх вачах.

З таго часу, калі чалавек пакінуў лясы і пачаў жыць у грамадстве, знікла свабода і з'явілася рабства. Кожны закон, які абмяжоўвае права індывідуума на карысьць калектыву, ёсць гвалт над свабодай. Усюды і заўсёды больш моцны і больш хітры будзе панавец над народнымі масамі. Нават найбольш мудрыя і добра арганізаваныя рэспублікі не здолелі ўнікнуць гэтага закону, які мае карані ў самой прыродзе чалавека; сумны канец Фіваў, Спарты і Афін сведчыць пра гэтае. І нават у нашай Рымскай рэспубліцы, заснаванай на ўладзе народу, ты бачыш, што ўся ўлада цяпер захоплена групкай патрыцыяў, у іх руках усе багацці, а значыць, і ўся сіла, і яны ўжо зрабілі ўладу спадчынай. Ці свабодны нават рымскія грамадзяне, якім не хапае хлеба, у якіх няма жылля і плашча, каб схавацца ад зімніх халадоў? Яны самыя нізкія рабы першага, хто іх сустрэне і захоча купіць іх голас; права голасу — адзіная спадчына, адзінае багацце гэтых згалелых уладароў свету. Свабода — гэта слова, пазбаўленае сэнсу, гэта струна, якая гучыць у душы мас і часта дапамагае якраз тырану.

Я таксама, Спартак, пакутую ад фанабэрыстай ганарлівасці гэтых ненавісных патрыцыяў і прыгнечаны смуткам і няшчасцямі беднага плебса, але я бачу, што толькі на пагібелі першых можа быць створан дабрабыт апошняга; для таго, каб знішчыць панаванне алігархаў, трэба падладжвацца да парыванняў народу, але трымаць яго на повадзе, кіраваць ім з жалезнай воляй і з найвялікшай аўтарытэтнасцю. І з тае прычыны, што чалавек чалавеку воўк, бо чалавечы род падзелены на ваўкоў і ягнят, на каршуноў і галубоў, на пажыраючых і пажыраемых, дык я ўжо зрабіў свой выбар і паставіў сабе цяжкую задачу: заўладаць уладай і пераставіць лёс абодвух бакоў, зрабіўшы прыгнятальнікаў прыгнечанымі, пажыраючых — пажыраемымі.

— Але, выходзіць, ты, Цэзар, хоць і часткова, натхнёны маімі ж пачуццямі...

— Так, і я адчуваю жаласць да рабоў, да якіх я заўсёды літасцівы, і спагаду да гладыятараў. Але, каб дасягнуць вызначанай мэты, мне неабходна значна больш майстэрства, чым гвалту, больш спрытнасці, чым сілы, смеласці і разам з гэтым асцярогі — неразлучных спадарожнікаў на небяспечным шляху. Я адчуваю, што мне прызначана дасягнуць вялікай вышыні, я хачу яе дасягнуць і дасягну. Мне выгадна выкарыстаць сілы, што сустракаюцца на шляху, нібы рацэ, якая, збіраючы ў сваё рэчыва ўсе патокі, упадае ў мора, бурлівая і магутная. І я звяртаюся да цябе, Спартак, бо ты надзелены найвялікшай мужнасцю і абраны для вялікіх спраў, і кажу табе: ці хочаш ты пакінуць шалёную думку пра немагчымае паўстанне і зрабіцца замест гэтага памочнікам і спадарожнікам лёсу Цэзара? У мяне свая зорка — Венера, мая прарадзіцельніца, якая вядзе мяне па дарозе жыцця і прарочыць мне высокі лёс. Раней ці пазней я атрымаю для кіравання якую-небудзь правінцыю і легіёны. Тады я буду мець перамогі, трыумфы, зраблюся консулам; я буду руйнаваць троны, заваёўваць народы і падначальваць дзяржавы...

Цэзар быў надзвычай узрушаны, і яго твар здаваўся асветленым агнём пабліскавочых вачэй. Яго ўсхваляваны голас, яго велічны і ўнушальны выгляд на момант зачаравалі Спартака. Але Цэзар змоўк, і Спартак, вызваліўшыся з-пад улады яго красамоўства, запытаўся суровым голасам:

— А пасля?

— А пасля... панаванне над усім светам! Значыць, — скажаў Цэзар ужо спакойным тонам, — кінь гэтую справу, якая загадзя асуджана на няўдачу, і пераканай сваіх таварышаў перацярпець усё з тым, каб у іх засталася надзея заваяваць свае правы законным спосабам, а не са зброяй у руках. Будзь маім сябрам і ідзі за мною ў маіх паходах; ты атрымаеш пад каманду храбрых байцоў і тады здолееш вельмі бліскуча праявіць незвычайныя здольнасці, якімі цябе надарыла прырода...

— Немагчыма! Дзякую табе, Кай Цэзар, за высокую ацэнку, якую ты даў мне, і за спакусліваю прاپанову, але ў мяне свой лёс і свой шлях, і я не магу і не хачу кінуць сваіх братоў па рабству. Калі там, угары, ёсць яшчэ справядлівасць, дык наша справа не загіне; а калі людзі і багі будуць змагацца супраць мяне, я, як Аякс, здолею загінуць не скарыўшыся, мужа і спакойна.

Цэзар зноў быў у захапленні ад гэтага чалавека. Моцна паціснуўшы руку Спартаку, ён сказаў:

— Няхай будзе так! І таму, што ты бясстрашны, я табе прарочу шчаслівы лёс, бо я ведаю, наколькі бясстрашнасьць душы дапамагае ўнікаць няшчасцяў. Я шчыра жадаю табе шчасця, — яно адыгрывае ва ўсіх справах вялікую ролю, асабліва ў ваенных справах і ў кароткія перыяды вялікіх рэвалюцый. А ты, які сёння ўвечары быў гатовы бачыць канчатковы правал сваёй справы, калі Фартуна павернецца да цябе тварам, можаш лёгка дзякуючы своечасовым мерам апынуцца заўтра блізка да поспеху і трыумфу. А цяпер спяшайся ў Капую: я не здолею, ды і не павінен перашкодзіць таму чалавеку пайсці да консулаў з мэтай выкрыць вашу змову. Дык пастарайся, калі шчасце на тваім баку, трапіць туды раней за ганцоў сената... Бывай!

— Няхай багі будуць тваімі апекунамі, Кай Юлій... і... бывай!

Пантыфік і рудыярыў зноў паціснулі адзін аднаму рукі і моўчкі спусціліся пустэльнай вуліцай да кабачка Венеры Лібіціны. Цэзар, заплаціўшы за віно, накіраваўся ў свой дом у суправаджэнні раба. А Спартак у ліхаманкавай трывозе, сабраўшы сваіх таварышаў, кожнаму з іх аддаў загады: Крысу даручыў знішчыць усякія сляды заговору сярод гладыятараў Рыма, Арторыксу — імцацца ў Равену да Граніка, а сам з Энамам, сеўшы на двух дужых коней і ўзяўшы з сабою пяць талантаў з касы Саюза прыгнечаных, каб мець магчымасць у дарозе купіць новых коней, буйнай рыссю паімчаўся да Капуанскіх варот.

Цэзар, вярнуўшыся дадому і ўвайшоўшы ў трыклінію, даведаўся, што Метробій пад уплывам фалернскага зноў запалаў гарачай любоўю да бацькаўшчыны і, спалохаўшыся ад доўгай адсутнасці Цэзара, з якім, на яго думку, здарылася няшчасце, рушыў да консула ратаваць рэспубліку.

Цэзар падумаў:

«Цяпер гладыятары і пасланцы сената будуць саборнічаць у бегу, і невядома, хто прыйдзе першым. Вось так вельмі часта ад самых нікчэмных абставін залежаць самыя сур'ёзныя падзеі! Тут усё залежыць ад каня!»

Раздзел X

ПАЎСТАННЕ

Капуя, багатая, вясёлая сталіца Кампанні, самай ураджайнай, самай квітнеючай, самай прыгожай правінцыі Італіі, у перыяд гэтых падзей страціла большую частку ранейшага свайго бляску.

Калі Кампанія зрабілася рымскай правінцыяй, у Капую пачало збірацца вельмі многа рымскіх гараджан і патрыцыянскіх сем'яў, каб задавольвацца тут прыемнай мяккай зімою, і горад за кароткі час рабіўся шматлюдным, пышным і багатым.

Калі ж Анібал перамог ля Канаў рымлян, Капуя перайшла на бок пераможцы, які зрабіў з гэтага чароўнага горада базу для сваіх ваенных аперацый. Але хутка Анібал быў пераможаны, і з яго паражэннем настаў заняпад Капуі. Рымляне часткова перабілі жыхароў, часткова выгналі, часткова прадалі ў рабства, а горад засялілі каланістамі — горцамі і земляробамі, якія засталіся вернымі Рыму.

З таго часу мінула сто трыццаць восем год, і калоніі легіянераў, арганізаваныя Сулай наўкола Капуі, зноў садзейнічалі яе росквіту. Маючы да ста тысяч жыхароў, абкружаная моцнымі сценамі, з прыгожымі вуліцамі, цудоўнымі храмамі, грандыёзнымі порцікамі, палацамі, тэрмамі і амфітэатрамі, Капуя сваім знешнім выглядам не толькі спаборнічала з Рымам, але і была лепшай за яго.

20 лютага 680 года ў гадзіну, калі сонца павольна знікала за вяршынямі гор, у Капуі быў звычайны з надыходам вечара рух народу. Рабочыя заканчвалі работу, зачыняліся крамы.

Грамадзяне, якія праходзілі па цудоўнай Албанскай вуліцы, спыняліся і здзіўлена паглядалі на атрад з дзесяці коннікаў пад камандай дэкурыёна, які імчаўся на ўвесь кар'ер. Коні былі запырсканы гразцю і пакрыты пылам, з ноздраў іх ішла пара, з цугляў капала пена. Усё гэта сцвярджала, што яны вельмі паспешна прайшлі вялікую дарогу і што атрад меў важнае даручэнне.

Коннікі спыніліся ля дома Мецыя Лібеёна, які быў прэфектам і кіраваў горадам ад імя рымлян.

Дэкурыён спешыўся, увайшоў у порцік і патрабаваў, каб яго неадкладна пусцілі да прэфекта, якому ён павінен перадаць вельмі важныя пісьмы ад рымскага сената.

Праз некаторы час некалькі рабоў спешна выйшлі з дома прэфекта і рушылі бягом у розных кірунках.

Усё гэта зацікавіла вулічны натоўп. Цікаўнасць перайшла ў трывогу, калі ўбачылі трыбуна ваеннай аховы Ціта Сервіліяна, які паспешна ішоў да дома прэфекта.

А ў той час, калі ваенны трыбун уваходзіў у дом прэфекта, уздоўж акведука, па якому ў Капую перадавалася вада з суседніх гор, рушылі, цяжка дыхаючы, два чалавекі, абодва вялізнага росту і моцнага складу; па адзенню і зброі можна было пазнаць, што яны гладыятары.

Гэта былі Спартак і Энамай. Выехаўшы з Рыма ноччу з 15-га на 16-га гэтага ж месяца, яны імчаліся на ўвесь дух, і хоць яны мянялі коней на кожнай паштовай станцыі, іх усё ж нагнаў дэкурыён з дзесяццю салдатамі, які ляцеў у Капую папярэдзіць прэфекта пра хуткае паўстанне. Тады Спартаку і Энамаю давялося звярнуць з галоўнай дарогі і адмовіцца ад паслуг паштовых станцый. Яны ехалі прасёлкавымі дарогамі і стараліся навярстаць час, зразаючы вуглы і звільны дарогі, імчучыся нацянькі. Ім пашанцавала на цэлую гадзіну абагнаць ганцоў сената; яны ўжо набліжаліся да Капуі, калі раптам за сем міль ад горада конь Спартака, зняможаны, паваліўся разам з седаком, і так няўдала, што левая рука рудыярыя была вывіхнута.

Усхапіўшыся з зямлі, Спартак, не зважаючы на страшэнны боль, сказаў:

— Сем міль! Нам застаецца толькі сем міль, а мы, няхай будучь пракляты варожыя нам багі, павінны кінуць усякую надзею прыбыць у час. Калі б твой конь мог нас правезці яшчэ тры або чатыры мілі, дык астатняе мы прайшлі б вельмі хутка пяшком. Бо ў нас гадзіна выйгрышу. Нашы ворагі сама менш яшчэ гадзіну пасля прыезду ганцоў павінны будучь патраціць на тое, каб прыняць адпаведныя меры.

— Меркаванне тваё правільнае, — адказаў германец, — але ці здолее гэтая няшчасная жывёліна падвезці нас, ды яшчэ рыссю, нават дзве мілі?

Сапраўды, конь Энамая ледзь стаяў, ад яго ўзнімалася пара, бакі цяжка гойдаліся.

Тады гэтыя два зняможаныя, якія амаль нічога не елі некалькі дзён, чалавекі вырашылі кінуць каня. Маўклівыя, бледныя, пакрытыя потам, яны ішлі так шпарка, што менш як за паўтары гадзіны апынуліся ля варот горада.

Тут пакуль што ўсё было ціха. Двое вартаўнікоў спалі, выпрастаўшыся на драўляных лаўках; трое сядзелі на кукішках на мармуровых ступенях, якія ўзнімаліся на земляны насып ля гарадской сцяны, і былі заняты гульніёю ў косці; двое астатніх пазяхалі і балбаталі адзін з адным.

Спартак і Энамай, прыняўшы выгляд нікчэмных рабоў, пакорліва і моўчкі рушылі наперад; ужо яны прайшлі першую арку варот, у сярэдзіне якой былі падвешаны на ланцугах спускныя краты, мінулі праход, дзе знаходзілася лесвіца, што вяла да землянога насыпу і ў каравульныя памяшканні, і ўжо збіраліся ўвайсці пад другую арку, у якой уласна і былі вароты ў горад, як раптам з боку горада з'явіўся цэнтурыён у суправаджэнні трыццаці легіянераў у поўным узбраенні, у шлемах, у латах, са шчытамі, коп'ямі, мячамі і дроцікамі. Цэнтурыён трымаў у руцэ жазло — знак свайго чыну. Увайшоўшы пад арку варот, ён закрычаў так, як крычаць, падаючы ваенную каманду:

— Да зброі!

Вартавыя легіянеры зараз жа ўсхапіліся і з хуткасцю, якой ад іх нельга было чакаць, выстраіліся ва фронт.

Спартак і Энамай, затрыманыя па загаду цэнтурыёна, адступіліся на некалькі крокаў і абмяняліся шпаркімі позіркамі. Рудыярыый ледзьве паспеў стрымаць правую руку германца, які быў схапіўся за рукаец мяча.

— Хіба так вартуюць, нягоднікі? — запытаўся сурова цэнтурыён. — Так пільнуюць, гультай?

І ён ударыў жазлом аднаго з легіянераў, які спазніўся стаць на сваё месца ў страі.

— А ты, — звярнуўся ён да пасаромленага начальніка варты, — дрэнна глядзіш дысцыпліны, і я пазбаўляю цябе годнасці начальніка. Гладыятары пагражаюць паўстаннем. Справа можа быць вельмі сур'ёзнай. Апусціце краты, замкніце вароты, будзьце пільнымі, як у час вайны, расстаўце вартавых і рабіце так, як у час вялікай небяспекі.

Цэнтурыён павярнуўся да Спартака і Энамаю і запытаўся, насупіўшы бровы:

— Вы гладыятары?

— Гладыятары, — спакойна адказаў Спартак.

— З школы Лентула, вядома?

— Ты памыляешся, доблесны Папілій, мы на службе ў прэфекта Лібеёна.

— Ты мяне ведаеш?

— Я бачыў цябе шмат разоў у доме нашага пана.

— Сапраўды, — сказаў Папілій, прыглядаючыся да гладытараў, твар якіх ён ледзь адрозніваў у запанаваўшай ужо цемры, — сапраўды, мне здаецца...

— Мы два германцы, прызначаныя на службу да Леліі Даміцыі, жонкі Мецыя, насілі якой мы заўсёды суправаджаем.

Спартак за чатыры гады жыцця ў школе Лентула Батыята ўцягнуў у Саюз прыгнечаных некалькі гладытараў, што належалі патрыцыянскім сем'ям у Капуі, і добра ведаў двух гладытараў-германцаў вялізнага росту, якія былі ўласнасцю прэфекта Мецыя Лібеёна.

— Слушна! — сказаў цэнтурыён. — Твая праўда! Цяпер я вас пазнаю.

— Нават... я прыпамінаю, што спаткаў цябе, — гаварыў далей Спартак з нявінным выглядам, — у ціхую гадзіну начы ля ўваходу ў дом трыбуна Ціта Сервіліяна, куды мы ўдваіх праводзілі Даміцыю на насілках. Так, гэтыя начныя прагулкі нашай пані такія частыя, што...

— Маўчы... дзеля тваіх варварскіх багоў, брудны кімвр! — усклікнуў Папілій, якому не спадабалася, што ў прысутнасці легіянераў гаварылі ў такім духу пра не зусім бездакорныя паводзіны жонкі прэфекта. — А адкуль вы ідзяце?

— З Куманскай вілы нашага пана, куды мы праводзілі транспарт каштоўнага начыння.

— Вы нічога не ведаеце пра гэтае паўстанне, задуманае ў школе Лентула Батыята?

— Адкуль жа нам, пане, ведаць пра гэта? І калі б задорныя і буяныя вучні Лентула вырашылі зрабіць якое-небудзь самадурства, дык яны, вядома, не прыйшлі б гаварыць пра гэта з намі, бо яны зайздросцяць нашаму жыццю. Нам добра ў нашага найлепшага пана.

Гэта было праўдападобна, і словы Спартака былі такія натуральныя, што пераканалі цэнтурыёна. Але ён палічыў патрэбным сказаць:

— Мне робіцца смешна ад паўстання гладытараў, але мой абавязак ужыць залежачыя ад мяне меры перасцярогі. Таму я загадваю вам здаць мячы... Хоць шаноўнейшы Мецый цудоўна абыходзіцца з вамі, нашмат лепш, чым заслугоўвае такі

зброд, як вы, усё-такі вы — гладыятары, подлыя людзі, здольныя да ўсяго... Падаць сюды вашы мячы!

Тут запальчывы Энамай так злосна выхапіў свой меч, што ледзь не сапсаваў справу. Спартак паспеў адабраць у яго меч і ў той жа час, дастаўшы левай рукой свой, падаў пачціва абодва мячы цэнтурыёну; каб перашкодзіць Энамаю ўспыліць, ён паспяшаўся сказаць:

— Ты нядобра робіш, Папілій, сумняваючыся ў нас, і наўрад ці падзякуе наш пан за тваё недавер'е; ва ўсякім разе вось табе нашы мячы, і дазволь нам вярнуцца ў дом Мецыя.

— За тое, што я зрабіў, нікчэмны гладыятар, я сам буду адказваць перад тваім панам, а цяпер выбірайцеся абодва адсюль.

Спартак разам з германцам, які дрыжэў ад злосці, пакланіўшыся цэнтурыёну, увайшлі ў горад, стрымліваючы крок, каб не выклікаць падазрэння.

Выйшаўшы на Албанскую вуліцу, абодва гладыятары заўважлі незвычайны рух, шум, беганіну, узрушанае ажыўленне. Яны ўсё больш пераконваліся, што план іх ужо праваліўся, што яны вельмі позна прыйдуць у школу гладыятараў.

Адышоўшы ад варот на выстрал з лука, яны бягом паімчаліся да школы.

Школа Лентула Батыята знаходзілася ў адным з найбольш аддаленых кварталаў горада, ля самай гарадской сцяны. Яна змяшчалася ў васемнаццаці або дваццаці дамах, пабудаваных па аднаму плану. Кожны дом складаўся са злучаных паміж сабою двухпавярховых флігеляў, размешчаных вакол унутранага двара, дзе гладыятары займаліся гімнастыкай і фехтаваннем; між іншым на выпадак дажджу былі спецыяльна прыстасаваныя для гэтага залы. У флігелях былі жылыя пакоі-клеткі, кожны на аднаго чалавека, без мэблі, толькі з пасцеллю з сухога лісця або саломы. У кожным доме быў, апрача таго, склад зброі, якая выдавалася гладыятарам для публічных выступленняў. Памяшканні складу былі запёрты жалезнымі кратамі і дубовымі дзвярыма з масіўнымі замкамі, ключы ад якіх хаваў уласнік школы.

Паміж дамоў школы цягнуліся вузкія, забытаныя вулачкі, якія калісьці складалі частку горада, але пасля спробы гладыятараў узняць паўстанне, якая была за дваццаць восем год да апісваемых падзей, уся тэрыторыя школы была абгароджана сцяною. Такім чынам, школа Лентула Батыята нагадвала нешта падобнае да маленькай крэпасці ўнутры горада. Вуліцы

вакол яе сцен, бязлюдныя і цёмныя, былі нібы прадмесцем гэтай крэпасці.

Падышоўшы да школы, Спартак і Энамай убачылі пабліскваючыя ад агню факелаў коп'і, мячы і шлемы легіянераў.

— Вельмі позна, — прашаптаў Энамай. — Школа абкружана... Што нам рабіць?

— Пачакай.

І Спартак, напружана прыслухоўваючыся, пачаў сачыць за факеламі, якія ўсё аддаляліся ў глыб вуліц і хутка зніклі.

— Яны толькі пачалі абкружаць школу і размяшчаць атрады салдат на кожным скрыжаванні. Мы лепш ведаем гэтыя забытаныя праходы і дасягнем старой часткі сцяны мінут на дзесяць раней. Там яна не вельмі высокая, і мы лёгка пералезем.

Сапраўды, Спартак і Энамай, прасоўваючыся па цёмных і забытых сцежках, хутка дайшлі да сцяны ў вызначаным месцы.

Энамай са спрытам, які цяжка было прадбачыць у такога гіганта, пачаў карабкацца на сцяну, карыстаючыся выступамі камянёў, на якіх не было тынку, і хутка дабраўся да верху і пачаў спускацца на другі бок, што было яшчэ цяжэй.

Спартак следам за германцам схапіўся правай рукой за востры край каменя, які вытыркаўся са сцяны, і пачаў падымацца; але, калі ён, забыўшыся пра вывіх, пусціў у ход левую руку, крык болю сарваўся з яго губ, і ён упаў дагары на зямлю.

— Што здарылася, Спартак? — запытаўся прыглушаным голасам Энамай, які саскочыў са сцяны ўнутры школы.

— Нічога... — адказаў рудыяры і ў парыве неўтаймоўнай волі, на звяртаючы ўвагі на пакуты, зноў са спрытам сарны пачаў узбірацца наверх. — Нічога... мая вывіхнутая рука... нічога я дабаруся да цябе...

З апошнімі словамі яго постаць сапраўды паказалася на версе сцяны, і Энамай убачыў, як Спартак пачаў спускацца з каменя на камень, ад расколіны да расколіны.

Як толькі ён саскочыў на зямлю, Энамай падбег да яго і спалохаўся: рудыяры з пасінелым тварам нагадваў прывід.

— Спартак, — усклікнуў германец, — ты пакутуеш больш, чым можа вытрымаць чалавек! Ты знепрытомнены... сядай сюды.

І кажучы так, Энамай асцярожна пасадзіў фракійца на камень, прысланіўшы спіною да сцяны.

Спартак сапраўды быў вельмі знясілены. Яго бледныя губы сударгава торгаліся, і ён ледзь чутна стагнаў. Ледзь Энамай прысланіў яго да сцяны, як Спартак схіліў галаву на плячо і застыў. Ён здаваўся мёртвым.

Суровы германец раптам ператварыўся ў міласэрную сястру, пазіраў на сябра, не ведаючы, што рабіць; але, нарэшце, ён узяў левую руку Спартака за пяць і, асцярожна падняўшы рукаў тунікі, агаліў яе. Рука вельмі апухла. Энамай вырашыў, што ў такі момант лепш за ўсё будзе зрабіць перавязку, і пачаў адрываць край свайго плашча.

Але ў гэты час Спартак застагнаў ад моцнага болю, уздрыгануўся, адкрыў вочы і апрытомнеў.

Ён агледзеўся вакол, напружыў свае сілы і, стаўшы на ногі, насмешліва ўсклікнуў:

— Брава, герой! Клянуся Юпітэрам Алімпійскім, Спартак ператварыўся ў нікчэмную бабу! Справа гіне, а я трачу прытомнасць.

Энамай ледзь мог яго пераканаць, што ўсё навокал ціха, што яны прыйшлі яшчэ ў час, што непрытомнасць цягнулася хвіліны дзве і што з яго рукою вельмі дрэнна.

І, гаворачы так, германец моцна перавязаў руку Спартака, надаўшы ёй гарызантальнае становішча на ўзроўні грудзей.

— Гэтак ты будзеш пакутаваць менш. Спартаку досыць адной правай рукі, каб быць пераможным!

— Абы нам пашанцавала дастаць мячы!

І яны шпарка накіраваліся да бліжэйшага дома школы і ўвайшлі ў двор.

Там пяцьсот гладыятараў стаялі, сабраўшыся ў кагорты. Яны адразу пазналі Спартака і Энамай і ўзнялі радасны крык.

— Ціха! — скамандаваў Спартак.

— Ціха! — паўтарыў Энамай.

— Маўчыце і глядзіце строю; цяпер не час для пустых крыкаў.

І як толькі ўсе сціхлі, Спартак запытаўся:

— А дзе трыбуны, цэнтурыёны, начальнікі?

— У будынку Аўроры, раяцца, што рабіць далей, — адказаў, выходзячы з радоў, адзін з дэканаў. — Школа абкружана рымскімі кагортамі, а склады зброі пад вартай шматлікіх атрадаў леніянераў.

— Я ўжо ведаю. Энамай, хадзем у будынак Аўроры! А вы, — звярнуўся Спартак да гладыятараў, — дзеля ўсіх багоў неба і пекла трымайцеся парадку і цішыні.

Яны накіраваліся да будынка Аўроры і ўвайшлі ў фехтвальную залу. Там каля двухсот кіраўнікоў — трыбунаў, цэнтурыёнаў і членаў вярхоўнага штаба Саюза прыгнечаных — абмяркоўвалі пры святле факелаў план далейшых дзеянняў.

— Спартак! — усклікнула некалькі галасоў, як толькі рудыяры ўвайшоў.

— Спартак! — паўтарылі ўсе ў радасным здзіўленні.

— Мы загінулі, Спартак! — сказаў старшыня сходу.

— Не яшчэ, — адказаў фракіец, — калі мы здолеем захапіць хоць адзін склад зброі.

— Але як мы зможам гэта зрабіць? Мы бяззбройныя!

— Шмат у нас факелаў?

— Трыста пяцьдзесят або чатырыста збярэцца.

— Гэта наша зброя! — усклікнуў Спартак. — Сярод усіх дзесяці тысяч гладыятараў, якія сабраны ў гэтай школе, вы самыя смелыя, і што вас абралі таварышы, вы павінны апраўдаць сэння сваёй адвагай і ільвінай мужнасцю. Ці гатовы вы да ўсяго?

— Да ўсяго гатовы! — адказалі ў адзін голас дзвесце гладыятараў.

— Тады хутчэй... Збярыце факелы... У два, у тры разы павялічым іх колькасць, калі гэта магчыма, запалім іх і ўзброімся імі. Рынемся на варту бліжэйшага склада, прагонім яе, пасля падпалім дзверы і атрымаем столькі зброі, колькі нам патрэбна, каб перамагчы. Клянуся свяшчэннымі багамі Алімпа, не ўсё страчана, пакуль ёсць вера ў справу; не ўсё страчана, пакуль ёсць мужнасць; наадварот, перамога забяспечана, калі мы будзем непакіснёныя ў рапэнні перамагчы або памерці!

Энтузіязм Спартака адразу перадаўся гладыятарам. Умомант яны сабралі разнастайныя факелы — з пакулля, насмаленага і прасаленага, са скручаных вярвак, змазаных смалою і воскам, з пучкоў смольных дошак, складзеных у трубкі і напоўненых гаручым матэрыялам, — запалілі іх усе і, люта размахваючы імі, як мячамі, былі гатовы пайсці ў бой.

У гэты час цэнтурыён Папілій, узмацніўшы ўсю варту ля варот горада, прывёў да школы трыста з лішкам легіянераў і разам з імі паступіў пад каманду трыбуна Ціта Сервіліяна. Адначасова падыйшлі да галоўных варот школы амаль семсот салдат гарадской міліцыі пад непасрэдным кіраўніцтвам прэфекта Мецыя Лібеёна.

Прэфект быў чалавекам год пяцідзесяці, высокага росту, вельмі тоўсты, са свежым, румяным тварам, на якім з пер-

шага ж позірку можна было ўбачыць любоў да міру, жаданне спакою, імкненне да эпікурэйскіх асалод за чашай і абедам. Паўстанне гладыятараў, што разбушавалася над горадам, нібы бура, уразіла яго як чалавека, раптоўна абуджанага ў час прыемнага сну. Няшчасны прэфект разгубіўся і забытаўся, як куранё ў пакуллі.

Салдаты гарадской міліцыі патрабавалі, каб ён сам павёў іх у бой з гладыятарамі. Ён паспрабаваў увільнуць, даводзячы, што яго прысутнасць патрэбна ў прэфектуры, што ён чалавек тогі, а не мяча, чыноўнік, а не ваенны начальнік.

Але намаганні капуанскіх сенатараў, крыкі салдат, а галоўнае, дакаранны сваёй жонкі, даканалі яго, і ён, як ахвяра пад нож, рушыў на чале міліцыі да гладыятарскай школы.

Як толькі яго атрад падышоў да галоўных варот школы, трыбун Сервіліян абвясціў нараду начальнікаў усіх атрадаў, каб абмеркаваць план бліжэйшых дзеянняў.

На нарадзе небарака прэфект мог вымавіць толькі некалькі нязвязных і безмястоўных фраз. Але энергічны трыбун Сервіліян выступіў з ужо гатовай прапановай.

— Я думаю, — сказаў ён, — што можна прыняць толькі адзін план для ліквідацыі змовы гэтага зброду: вартаваць і абараняць залы, дзе ляжыць зброя, замкнуць вароты школы і ахоўваць іх, каб перашкодзіць уцёкам гладыятараў, загарадзіць усе вуліцы і выходы ў горад. Я паклапаціўся ўжо аб усім гэтым. Цяпер у мяне застаецца каля ста пяцідзесяці легіянераў, якія я, злучыўшы з храбрымі міліцыянерамі горада, мог бы павесці супраць бунтароў, каб прымусіць іх разысціся і вярнуцца ў клеткі.

— Вельмі добра, надзвычайна задумана! Гэта якраз тое, што я хацеў прапанаваць! — усклікнуў Мецый Лібеён.

— Што тычыцца цябе, мудры Лібеён, дык з тае прычыны, што ты, напэўна, хочаш сам удзельнічаць у баі...

— О... калі ты тут... храбры і спрактыкаваны ў бітвах... О, не... ніколі не будзе, каб я...

— З тае прычыны, што ты гэтага хочаш, — прадаўжаў, перапыняючы прэфекта, трыбун, — ты можаш застацца з сотняй гэтых капуанскіх салдат ля варот Геркулеса, якія знаходзяцца адсюль на адлегласці двух выстралаў з лука, каб сцерагчы разам з пастаўленымі ўжо там легіянерамі выхад. — І ён неўзаметкі прашаптаў на вуха Лібеёну. — Табе там не пагражае ніякая небяспека.

— Надзвычайна! — сказаў, крыху асмялеўшы, Мецый Лі-

беён. — Ну, дык ідзі і дзейнічай, храбры і празорлівейшы чалавек, а я пайду да прызначанага мне месца, і калі тыя паспрабуюць выйсці адтуль... ім дрэнна будзе... хоць урэшце я чалавек тогі... так... Але я яшчэ памятаю свае юнацкія ваенныя подзвігі... і гора гэтым няшчасным!

І, паціснуўшы руку Сервіліяну, ён з атрадам капуанскіх салдат накіраваўся да даручанага яму месца.

Тым часам група гладыятараў, узброіўшыся факеламі, рыхтавалася заўладаць складам зброі. Уваход у гэты склад сцераглі пяцьдзсят рабоў і легіянераў, якія вырашылі абараняць дзверы склада ад мяцежнікаў цаною свайго жыцця.

Але ў тую хвіліну, калі Спартак, Энамай і іх таварышы гатовы былі атакаваць склад, гукі трубы парушылі цішыню ночы і сумна прагучэлі па дварах.

— Цішэй! — усклікнуў Спартак, спыняючы сваіх таварышаў.

Пасля таго як змоўкла труба, пачуўся голас грамадскага вярчуна, які ад імя рымскага сената патрабаваў, каб бунтары вярнуліся ў свае камеры, папярэджваў, што ў выпадку непаслухмянства пасля другога трубнага сігналу яны будуць разгананы ваеннай сілай рэспублікі.

Адзін момант Спартак стаяў у нерашучасці, разважаючы, а пасля павярнуўся да сваіх таварышаў і сказаў:

— Калі атака ўдасца, дык мячоў хопіць нам для таго, каб заўладаць астатнімі складамі школы. Калі ж нас адаб'юць, нам будзе адзін толькі выхад: першыя цэнтурыёны з абодвух паўстаўшых легіёнаў павінны зараз жа вярнуцца да сваіх часцей і, калі праз чвэртку гадзіны яны не пачуюць спявання нашага гімна, прапанаваць усім моўчкі разысціся па сваіх камерах. Гэта будзе знакам, што мы не змаглі захапіць зброю. А мы ў такім разе звалім на зямлю і падпалім тую брамку, якая знаходзіцца на палове адлегласці выстралу з лука ад варот Геркулеса, і, добраўшыся да трактіра Ганімеда, узброімся там чым можна, пераможам усе перашкоды і ў колькасці ста, шасцідзсяці, трыццаці, адным словам, усе, хто з нас застанецца жывым, станем лагерам на гары Везувій і ўзнімем там сцяг свабоды. У такім выпадку па самых кароткіх дарогах, без зброі або ўзброення, групамі або па адным няхай збяруцца туды ўсе нашы браты. Адтуль пачнецца вайна прыгнечаных супраць прыгнятальнікаў.

І бачачы, што два першыя цэнтурыёны не хочуць пакінуць

сваё месца тут, дзе ў гэты час была найбольшая небяспека, Спартак сказаў ім:

— Армодый, Клувіян, імем вярхоўнага штаба загадваю вам ісці.

Абодва юнакі адышлі з болем у сэрцы, накіроўваючыся кожны да свайго атрада.

Тады Спартак скамандаваў:

— Наперад!

І разам з Энамаем, увайшоўшы першым у калідор, дзе быў уваход у склад, ён з хуткасцю маланкі рынуўся на легіянераў, што сцераглі дзверы.

Між тым трубы пратрубілі ў другі раз, і атрад рымлян рушыў адначасова на тры двары, дзе сабраліся гладыятары, і пачаў кідаць дроцікі ў бяззбройных. Гладыятары пачалі адступаць у свае камеры.

— Зброю! — крычалі безабаронныя.

Але бура з дроцікаў усё бушавала, і хутка адступаючыя гладыятары кінуліся наўцёкі.

Тады пачалася калатня каля выхадаў, у вузкіх калідорах. Чулася лаянка, дзікія крыкі, упрошванні і просьбы, стогны раненых і паміраючых.

Збіванне гладыятараў у першых трох дварах і іх уцёкі былі прычынай расстройтва і боязі ў кагортах, якія сабраліся на астатніх дварах; рады паўстаўшых пачалі шпарка радзець, расстройвацца.

Між тым Спартак і Энамай з двума таварышамі — у цесным калідоры нельга было змагацца больш як чатыром у радзе — за кароткі час паспелі прагнаць легіянераў ад дзвярэй склада. Гладыятары, якія запоўнілі калідор, пачалі звальваць факелы ў кучу перад дзвярыма, стараючыся падпаліць іх.

Але легіянеры, што ўцяклі ад Спартака, паспелі папярэдзіць Сервіліяна пра небяспеку, якая пагражае складу. Цэнтурыйён Папілій са сваім атрадам паспяшаўся да школы Геркулеса, рынуўся ў калідор, дзе ўжо загарэліся дзверы, і загадаў кідаць у гладыятараў дроцікі.

Атрад Спартака пачаў адступаць, але з той прычыны, што тут былі самыя храбрыя і дужыя гладыятары, адступаў у поўным парадку, кідаў у рымлян факелы, даставаў дроцікі з цела забітых і параненых і, дзейнічаючы імі, як мячамі, адбіваўся ад легіянераў.

Выйшаўшы з Энамаем на двор, Спартак убачыў бязладныя ўцёкі гладыятараў і па крыках, воклічах і энках зразумеў, што

ўнутры школы ўсё страчана, што застаўся адзін шлях да выра-
тавання — прарвацца і шукаць прытулку на Везувіі.

Ён вярнуўся ў дом і закрычаў грымотным голасам, які быў
пачуты сярод рову і шуму бойкі:

— У каго ёсць меч, няхай застанецца тут і абараняе як
мага лепш гэты выхад.

Некалькі гладыятараў, узброеных адабранымі ў легіянераў
мячамі і коп'ямі, сталі жывой загародай ля выхаду, якім дарэм-
на стараўся заўладаць Папілій.

— Ідзіце за мною! — закрычаў Спартак, размахваючы
факелам.

І разам з Энамаем ён шпарка накіраваўся да таго месца
ў абкружаючай школу сцяне, дзе была невялікая брамка, ужо
шмат год таму назад забітая наглуха.

Для таго каб спаліць яе, патрэбна б было сама менш паўга-
дзіны часу, а сякер і малаткоў, каб збіць гэтую брамку, гла-
дыятары не мелі. Што трэба было рабіць?

У гэты час Энамай заўважыў мармуровую калону, якая
ляжала ля сцяны, і закрычаў:

— Выходзь, хто дужэйшы!

Зараз жа сем або восем гладыятараў выйшлі наперад
і сталі ля Энамая, які выбраў аднаго з іх, самніта, амаль такога
ж гіганта, як ён сам, і, нахіліўшыся да калоны і паклаўшы рукі
пад адзін яе канец, сказаў:

— Ну, а цяпер ты бярыся за другі канец; паглядзім, які ты
дужы.

І яны, падняўшы без цяжкасці і разгускаўшы гэтую вяліз-
ную глыбу, кінулі яе на ўсю сілу ў дзверы, якія затрашчалі ад
страшэннага ўдару.

Два разы павінны былі абодва сілачы паўтарыць гэты
манеўр, каб, нарэшце, дзверы паваліліся на зямлю; тады
дзвесце гладыятараў, патушыўшы факелы, моўчкі выйшлі за
сцяну і накіраваліся па вузкіх і брудных вуліцах горада да
шынка Ганімеда.

Гэта быў бліжэйшы да школы Лентула шынок, які най-
больш наведвалі гладыятары. Гаспадар яго, рудыярыў, вялікі
сябар Спартака, удзельнічаў у змове.

Спартак, Энамай і яшчэ некалькі гладыятараў увайшлі
ў шынок, які быў не больш як на выстрал з самастрэла ад
варот Геркулеса, дзе вартавалі легіянеры міліцыі на чале з
баязлівым прэфектам Мецыем Лібеёнам.

Спартак падбег да печы і ўзяў вялізны ражон, а Энамай і

астатнія сабралі ў бярэмы ражны, нажы і косы і пачалі размяркоўваць гэтую зброю сярод таварышаў. У выніку ўзброіліся амаль усе дзвесце чалавек. Тады вельмі ціха яны падышлі да варот Геркулеса і рынуліся на легіянераў, якія зусім не чакалі нападу з гэтага боку.

Бойка цягнулася толькі некалькі хвілін; страшэнным націскам гладыятары хутка разграмілі гэтую невялікую колькасць легіянераў. Няшчасны прэфект кінуўся на калені:

— Я — чалавек тогі... Я не зрабіў... нічога дрэннага... літасці... о, доблесныя... літасці!..

У гэты час Энамай так ударыў яго ў грудзі, што ён паляцеў кулем.

Гладыятары рушылі да гарадской сцяны. Тут Спартак спыніўся і сказаў Энамаю:

— Мы павінны падзяліцца на два атрады. Палова з нас затрымаецца тут, каб аказаць супраціўленне нашым праследавацелям і даць час для другой паловы перабрацца цераз гарадскую сцяну.

— Застаюся я! — крыкнуў Энамай.

— Не, ты павядзеш да Везувія, а я застануся тут.

— Ні ў якім разе! Калі я памру, ты здолееш прадоўжыць вайну, а калі ты загінеш, усё будзе скончана.

— Бяжы, Спартак! — усклікнулі гладыятары. — Мы застанемся тут з Энамаем.

Слёзы паказаліся на вачах Спартака, і, паціснуўшы руку германца, ён сказаў:

— Бывайце... я чакаю вас на Везувіі...

І разам са сваім атрадам ён знік у лабірынце сцежак, што вялі да гарадской сцяны. У гэты час Энамай загадаў тым, якія з ім засталіся, выкідваць з суседніх дамоў лаўкі, ложка і іншую мэблю. Гладыятары забарыкадавалі вуліцу, падрыхтаваўшы такім чынам супраціўленне рымскім кагортам, якія ўжо набліжаліся.

Раздзел XI

АД КАПУІ ДА ВЕЗУВІЯ

Пад поўнач невялікі атрад гладыятараў, якія ўцяклі са школы Лентула, спыніўся ля вілы Карнелія Далабелы, прыблізна за восем міль ад Капуі.

Спартак некалькімі ўдарамі ў вароты абудзіў сабак і вартаўніка, старога фесалійца-раба, які раней не хацеў адчыняць і толькі калі Спартак пагразіўся, адсунуў запоры і ўпусціў нечаканых гасцей.

Як толькі гладыятары прайшлі па шырокай алеі, Спартак загадаў зачыніць вароты і пакінуў тут на варце атрад з пяці чалавек.

Пасля ён зрабіў агляд сваіх таварышаў, якіх было семдзесят восем.

— Эх, Барторыкс, — сказаў Спартак маладому галу, які стаяў ля яго, — калі шчасце паспрыяе нашай адважнасці, дык гэтая групка здолее ўзняць вялікую вайну, і — хто ведае! — ці не пакінута на старонках гісторыі гэтым сямідзесяці васьмі месца побач з трымастамі ля Ферманіл?.. Хто ведае!

У гэты час выклікалі аканом вілы, і Спартак паабяцаў яму, што гладыятары не наробяць ніякай шкоды яго гаспадару, не будуць грабіць і ўчыняць ніякіх гвалтаў.

Ён толькі папрасіў аканом забяспечыць атрад харчамі. Аканом згадзіўся. Гладыятары неадкладна атрымалі ежу і віно і харчовыя запасы на тры дні. Спартак не адпачываў ужо на працягу некалькіх дзён і больш трыццаці гадзін нічога не браў у рот, аднак ён з'еў вельмі мала і вышій толькі глыток віна. На віле сярод рабоў знайшоўся лекар, які ўправіў яму вывіхнутую руку і параіў падмацаваць сілы сном, папярэдзіўшы, што інакш ён можа захварэць на гарачку. Спартак згадзіўся легчы, папярэдне даўшы падрабязныя інструкцыі Барторыксу. Барторыкс, як параіў лекар, не будзіў яго, і Спартак прагнуўся на другую раніцу вельмі позна, але затое з адноўленымі сіламі.

Перш за ўсё ён сабраў усіх рабоў Далабелы на пляцу перад домам, а сам разам з кіраўніком дома і турэмшчыкам рушыў да турмы.

Турмы для рабоў былі на ўсіх вілах, ва ўсіх вясковых дамах рымлян. Вязні ў іх трымаліся закутымі і павінны былі працаваць з жалезнымі колцамі на руках і нагах. Вызваліўшы больш дваццаці няшчасных, Спартак далучыў іх да сабраных на пляцу. Зразумелымі словамі ён расказаў гэтаму натоўпу пра справу, якую ён задумаў і якой прысвяціў усё сваё жыццё.

— Хто з вас хоча вызваліцца і лічыць, што лепш з гонарам памерці на полі бітвы са зброяй у руках, чым марнець у рабстве, хто з вас адчувае сябе смелым, моцным і гатовым вытрымаць усе цяжкасці і небяспекі вайны, хто з вас адчувае ўсю ганьбу ненавісных кайданоў, няхай той возьме ў рукі любую зброю і ідзе з намі.

Гарачыя словы Спартака зрабілі моцнае ўражанне. Больш васьмідзесяці чалавек пабралі сякеры, косы і трызубцы і зараз жа ўступілі ў Саюз прыгнечаных.

Тымі мячамі і коп'ямі, якія знайшліся на віле, узброіліся Спартак, Барторыкс і самыя храбрыя з гладыятараў. Спартак побач з кожным гладыятарам мудра размясціў рабоў Далабелы для таго, каб гладыятары надалі навічку сілы і мужнасці. Пастроіўшы ў строгім парадку сваю кагорту, у якой цяпер ужо аказалася больш ста пяцідзесяці чалавек, Спартак за дзве гадзіны да паўдня выйшаў з вілы, накіроўваючыся праз палі і вінаграднікі па глухіх сцежках да Неапаля. Па дарозе ён спыняўся ў кожнай віле, даставаў, дзе мог, зброю і ўсюды заклікаў рабоў да паўстання.

Такім чынам маленькі атрад за адны суткі вырас да трохсот чалавек. Досвіткам гладыятары падышлі да Везувія. Прыблізна за дзве мілі ад Пампеі Спартак спыніўся, заняўшы некалькі садоў з абодвух бакоў дарогі, укрыў воінаў за радамі пахучых акацыяў, мірт і размарынаў і вырашыў чакаць тут узыходу сонца.

Неўзабаве на вяршыні гары з'явіліся шараватыя хмаркі; яны нагадвалі лёгкія хвалі дыму над пажарам, які раптам узнік на схілах суседніх Апенін.

Хмаркі рабіліся ружовымі, пасля пурпуровымі, затым з'явілася найтанчэйшая плёнка бліскачага золата, і на гару, якая да гэтага часу нагадвала вялізную чорную масу, раптам шуганулі праменні яркага сонца, асвятліўшы яе велічныя контуры: і вяршыні, пакрытыя цёмнымі, густымі лясамі, і змрочныя прорвы,

што чарнеліся між пластоў шэра-попельнай лавы, і квітнеючыя схілы, якія, спускаючыся на шмат міль наўкола, здавалася, расціралі ўнізе гордага гіганта дзівосны рознакаляровы дыван, сатканы з кветак і зелені.

У той час Везувій меў форму, якая значна адрознівалася ад цяперашняй, і не быў грозным, як зараз. Вывяржэнні адбываліся і ў вельмі даўнія часы, пра якія ў эпоху Спартака не захавалася нават успамінаў. Пра іх сведчылі толькі пластовыя адклады лавы вакол гары. На гэтай вулканічнай глебе былі пабудаваны гарады Стабія, Геркуланум і Пампея.

Але ад незапомных часоў агонь, які булькатаў у жэрле вулкана, не трывожыў шчаслівага жыцця гэтых дзівосных мясцін, і насельнікі іх былі праслаўлены паэтамі як жыхары пераддзвер'я да Елісейскіх палёў. Сапраўды, ні ў якім іншым месцы на зямлі паэты не маглі знайсці столькі хараства, столькі чаруючых якасцей, якія адпавядалі ўваходу ў Элізіум.

Толькі падземныя штуршкі і землетрасенні парушалі спакой жыхароў Кампанні, але штуршкі бывалі так часта і ў той жа час былі такія няшкодныя, што да іх тут прызвычаліся і мала думалі пра іх. Уся ніжняя частка схілаў Везувія была скрозь пакрыта садамі, вінаграднікамі, гаямі, аліўкавымі і фруктовымі дрэвамі, віламі і палацамі.

Выгляд, які мелі ў гэтую раніцу пад зіхатлівымі праменьнямі ўзыходзячага сонца Везувій і Неапалітанскі заліў, быў дзівосны. Гладыятары ў здзіўленні пазіралі на гэтую чароўную панараму.

А Спартак, прыглядаючыся да схілаў Везувія, стараўся вызначыць, ці даходзіць дарога, па якой пасоўваўся атрад, да самай вяршыні. Але чым вышэй, то ўсё больш густымі лясамі былі пакрыты схілы. Спартак вырашыў накіраваць у разведку Барторыкса з трыццаццю спрытнымі людзьмі.

Разведчыкі вярнуліся гадзіны праз тры, і Барторыкс сказаў Спартаку, што дарога ўзнімаецца яшчэ прыблізна на дзве мілі па схіле, а пасля ператвараецца ў абрывістую вузенькую сцежку, якая вядзе праз лясы да вяршыні, а затым знікае паміж скал і прорваў. Доступ да вяршыні быў нялёгкі.

— Ах! — усклікнуў узрадаваны Спартак. — Дык хадзем туды, дзе арлы і дзікія звяры знаходзяць надзейны прытулак. Лёс, як бы ён ні хацеў, не мог даць нам больш выгадага месца!

Атрад рушыў да вяршыні Везувія, а Спартак, адазваўшы дзевяць чалавек са школы Лентула і забяспечыўшы іх грашымі,

загадаў накіравацца тром у Рым, тром у Равену і тром у Капую; яны павінны былі паведаміць гладыятарам, якія знаходзіліся ў школах гэтых гарадоў, што Спартак з пяццю сотнямі спыніўся ў лагеры на Везувіі, і папярэдзіць, каб туды па адным, маніпуламі, легіёнамі, як ім зручней, як мага хутчэй усе з'явіліся для барацьбы за свабоду.

Накіроўваючы разведчыкаў па трох у кожны з гарадоў, Спартак разважыў, што, нават у горшым выпадку, калі некаторыя будуць злоўлены, дык усё ж трое трапяць па прызначэнню.

Падрабязна праінструктаваўшы і загадаўшы як мага асцерагацца, Спартак правёў іх і накіраваўся даганяць астатніх. Неўзабаве кончыліся сады і вінаграднікі, дарога знікла, і гладыятары ўвайшлі ў лес. Мясцовасць была пустэльная, рэдка толькі трапляўся адзінокі пастух з нешматлікімі козамі, якія пасвіліся на скалах.

Пасля двух гадзін цяжкага пад'ёму кагорта Спартака ўзышла на шырокую пляцоўку, якая была на некалькі сот крокаў ніжэй вяршыні Везувія, пакрытай, нібы агромністай прасціною, шырокім слоём вечнага снегу.

Тут Спартак спыніў сваіх салдат і, пакуль яны адпачывалі, абышоў пляцоўку. З аднаго боку пляцоўкі вілася па скалах стромая сцежка, па якой падняліся сюды гладыятары; з другога вертыкальна ўзвышаліся непрыступныя скалы; з трэцяга стромныя абрывы спадалі ў лясістыя прорвы; спуск і ўздым тут былі яшчэ цяжэйшыя, амаль недаступныя.

Нарэшце, з паўднёвага боку пляцоўка канчалася глыбокай, страшнай прорвай, абкружанай агромністымі абваламі, якія надавалі гэтай прорве выгляд калодзежа, па ўнутраных сценах якога не маглі б ускарабкацца не толькі людзі, але нават і козы. Гэтая цясіна, у якую праз шчыліны скал прабівалася слабае святло, канчалася падобнай да тунеля пячорай, якая нечакана давала выйсце на пышны, квітнеючы схіл, які цягнуўся аж да раўніны.

Уважліва агледзеўшы пляцоўку, Спартак пераканаўся, што больш зручнага месца для лагера нельга было і прыдумаць. Перш за ўсё ён загадаў адной з маніпул, узброенай тапарамі і сякерамі, нарыхтаваць дроў і раскласці агні, каб засцерагчыся ад начных замаразкаў, якія на гэтай вышыні ў палове лютага былі досыць моцныя.

Потым ён выставіў нешматлікую варту на амаль непрыступным усходнім баку пляцоўкі і другі атрад у колькасці каля

паловы маніпулы — з боку Пампеі, адкуль яны падняліся. Апрача таго, ён загадаў забарыкадаваць сцежкі стваламі дрэў і каменнямі.

Як толькі надыйшла ноч, гладыятары, стомленыя працай, паснулі.

Спартак не спаў, і яго атлетычная фігура, стройная і нерухомая, напаўасветленая агнямі, вырысоўвалася ў змроку, нібы прывід аднаго з гігантаў, якія, згодна з міфічнымі паданнямі, абвясцілі вайну Юпітэру і зрабілі лагер на Флагрэйскіх палях каля Везувія, каб тут награвасціць горы на горы і штурмаваць неба.

Ён доўгі час так стаяў, пазіраючы ў бок мора на агенчык, які зіхацеў на адным з караблёў у гавані Пампеі.

Раптам Спартак уздрыгануўся і, насцярожыўшыся, павярнуў галаву ў бок сцежкі.

— Аднак... Гэта салдаты ўздымаюцца на гару... так хутка!.. Я не чакаў.

Праз некалькі секунд у цішыні начы пачуўся гучны і ясны голас вартавога:

— Хто ідзе?

І вокліч:

— Да зброі!

Абуджаныя гладыятары ўжо ўзбройваліся і выстройваліся ў баявы парадак.

Але ў адказ на вокліч вартавога прагучэў лозунг:

— Пастаянства і перамога!

На сцежцы з'явіўся Энамай, а за ім узнімаўся цэлы атрад гладыятараў.

Спартак рынуўся цераз насып насустрач Энамаю, і абодва гораха абняліся, прычым Энамай стараўся не закрануць вывіхнутай рукі сябра.

— О, Энамай, я не спадзяваўся ўбачыць цябе так хутка!

— І я таксама, — адказаў германец, цалуючы Спартака ў лоб.

Пасля прывітанняў Энамай расказаў, як яго атрад больш гадзіны супраціўляўся рымскім кагортам, як дваццаць таварышаў загінулі ў гэтай бітве, як астатнія па яго загаду рассыпаліся па адным, выбраліся з Капуі, сабраліся на ўмоўленым месцы пад акведукам і як некалькі гадзін таму назад непадалёку ад Везувія сустрэлі аднаго з ганцоў Спартака, які паказаў ім дарогу ў лагер.

Прышоўшых тым часам накармілі, яны паляглі ля агнёў.

Досвіткам загучэлі ражкі, воіны выстраіліся ў баявы парадак, і Спартак з Энамаем зрабілі агляд. Змянілі варту, накіравалі частку людзей па харчы і дровы, а астатнім было загадана збіраць каменні для кідання ў ворага і рабіць пращчы з вяровак.

За гэтай працай прайшоў увесь дзень. На досвітку другога дня гладыятары былі збуджаны крыкамі вартавых, якія заклікалі да зброі. Гэтым разам трывога была не дарэмнай: з боку Пампеі падыходзілі дзве кагорты рымлян у колькасці каля тысячы чалавек пад камандай трыбуна Ціта Сервіліяна.

Энергічны Сервіліян на другую раніцу пасля расправы з гладыятарамі з'явіўся ў Капуанскі сенат і заявіў, што больш за сотню гладыятараў ноччу ўцяклі, што да іх кожную гадзіну далучаюцца рабы з навакольных віл, што кіруюць імі здольныя правадыры, што, калі паўстання не ліквідаваць зараз жа, яно можа разрасціся і зрабіцца сапраўды небяспечным. Таму неабходна, не трацячы ні хвіліны, дагнаць уцекачоў, пасекчы іх на кавалкі, а галовы іх, насаджаныя на пікі, выставіць у школе Лентула на страх астатнім.

Сенат прыняў прапанову Ціта Сервіліяна і апублікаваў дэкрэт, па якім прызначалася ўзнагарода ў два таланты за галовы Спартака і Энамая. Абодва правадыры разам з іх таварышамі былі засуджаны да распяцця; пад пагрозай суровага пакарання забаранялася свабодным і рабам чым бы там ні было дапамагаць бунтарам.

Другім дэкрэтам сенат даручыў Ціту Сервіліяну неадкладна ліквідаваць паўстанне, даўшы для гэтай мэты дзве кагорты пад яго каманду.

Ціт Сервіліян, не трацячы ні хвіліны, на чале тысячы двухсот чалавек, карацейшай дарогай рушыў да Везувія, выведаў ад мясцовых жыхароў, дзе ўмацаваліся гладыятары, і вырашыў неадкладна на іх напасці.

Досвіткам, пасля кароткай і гарачай прамовы да салдат, ён пачаў уздымацца да вяршыні і, калі ўзышло сонца, быў ля лагера.

Хоць і вельмі асцярожна пасоўваліся рымскія кагорты, вартавы гладыятараў заўважыў іх раней, чым яны падышлі на адлегласць выстралу з самастрэла.

Крык трывогі прагучэў сярод скал і быў паўтораны шматразовым рэхам у пячорах.

Гладыятары зараз жа пачалі строіцца ў баявы парадак, а кагорты Сервіліяна кінуліся бягом з крыкам, падобным да

выцця хваль у час буры, славутым «крыкам слана», з якім рымскія легіянеры звычайна кідаліся ў атаку.

Не зважаючы на град каменняў, якія падалі на іх зверху, рымляне дасягнулі насыпу і пусцілі ў ход зброю, кідаючы дроцкі ў тых гладыятараў, якія не прыкрываліся за насыпам.

Спартак, пазіраючы зверху са скалы, на якой стаяла яго войска, адразу зразумеў грубую памылку начальніка рымлян: Сервіліян павёў сваіх салдат самкнутым строем па сцежцы, дзе нельга было разгарнуць фронту і дзе іх шчыльная і густая маса была пастаўлена пад град каменняў. Спартак выставіў сваіх салдат наперад, размясціў іх у два рады на ўсю шырыню пляцоўкі ад таго боку, адкуль пачалася атака, і загадаў кідаць каменні.

— Праз чвэртку гадзіны, — сказаў рудыяры, — рымляне кінуцца наўцёкі, і мы, гонячыся за імі, усіх іх знішчым нашчэнт.

Сапраўды, неўзабаве калона тых, што нападзілі, пачала хістацца і расстройвацца. Дарэмна Сервіліян ужо хрыплым голасам патрабаваў ад салдат, каб яны цвёрда вытрымлівалі ўраган каменняў; прыдні рады адступалі, націскаючы на заднія. Пачалася таўкатня. Адступленне ператварылася ў панічныя ўцёкі.

Тады гладыятары пагналіся за рымлянамі, збіваючы ар'ергард і павялічваючы паніку. Нарэшце, там, дзе вузкая сцежка ператваралася ў даліну, Сервіліян паспрабаваў сабраць вопытных старых легіянераў і арганізаваць супраціўленне. Хутка, аднак, ён загінуў ад рукі Спартака, а яго ветэраны былі пасечаны.

Паражэнне рымскіх кагорт было канчатковым: больш чатырохсот легіянераў ляжалі мёртвымі, больш трохсот трапілі ў палон і, абяззброеныя, былі, па загаду Спартака, адпушчаны на волю. У пераможцаў было трыццаць забітых і каля пяцідзясяці раненых.

І гладыятары, надзеўшы шлемы і латы, адабраныя ў непрыяцеля, вярнуліся ў свой лагер, нагружаныя здабычай, несучы вялізную колькасць зброі для таго, каб забяспечыць ёю таварышаў, якія, вядома, неўзабаве да іх з'явіцца.

ЯК СПАРТАК ДАВЁЎ ЛІК СВАІХ БАЙЦОЎ ДА ДЗЕСЯЦІ ТЫСЯЧ

Вестка пра паражэнне рымскіх кагорт маланкай разляцелася па ўсёй Кампанні і выклікала вялікае хваляванне. Усе бліжэйшыя гарады — Нола, Геркуланум, Байі, Неапаль, Мізен, Кумы, Капуя — рыхтаваліся да абароны. Адна толькі Пампея, не маючы сцен, пакорліва прымала гладыятараў, якія прыходзілі туды запасацца прадуктамі і здзіўлялі жыхароў сваёй дысцыплінаванасцю.

Няшчасны Лібеён, палахлівы прэфект правінцыі, накіроўваў ганцоў за ганцамі ў рымскі сенат, упрощаючы дапамагчы неадкладна.

Але ў Рыме ніхто, апрача Катыліны і Юлія Цэзара, якія ведалі асабістыя якасці Спартака, не надавалі сур'эзнага значэння гэтаму паўстанню. У дадатак Рым быў заняты ў той час значна больш сур'эзнымі войнамі: у Іспаніі ўзняў паўстанне Серторый, разумны і мужны правадыр, якога не маглі зламаць ні храбрасць маладога Пампея, ні тактыка старога Метэла; на ўсходзе зноў выступіў супраць рымлян Мітрыдат. Консул Лукул, які рыхтаваўся да паходу супраць яго, бярог для гэтай мэты кожны легіён. Таму ён паслаў супраць гладыятараў трыбуна Клодыя Глабра толькі з шасцю кагортамі, гэта значыць менш як з трыма тысячамі легіянераў.

Спартак, які добра вывучыў страявы парадак грэчаскіх фаланг, фракійскай міліцыі, войск Мітрыдата і рымскіх легіёнаў, у радах якіх ён змагаўся, пераканаўся ў перавагах рымскай тактыкі і баявога строю рымскага легіёна. Ён вырашыў арганізаваць войска па рымскаму ўзору. Ён загадаў у Пампеі значок для першага гладыятарскага легіёна — кап'ё, на вастрыі якога замест рымскага арла была змешчана чырвоная шапка, якую звычайна пан пакрываў галаву раба, калі хацеў даць яму волю. Пад шапкай ён загадаў прымацаваць бронзавы вобразатвор кошкі — самай вольналюбівай з жывёлін. Кожная цэнтурыя таксама атрымала свой значок — дзве бронзавыя

рукі, злучанья разам над такою ж чырвонай шапкай — сімвалам вызвалення.

Першы свой легіён Спартак падзяліў на дзве кагорты па пяцьсот чалавек у кожнай, а кожную кагорту на пяць маніпул па сто чалавек. На кожных дзесяць чалавек ён прызначыў дэкана, а на кожную маніпулу — двух цэнтурыёнаў, ніжэйшага і вышэйшага.

Па такому ўзору павінны былі строіцца і наступныя легіёны гладыятарскага войска.

Спартак не сумняваўся, што да яго прыйдуць усе гладыятары Італіі, і пад яго камандай будзе шмат легіёнаў.

Усведамляючы, што ён гаспадар на Везувіі і на суседніх раўнінах, Спартак штодня прымушаў свае атрады падоўгу практыкавацца ў тактычных манеўрах: разгортваць рады, змыкаць, сыходзіцца ў вызначаным пункце, рабіць абыходны рух, паварочвацца направа і налева, строіцца ў калону і ў тры баявыя лініі і з трэцяй, перайшоўшы цераз другую, заняць месца ў першай лініі і г. д. З труб і букцын, адабраных у легіянераў Сервіліяна, Спартак арганізаваў невялікі духавы аркестр, які вучыўся іграць ранішняю пабудку, збор і сігналы ў атаку.

Дзякуючы дысцыпліне, уведзенай у гладыятарскім легіёне, Спартак за кароткі час заваяваў прыхільнасць усіх навакольных пастухоў. Ужо за дзень да прыбыцця Клодыя ён ведаў не толькі пра яго набліжэнне, але і пра колькасць яго войска і зразумеў, што з тысяча двумастамі чалавек нельга выступіць у адкрытым полі супраць трох тысяч рымскіх легіянераў. Спартак адступіў у свой лагер на Везувіі і тут чакаў атакі непрыяцеля.

Упэўніўшыся ў тым, што гладыятары знаходзяцца ў сваім лагеры, Клодый, які добра ведаў гэтую мясцовасць, пацёр сабе рукі і ўсклікнуў са здаволенай усмешкай:

— Мыш у пастцы! Праз пяць дзён яны будуць у нашых руках.

Задумаўшы ўзяць гладыятараў голадам, ён падзяліў сваё войска на дзве часткі: тысячу чалавек пакінуў на шырокай консульскай дарозе ля нізу гары пад камандай цэнтурыёна Марка Валерыя Месалы Нігра, а сам павёў астатнія чатыры кагорты ў гору па дарозе на Везувій, аж да таго месца, дзе пачыналіся лясы і знаёмая ўжо нам звлістая сцежка. Тут ён загадаў паставіць лагер. Потым ён загадаў Валерыю Месале абысці нізам гары і спыніцца ў лагеры на супрацьлеглым схіле Везувія, на дарозе, якая вяла да горада Нолы.

На другі дзень досвіткам Спартак, абыходзячы як звычайна пляцоўку, убачыў атрад Месалы, які размясціўся пад скаламі, што выступалі ў бок Нолы. Западзрыўшы штосьці нядобрае, ён, заклікаўшы да зброі дзве маніпулы, стаў на чале іх і спусціўся па сцежцы, якая вяла да Пампеі. Але не паспеў ён прайсці і дзвюх міль, як убачыў лагер Клодыя Глабра ва ўсёй сваёй грознай магутнасці.

Спартак вярнуўся на пляцоўку і паклікаў да сябе Энамая, Барторыкса і самых праніклівых і адважных камандзіраў. Ён раскажаў пра крайнюю небяспеку іх становішча і запытаўся, што рабіць. Энамай, натхняючыся нецярыплівай сваёю мужнасцю, закрываў:

— Клянуся эрыніямі! Што іншае нам застаецца зрабіць, калі не кінуцца з лютасцю дзікіх звяроў на адзін або другі рымскі лагер і тысячы памерці, а двумстам выратавацца?!

— У першы момант і я так падумаў, — адказваў яму Спартак. — Але ці зразумеў ты, што абодва лагеры ворагаў заперлі нам выхад на адкрытае месца, што ні з аднаго, ні з другога боку мы не зможам разгарнуць нашы сілы больш, як на дзесяць радоў? Чым жа нам дапаможа тое, што нас тысяча здвесце, калі мы здолеем біцца не больш як па дваццаць чалавек?

Энамай апусціў галаву. Іншыя стаялі маўклівыя і прыгнечаныя.

— Прадуктаў у нас ёсць толькі на пяць або на шэсць дзён, — гаварыў далей Спартак, — ну... а пасля? Урэшце, абыдзем пляцоўку яшчэ раз, паглядзім, ці няма спосабу выйсці з гэтай магілы.

І разам з таварышамі Спартак пачаў абыходзіць лагер.

Калі начальнікі гладыятараў дайшлі да абрывістых скал з боку Сарэнта, яны спыніліся ля краю пляцоўкі, каб на вока вымераць глыбіню прорвы. І ўсе адвялі позіркі ў жаху перад гэтай страшэннай безданню.

— Тут, — заўважыў адзін, — толькі каменні могуць дасягнуць дна.

Непадалёк ад начальнікаў пятнаццаць-дваццаць гладыятараў-галаў, седзячы на зямлі, спляталі вельмі ўмела шчыты з тоўстых лазовых дубцоў, пакрываючы іх зверху кавалкамі цвёрдай скуры. Позірк Спартака механічна спыніўся на гэтай рабоце. Адзін з галаў сказаў яму ўсміхаючыся:

— Як бачыш, шчытоў з метала і скуры ў нас у лагеры не больш сямісот, і вось мы хочам зрабіць для ўсіх астатніх такіх

плечення шчыты са скураным верхам, на колькі ў нас хоціць скуры.

— Гез і Тэтуан вас шчодро ўзнагародзяць у будучым жыцці! — усклікнуў Спартак, расчулены такімі клопатамі.

Нагнуўшыся, ён набраў у жменю лазовых дубцоў, гнуткіх і моцных. Раптам твар яго пасвятлеў і ён усклікнуў:

— Клянуся Юпітэрам найдабрэйшым! Мы выратаваны!.. Бачыце вы гэтыя дубцы? Мы зробім з іх лесвіцу! Калі яе прымацаваць да гэтай скалы, дык можна спустыцца ўніз, на дно прорвы, і адтуль праз цясніну выйсці на адкрытае месца, зайсці ў тыл рымлянам і наладзіць ім добрую бойню.

Усмешка недаверлівасці з'явілася на тварах камандзіраў. Энамай, круцячы галавою, сказаў:

— Спартак, ты трызніш!

— Лесвіцу на восемсот або дзевяцьсот футаў у даўжыню? — запытаўся Барторыкс.

— Хто вельмі жадае, для таго няма немагчымага. Нас тысяча дзвесце чалавек. За тры гадзіны мы спляцём гэтую лесвіцу.

І ён зараз жа загадаў, каб чатыры маніпулы ўзброеных сякерамі гладыятараў неадкладна накіраваліся ў суседнія лясы высякаць лазовыя дубцы. Сабралі ўсе вяроўкі і рамяні і размясцілі ўсіх астатніх гладыятараў на пляцоўцы ў два рады.

Менш як праз гадзіну пасланія ў лес легіёны вярнуліся з вялізнымі бярэмамі лазняку. Спартак першы пачаў звязваць дубцы. Хутка адны рыхтавалі, другія вязалі, трэція складвалі гатовыя звенні.

За дзве гадзіны да заходу сонца лесвіца даўжынёю амаль на дзевяцьсот футаў была гатова. Спартак сам агледзеў і абмацаў кожную яе частку. Тады да аднаго канца лесвіцы прывязалі два вялізныя камяні і асцярожна пачалі спускаць яе гэтым канцом у прорву.

Каменні, прывязаныя да лесвіцы, былі цяжэйшыя за самага цяжкага з гладыятараў — Энамая. Калі яны дасягнулі дна прорвы, лесвіца, прымацаваная зверху, перастала гойдацца, астоялася моцна і нерухома.

Энамай, самы цяжкі, першым распачаў небяспечны спуск. Перад спускам германец жартам сказаў:

— Клянуся ўсеведаннем і ўсёмагутнасцю Ватана, нават самая лёгкая з валькірый не адчувала б выгады ў час такога падарожжа.

З гэтым жартам яго гіганцкая постаць знікла між скал.

Спартак, нахіліўшыся да прорвы, сачыў за ім і ўздрыгваў ад кожнага пагойдвання, ад кожнага дрыжэння лесвіцы. Яго твар збялеў. Здавалася, што ўсё яго жыццё вісела на гэтых хісткіх лазовых дубцах. Гладьятары, стоўпіўшыся ля краю абрыва, напружана сачылі за падобным на хвалі рухам лесвіцы. Мінула тры мінуты, якія здаваліся трыма вякамі. Нарэшце пагойдванні спыніліся. Пачуўся глухі голас:

— Ціха! Увага!

Гэта быў умоўны сігнал. Энамай спустыўся на дно прорвы. Усе ўздыхнулі з вялікай палёгкай.

Гады з ліхаманкавай нецярпліваасцю і з вялікай асцярогай гладьятары пачалі спускацца адзін за адным.

Трыццаць шэсць гадзін прадаўжаўся гэты спуск, і толькі досвіткам другога дня ўсе апынуліся ўнізе на раўніне.

Зброю спустылі вязанкамі на вярхоўцы. Апошнімі апынуліся ўнізе Спартак і Барторыкс. Гладьятары з шумнай радасцю абступілі Спартака, але ён сказаў, каб яны сціхлі, і загадаў да надыходу ночы хавацца ў лесе. Калі сцямнелася, Спартак падзяліў свой легіён на два роўных атрады і адзін з іх, пад камандай Энамай, накіраваў да лагера Клодыя Глабра, а сам на чале другога рушыў туды, дзе стаяў са сваімі кагортамі Месала.

Ціха набліжаўся атрад Спартака да рымскага лагера. Нарэшце яны падышлі так блізка, што вартавы пачуў тупат іх крокаў.

— Хто ідзе? — закрычаў легіянер і, не атрымаўшы адказу, падаў сігнал трывогі.

Але гладьятары бягом спустыліся ў роў, падняліся па другім яго схіле і з нечуванай шпаркасцю ўзабраліся на насып. Спартак пранізаў вартавога сваім мячом.

Рымскі лагер у момант запоўніўся крыкамі, праклёнамі, упрошваннем, панікай, перапалохамі і смерцю. Гэта была не бітва, а бойня. За паўгадзіны больш чатырохсот легіянераў развіталіся з жыццём. Астатнія кінуліся наўцёкі.

Энамай, напаўшы на лагер Клодыя Глабра, таксама меў поўную перамогу менш як за гадзіну і так напалохаў рэшткі рымскага войска, што яны ў паніцы рынуліся наўцёкі.

Так дзякуючы пранікліваасці Спартака тысяча гладьятараў перамаглі тры тысячы рымлян, трэцяя частка якіх загінула, а зброя, значкі, маёмасць і абодва лагеры дасталіся гладьятарам.

Праз дзень пазней абодва атрады злучыліся ў лагеры Клодыя Глабра.

Успамінаючы жарт Глабра: «мыш у пастцы», гладыятары склалі вясёлую песню:

Жыў кот калісьці строгі,
Мышэй лютэйшы вораг,
Хацеў ён мыш спаймаць.
Ён спячым прытварыўся,
Над норкай прытаіўся,
Пачаў мышэй чакаць.

Ды вораг хітры, лоўкі,
Ён з гэтай мышалоўкі
Кату на спіну — скок!
Кот думаў аб пабедзе
І аб смачным абедзе
І вось яму урок.

Вяроўку мыш дастала,
Званочак прывязала
На хвост кату хутчэй...
Звініць званок жахліва,
А кот жа палахліва
Ўцёк пад смех мышэй.

Між тым у Капуі з школы Лентула Батыята гладыятары ўцякалі натоўпамі. Штодня, нават штогадзіну прыходзілі ў лагер на Везувій сотні новых барацьбітоў, і на працягу дваццаці дзён пасля перамогі Спартака над Клодыем Глабрам іх з'явілася больш чатырох тысяч.

Паражэнне Глабра выклікала ў Рыме некаторы шум: сенату і рымскаму народу здавалася ганебным, што пераможцаў свету разбіў «натоўп самых подлых гладыятараў».

«Самыя подлыя» між тым з'явіліся аднойчы каля сцен Нолы, багатага і шматлюднага горада, патрабавалі вольнага ўваходу, абяцаючы паважаць жыццё і маёмасць гараджан.

Грамадзяне Нолы сабраліся на форум і пасля доўгага абмеркавання вырашылі абараняцца. У той жа час яны паслалі ганцоў у Неапаль, Брундызіум і Рым па дапамогу.

Але ўсе ганцы трапілі ў рукі Спартака, які выставіў варту не толькі на вялікіх дарогах, але на прасёлкавых і сцежках. Абарона Нолы, якая праводзілася дрэнна ўзброенымі і мала знаёмымі з вайсковай справай гараджанамі, цягнулася толькі дзве гадзіны. Гладыятары, якія мелі шмат лесвіц, хутка, з нязначнымі стратамі заўладалі сценамі, праніклі ў горад і, узлаваўшы ад супраціўлення, пачалі збіваць грамадзян і грабіць дабро. Спартак з уласцівай яму энергіяй змог прыпыніць разню і рабаванні толькі праз некалькі гадзін.

Букцыны і трубы пратрубілі па вуліцах збор, і легіён гладыятараў пастроіўся на гарадскім форуме. Спартак, падняўшыся на ступенькі храма, павярнуў бледны і грозны твар да сваіх салдат. У глыбокай цішыні пачуўся яго магутны голас:

— Такім чынам, клянуся ўсімі багамі пекла, вы, дзікія і злачынныя людзі, дамагаецеся назвы грабежнікаў, славы разбойнікаў і забойцаў? Хіба гэта тая свабода, якую мы прыносім рабам, тая дысцыпліна, пры дапамозе якой мы спрабуем зрабіцца людзьмі, вартымі адабраных ад нас правоў, тая высакародныя ўчынкі, якімі мы хочам здабыць прыхільнасць да нас жыхароў Італіі? Вам недастаткова мець супраць сябе веліч і магутнасць рымскага імені, вы яшчэ хочаце ўзняць на сябе гнеў, пракляцці і помсту ўсіх народаў?

У Італіі глядзяць на нас з бояззю, з падазрэннем, з недаверам, і хто для нас не адкрыты вораг, той ужо ў кожным разе і не сябар; наша святая справа і наш сцяг — самы высокі, які калі-небудзь развяваўся на палях бітвы, — не карыстаецца пакуль што прыхільнасцю. Каб заваяваць гэтую прыхільнасць, у нас ёсць толькі адзін сродак — дысцыпліна.

Дысцыпліна жалезнымі петлямі стварае непранікальную і непераможную браню рымскіх легіёнаў; і не таму, што рымляне мацнейшыя і храбрэйшыя за ўсіх на свеце, але таму, што не было і няма ніводнай арміі больш дысцыплінаванай, як рымская, — вось чаму да гэтага дня рымляне перамагаюць усіх ворагаў. Нічым не дапамагаюць вам сіла ваших рук і ваша мужнасць, калі падобна да таго, як вы перанялі страявы парадак ад рымлян, вы не вывучыце і не будзеце праводзіць на справе іх дысцыпліны.

Калі вы хочаце мець мяне за свайго правадыра, я патрабую, каб вы падначальваліся мне і ўмелі стрымліваць сябе, бо ў парадку, у паслушэнстве, у стрыманасці — сіла войска.

Кожны сваімі багамі павінен даць клятву, усе вы павінны даць мне клятву сваім гонарам, што ад гэтага часу ніколі вы не зробіце нават самага нязначнага ўчынку супраць дысцыпліны.

Каб забяспечыць перамогу, патрэбна каб я дзейнічаў так, як зрабіў консул Манлій Торкват са сваім сынам, — адсекчы галаву самаму дарагому з сяброў, калі ён будзе вінаваты нават у самым малым парушэнні ўстаноўленых намі законаў; патрэбна, каб вы маглі трымацца так, як, згодна апавяданням узрушаных гісторыкаў, трымаліся рымскія легіёны, якія спыніліся лагерам каля яблыні: пасля таго, калі знялі палаткі, яблыня

была пакрытая пладамі ў такой жа колькасці, як і ў дзень, калі тут спыніліся легіянеры.

Толькі пры такой умове мы станем вартымі свабоды, якой мы так гарача дамагаемся; толькі пры такой умове мы здолеем перамагчы самае моцнае і доблеснае на свеце войска.

Па меры таго як Спартак гаварыў, ухвальны гул нарастаў у радах, а калі ён скончыў, загрымелі бурныя аднадушныя воплескі.

Потым Спартак вывеў сваю армію з Нолы, паблізу якой на адным з узгоркаў ён размясціўся лагерам, і прабывў тут больш двух месяцаў, няспынна праводзячы вучэнні і маневры. Колькасць салдат павялічылася да васьмі тысяч, так што ён мог скласці з іх два поўныя легіёны.

Гэтым часам у Рыме вырашылі паслаць супраць гладыятараў Публія Варынія з легіёнам, які складаўся большай часткай з навабранцаў, бо ветэраны і легіянеры, якія прайшлі баявую школу, былі пасланы супраць Серторыя і Мітрыдата ў Іспанію і Афрыку.

За некалькі дзён да таго, калі Публій Варыній рушыў з Рыма, у лагер ля Нолы з'явілася больш як дзве тысячы чалавек, з якіх многія былі ўзброены чым давялося — рыдлёўкамі, трызубцамі, сякерамі, сярпамі, іншыя — толькі завостранымі каламі і толькі нямногія — коп'ямі і мячамі. Гэта былі гладыятары са школ Акцыяна, Юлія Рабецця і іншых ланістаў Рыма. На чале іх атрада быў Крыс, паплечнік і сябра Спартака, які калісьці выратаваў яго жыццё на арэне Вялікага рымскага цырка.

Усе яны былі зараз жа ўзброены і размеркаваны пароўну па двух легіёнах, з якіх першым камандаваў Энамай, а другім — Крыс. Спартак пад аднадушныя воклічы быў абвешчаны вярхоўным правадыром усёй арміі.

Праз два дні пасля прыходу Крыса разведчыкі данеслі Спартаку, што па Апіевай дарозе рушыць хуткім маршам Публій Варыній. Правадыр гладыятараў загадаў зняцца з лагера і ноччу тайна выступіў насустрач ворагу.

Раздзел XIII

АД БІТВЫ ПРЫ КАЗІМІНЕ ДА БІТВЫ КАЛЯ АКВІНА

Публій Варыній, плебей па паходжанню, дасягнуў прэтарскай годнасці дзякуючы таму, што меў усе якасці рымскага салдата: быў умераны ў ядзе і піцці, абмежаваны ў сваіх жаданнях, вынослівы, дысцыплінаваны і храбры. Але ў яго не было высокага розуму, роўнага высакародству яго душы, і культуры, роўнай яго мужнасці, так што, будучы надзвычайным салдатам, ён быў не вельмі выдатным камандзірам.

Такім чынам, на васемнаццаты дзень перад ліпеньскімі календамі (14 чэрвеня) 680 года Варыній накіраваўся супраць гладыятараў па Апіевай дарозе на чале шасці тысяч легіянераў, тысячы велітаў (лёгкаўзброеная пяхота), шасцісот прапчнікаў, якія былі далучаны да легіёна па настойванню прэтара і дзякуючы ўмяшанню Лукула з прычыны неабходнасці для такой кампаніі лёгкаўзброеных часцей, і трохсот чалавек конніцы — агулам васьмі тысяч маладых, дужых і вельмі добра ўзброеных байцоў. Квестарам у яго быў Кней Фурыў, чалавек трыццаці пяці год, мужны, разумны, ён вельмі добра ведаў ваенную справу, але пагруз у куцяхах і дэбошах.

За тры дні Публій Варыній дайшоў да Гаэты, горада, які знаходзіўся ад Нолы на адлегласці пяці дзён пераходу. Тут ён размясціўся лагерам і выпрацаваў наступны план дзеянняў: ён вырашыў падзяліць свае сілы і, наступаючы па дзвюх амаль паралельных дарогах супраць лагера гладыятараў, зрабіць напад на іх адначасова з двух бакоў. Гэтым тактычным манеўрам ён разлічваў дамагачыся канчатковай і поўнай перамогі.

Такім чынам, ён даў квестару Кнею Фурыю каля трох тысяч салдат і загадаў ісці па Апіевай дарозе ўздоўж марскога берага, а сам з астатнімі сіламі меў намер рушыць па дарозе, якая праходзіла бліжэй да Апенін. Гэты план быў бы добры пры ўмове, калі гладыятары сталі б чакаць рымлян каля Нолы, не кратаючыся з месца; у гэтым Варыній, які лічыў Спартака не чалавекам, а чымсьці падобным да нячыстай жывёлы, зусім не сумняваўся.

Спартак, наадварот, як толькі даведаўся, што прэтар рушыў супраць яго і што ён ужо ў Гаэце, неадкладна выступіў па той жа дарозе, па якой ішоў Кней Фурыў. Ён адразу зразумеў, што прэтар Варыніў зрабіў глупства, падзяліўшы сваё войска, цалкам разгадаў яго план і з вастрэйшай думкай, уласцівай толькі найвялікшым розумам, зараз жа ўцяміў, што трэба было рабіць: пранікнуць паміж абедзвюх частак непрыяцельскага войска і разбіць паслядоўна абедзве, рынуўшыся шпарка, як маланка, раней на адну, а пасля на другую.

Адной з выдатных ваенных якасцей Спартака была хуткасць, з якою ён разгадваў планы праціўніка, прымаў сваё рашэнне і ажыццяўляў яго. Ён вывучыў і перанёс у сваё войска ваенны парадак і дысцыпліну рымлян, але не пераняў ад іх палкаводцаў традыцыйнай тактыкі, якая забараняла ўхіляцца ад пэўных правілаў і навыкаў, а прыстасоўваў рашэнні, рух і дыверсіі да мясцовасці, да ўмоў і да пазіцыі непрыяцеля; ён распрацаваў і ўвёў у практыку самую простую і адначасова самую лагічную і выгадную тактыку хуткасці, якую ўжываў Кай Марыў. Пазней такая тактыка дала Юлію Цэзару перамогу над усім светам.

У гэтай вайне Спартак вырашыў знішчыць рымскія сілы па частках, пачаўшы з Фурыя. А Фурыў, даведаўшыся ад разведкі, што Спартак пасоўваецца яму насустрач, сышоў з указанай яму Варыніем дарогі і накіраваўся да гарадка Казіміна.

Казімін, вясёлы і шматлюдны горад, знаходзіўся на правым беразе ракі Вальтурна, за сем міль ад Капуі. Для Спартака было надзвычай важна заўладаць гэтым месцам, адкуль ён панаваў бы над абодвума берагамі і ўсёй далінай Вальтурна. Спартак у сваю чаргу звярнуў з Апіевай дарогі, каб прапусціць Фурыя і пасля ўдарыць яму ў тыл. Ён прайшоў міма Капуі і таксама рушыў да Казіміна.

Жыхары Казіміна, напалоханыя раптоўным з'яўленнем глэдзятараў, выслалі насустрач Спартаку прадстаўнікоў гарадской улады і ўпусцілі яго ў горад без супраціўлення.

За час, які прайшоў ад паражэння Клодыя Глабра да выступлення Публія Варынія, Спартак паспеў сфарміраваць конны атрад з шасцісот чалавек, на чале якога ў якасці прэфекта ён паставіў храбрага Барторыкса. Гэтая конніца была патрэбна Спартаку галоўным чынам для разведкі.

Сапраўды, праз два дні пасля заняцця Казіміна конная разведка пад камандай Барторыкса выявіла калоны Кнея Фурыя непадалёку ад горада.

Спартак неадкладна пачаў рыхтавацца да бою. Ён вывеў з лагера першы легіён і размясціў яго ў дзве лініі баявым парадкам. Наперадзе рассыпаліся дзве тысячы велітаў і прашчнікаў, за гэтай першай лініяй выстраілася ўся астатняя маса цяжкаўзброеных байцоў.

Другі легіён, падзелены на дзве часткі, ён паслаў праз палі і вінаграднікі, адну — направа, другую — налева, і загадаў адысці як мага далей і схавацца.

Сонца толькі што ўзышло, пазалочваючы навакольныя ўзгоркі, зелянеючыя вінаграднікі, жаўтаватыя палеткі і цвітучыя лугі, калі авангард рымлян з'явіўся на вачах у гладыятарскіх велітаў, якія расцягнуліся ланцугом і спаткалі непрыяцельскую конніцу градам камення і свінцовых шароў. Рымскія коннікі зараз жа павярнулі назад і самкнутым галопам паімчаліся папярэдзіць квестара аб прыбліжэнні Спартака. Спартак прайшоў у гэтым паходзе пяхом, аднолькава са сваімі таварышамі. Але ў рэзерве, на выпадак баявых дзеянняў, у яго быў дзівосны дужы чорны конь. Жадаючы напасці як мага хутчэй, ён ускочыў на каня і загадаў трубачам даць сігнал ісці ў атаку шпаркім маршам, каб не даць непрыяцелю часу выстраіцца ў баявы парадак.

Кней Фурыі, падыходзячы да Казіміра, нечакана для самога сябе даведаўся ад свайго авангарда, што тут знаходзіцца войска Спартака.

Унікнуць бітвы было немагчыма.

Не разгубіўшыся, Фурыі спыніў свае калоны і загадаў велітам і прашчнікам зараз жа выстраіцца ў ланцуг, як мага больш расцягваючы свой фронт: ён баяўся, што праціўнік, які перавышаў яго па колькасці, можа абкружыць яго кагорты, якім ён загадаў заняць пазіцыю на ўзгорку, што падыходзіў да самай дарогі. Яны павінны былі выстраіцца ў баявую лінію, пакуль веліты і прашчнікі стрымліваюць першы націск гладыятараў.

Але не былі яшчэ закончаны гэтыя манеўры, як лёгкаўзброеныя веліты і прашчнікі Спартака рынуліся ўжо на фронт рымскіх прашчнікаў. Тыл, храбра абараняючыся, усё ж вымушан быў адысці да нізу ўзгорка пад націскам вялізнай колькасці праціўнікаў, і Фурыі ледзь-ледзь мог разгарнуць свае чатыры кагорты ў баявую лінію. Трубы і букцыны затрубілі сігнал да атакі. Легіянеры пад камандай Фурыя з такой сілай наваліліся на велітаў Спартака, што тыя ў сваю чаргу павінны былі адступіць, кінуўшы апошнія дроцікі ў рымлян. Але ўжо ў гэты

час гладыятарскія кагорты з гучным крыкам «бара!» рынуліся на рымлян.

Хутка нічога не было чуваць, апрача аглушальнага звону шчытоў, лязгату мячоў і дзікіх крыкаў байцоў.

З паўгадзіны біліся з аднолькавай адвагай; але рымлян было вельмі мала ў параўнанні з гладыятарамі, і яны не маглі доўга супраціўляцца шалёнаму націску апошніх. Хутка ад упартага праследавання, напору, ад удараў з усіх бакоў легіёны Фурыя пачалі паддавацца, і якраз у гэты момант выйшаў з засады Крыс з другім легіёнам. Рымляне, атакаваныя з флангаў і з тылу, кінуліся наўцёкі, але, сціснутыя ў гэтым кальцы мячоў, амаль усе, і адным з першых Фурыя, загінулі ганаровай смерцю. Не даўшы нават адпачыць сваім воінам, Спартак павёў іх супраць Варынія і праз некалькі дзён разбіў яго ў кровапралітнай бітве.

Больш дзвюх тысяч рымлян было забіта, большая частка раненых трапіла ў рукі пераможцаў, але Спартак, абяззброіўшы іх, адпусціў на волю: ён разумеў, што трымаць палонных у лагеры было рызыкаўна.

Публій Варыні ўцёк у гарадок Аліфу, дзе і даведаўся пра поўны разгром свайго квестара. Ён сабраў за ноч колькі мог уцекачоў, вывеў рэшткі свайго войска з Кампані і схаваўся ў Бавіянуме, адным з гарадоў Самніума.

Гэтыя дзве перамогі зрабілі імя Спартака такім грозным, што ён вырашыў выкарыстаць манеўр, з дапамогай якога спадзяваўся вызваліць з Капуі пяць тысяч гладыятараў, якія яшчэ засталіся ў школе Лентула Батыята.

Праз тры дні пасля бітвы з Варыніем Спартак на чале сваіх дзесяці тысяч салдат падышоў да сцен Капуі і праз пасланца патрабаваў ад прэфекта і сената, каб усе гладыятары школы Лентула былі выпушчаны з горада: у адваротным выпадку ён пагражаў узяць горад штурмам, аддаць грабязю і агню і перарэзаць усіх грамадзян незалежна ад узросту і полу.

Мецый Лібеён з пакарэжаным ад страху тварам, заікаючыся, паведаміў сенату пра патрабаванне Спартака. Сенатары, якія дрыжэлі не менш за прэфекта, моўчкі паглядалі адзін на аднаго, і ні адзін не адважыўся гаварыць.

Выкарыстаўшы гэтую нерашучасць, ваенны трыбун, які камандаваў чатырма кагортамі, прысланымі ўжо некалькі месяцаў таму назад рымскім сенатам для абароны Капуі, папрасіў слова. Ён, адзіны, які не паддаўся паніцы, даводзіў, што заявы Спартака ёсць толькі дзёрзкія пагрозы, што гладыятар не можа

ўзяць горада. Капуя вельмі добра абаронена сваімі сценнымі ўмацаваннямі (гласісамі), каб войска, якое не мае скарпіёнаў, таранаў, катапульт, балістаў і сценных кос, магло ісці на штурм.

Але страх, які апанаваў капуанскіх сенатараў і ад якога ў першы момант словы застылі ў іх на вуснах, цяпер разварушыў іх, прымусіў усхапіцца са сваіх месцаў, нібы іх укусіў тарантул; і ўсе разам яны пачалі ў перапалоку крычаць, што трыбун звар'яцеў, што Нола была ўзята куды больш слабейшым атрадам гладыятараў усяго за дзве гадзіны, што ў ёй былі спалены ўсе дамы і выразаны ўсе жыхары, што яны для здавальнення ганарыстага капрызу трыбуна не хочуць быць пасечанымі, што высылка з горада пяці тысяч гладыятараў з'яўляецца мудрым мерапрыемствам, бо такім чынам будзе ўнікнута пастаянная небяспека паўстанняў і разні. Палахлівыя прамовы сенатараў знайшлі падтрымку ў народзе, які сабраўся на плошчы і які голасна патрабаваў, каб згадзіліся на прапанову Спартака і выратавалі гэтым горад.

У выніку патрабаванне Спартака было прынята амаль аднагалосна, і пяць тысяч гладыятараў, зачыненых у школе Лентула, былі выпушчаны з горада і прыйшлі да Спартака, што размясціўся лагерам паблізу Капуі. Гэтыя прыйшоўшыя былі прыняты з воклічамі радасці, неадкладна ўсе яны былі ўзброены і стварылі трэці легіён, камандаваць якім было даручана Барторыксу, перадаўшаму свае абавязкі начальніка коніцы Брэзавіру.

Між тым рымскі сенат паслаў Варынію восем кагорт, складзеных з ветэранаў, і даў яму паўнамоцтвы сабраць на месцы яшчэ шаснаццаць кагорт, каб ён мог скласці два легіёны, патрэбныя для сканчэння вайны з гладыятарамі.

Тым часам Спартак з-пад Капуі вярнуўся ў Нолу. Тут яго чакала некалькі прыемных сюрпрызаў. Самым прыемным было прыбыццё гладыятара Ганіка, які прывёў з сабою больш пяці тысяч галаў, германцаў і фракійцаў са школ Равены. Цяпер войска гладыятараў, падзеленае на чатыры легіёны, дасягнула лічбы ў дваццаць тысяч чалавек. Другім сюрпрызам, не менш радасным для Спартака, была прысутнасць у лагеры яго сястры Мірзы, якой Валерыя дала свабоду, і гала Арторыкса, любімага сябра Спартака.

Мірза расказала Спартаку пра Валерыю. Матрона жыла цяпер у сваёй вясковай віле каля горада Тускулума. Яна вельмі сумавала, і толькі маленькая дачка, якая нарадзілася пасля

смерці Сулы і таму названая Пастуміяй (народжаная пасля), цешыла яе ў няспынным смутку і трывозе. Праслухаўшы гэты расказ, ён доўгі час хадзіў наўкола палаткі, каб схаваць слёзы, якія мімаволі цяклі з вачэй.

Аднойчы, калі Спартак размаўляў з сястрою, у палатку увайшоў начальнік яго варты і далажыў, што нейкі малады воін, які прыехаў з Рыма, хоча яго пабачыць.

Спартак выйшаў на прэторый. Палатка Спартака была пастаўлена на самым высокім месцы лагера, і перад ёю была зроблена прасторная пляцоўка — месца, якое рымляне называюць прэторыем, а за яго палаткай была другая палатка, дзе захоўваліся сцягі; каля яе стаялі на варце дзесяць салдат са сваім дэканам.

Хлопчык год чатырнаццаці ў зграбным, нават багатым узбраенні стаяў на прэторыі. Туніка, звязаная з маленькіх кольцаў бліскучага срэбра, спускалася амаль да кален яго гібкай і тонкай постаці. Гэты панцыр апяразваўся скураным паяском, які быў упрыгожаны срэбрам і ўсыпаны залатымі цвічкамі.

Ногі былі ў жалезных латах, завязаных ззаду скуранымі рамянямі; правая рука была пакрыта нарукаўнікам, таксама жалезным; на левай вісеў маленькі круглы лёгкі шчыт з бронзы, на выгнутай паверхні якога былі надзіва ўмела вычаканены фігуры і ўзоры. З правага пляча на левы бок звешваўся замест перавязі доўгі залаты ланцуг, на якім вісеў невялікі лёгкі меч. Маленькі сярэбраны шлем, на заднім баку якога замест нашлемніка ўздымалася залатая змейка, пакрываў галаву хлопчыка, з-пад шлема выбіваліся завіткі найтанчэйшых рыжых валасоў, што аздаблялі прыгожы твар, зусім дзіцячы і белы, як алебастр. Вялікія вочы міндалепадобнай формы, колеру марской вады ярка паблісквалі і надавалі гэтаму жаночаму твару выгляд смеласці і рашучасці.

Спартак здзіўлена паглядзеў на хлопчыка і сказаў:

— Дык гэта ты хочаш мяне бачыць? Хто ты? Што табе патрэбна?

Твар хлопчыка пачырванеў, пасля пабляднеў.

— Так, Спартак, я. Хіба ты мяне не пазнаеш?

Спартак углядаўся ў гэтыя дзівосныя рысы твару, дарэмна стараючыся штосьці прыпомніць.

— Сапраўды... мне здаецца, я цябе бачыў, але дзе?.. Калі? Ты рымлянін?

Хлопчык адмоўна пакруціў галавою і ўсміхнуўся:

— Твая памяць не такая моцная, як твая рука, доблесны Спартак.

Ад гэтай усмешкі нібы маланкай асвятлілася памяць фракійца.

— Ці можа гэтае быць? Клянуся Юпітэрам Алімпійцам!.. Гэта ты, Эўтыбіда?

— Так, я Эўтыбіда, — адказваў мнімы хлопчык. Перад Спартаком сапраўды стаяла грачанка ў адзенні воіна. — Хіба я не была рабыняй? Хіба я не страціла бацькаўшчыну? Не была даведзена да стану нізкай куртызанкі?

Гэтыя словы дзяўчына вымаўляла са стрыманым гневам.

— Я разумею цябе... — сказаў Спартак. Ён падумаў пра сваю сястру.

На момант ён змоўк, а пасля ўзняў галаву і, глыбока і гучна ўздыхнуўшы, дадаў:

— Але ты — жанчына... са слабымі мускуламі... якая прызвычалася да выгодаў... да асалод пяшчотнага жыцця. Што ты хочаш тут рабіць?

— Ах! — усклікнула з гневам дзяўчына. — Ах! Няхай Апалон Дэльфійскі прасвятліць яго розум... Ён нічога не цяміць!.. Клянуся помслівымі фурыямі... Я хачу адпомсціць за майго бацьку, за маіх братоў, за маю падняволеную радзіму, за маё юнацтва, за мой гонар, затаптаны ў грязь, за маё жыццё, асуджанае на вечную ганьбу! І ты ў мяне пытаешся, што я хачу рабіць у гэтым лагеры!

Палкая энергія, якая прагучала ў гэтых словах, расчуліла Спартака. Ён працягнуў грачанцы руку і сказаў:

— Няхай будзе так... Аставайся ў лагеры; удзельнічай у нашых паходах, калі ты можаш маршыраваць, змагайся разам з намі, калі ты ўмееш змагацца...

— Я магу рабіць усё, што я хачу, — сказала Эўтыбіда і сутаргава паціснула працягнутую ёй руку.

Але гэты дотык нібы адабраў у яе ўсю энергію. Яна ўздрыганулася, пабляднела і адчула, што ў яе падгінаюцца калені. Спартак схапіў яе другую руку, каб падтрымаць яе і не даць паваліцца.

— Што з табою? — запытаў ён спагадліва.

— Я хачу цалаваць твае слаўныя рукі, — прашаптала яна, нахіляючыся да рук гладыятара і раз за разам цалуючы іх.

Спартак шпарка выхапіў рукі і строга сказаў:

— Дзякуй табе, храбрая дзяўчына, за дапамогу справе прыгнечаных, дзякуй табе за праяўленае захапленне. Але тыя,

якія хочуць выкараніць рабства, павінны пачаць са знішчэння рабскіх прывычак...

Эўтыбіда засаромелася і апусціла галаву.

Спартак дзелавым тонам запытаўся ў яе:

— Да якой часці нашага войска ты хацела б прыпісацца?

— Ад таго дня, калі ты ўзняў сцяг паўстання, я ад рання да вечара вучылася фехтаваць і сядзець на кані... У мяне тры выдатныя скакуны, — сказала, супакойваючыся, куртызанка. Яна ўзняла, нарэшце, позірк на Спартака і запыталася: — Ты хочаш мець мяне пры сабе за твайго ардынарца?

— У мяне няма ардынарцаў, — адказаў правадыр гладыятараў.

— Аднак, калі ты арганізаваў сваё войска па рымскаму ўзору, дык цяпер, калі гэтае войска вырасла да чатырох і за кароткі час вырасце да васьмі-дзесяці легіёнаў, было б карысным, каб і яго правадыр як консул у рымлян акружыў сябе штабам для падтрымання свайго аўтарытэта. Ад заўтрашняга дня табе патрэбны будуць ардынарцы, бо на фронце, дзе змагаецца войска з дваццаці тысяч чалавек, ты не абыдзешся без іх для перадачы тваіх загадаў начальнікам легіёнаў.

Спартак, у здзіўленні пазіраючы на яе, прашаптаў:

— Ты надзвычайная дзяўчына...

— Скажу так: у мяне гарачая і ўпартая душа мужчыны і слабое цела жанчыны. У мяне цвёрдае сэрца і дапытлівы розум. Я размаўляю на грэчаскай і лацінскай мовах. Я здолею зрабіць сур'ёзныя паслугі справе, якой я прынесла ў дар усе свае багаці — каля шасцісот талантаў — і якой ад гэтай хвіліны ўрачыста прысвячаю маё жыццё.

Павярнуўшыся да галоўнай лагернай вуліцы, яна прарэзліва свінула, і зараз жа з'явіўся раб з канём, на спіне якога ляжалі два невялікія мяшкі. У іх змяшчалася золата Эўтыбіды.

Здзіўлены Спартак адказаў, што яе з радасцю прымуць у лагер гладыятараў, што ўвечары збярэцца штаб Саюза для абмеркавання пытання пра яе высакароднае ахвяраванне. Адносна ж просьбы быць залічанай у яго ардынарцы ён нічога не абяцаў.

Яшчэ раз падзякаваўшы Эўтыбідзе, ён развітаўся з ёю і вярнуўся ў палатку.

У гэты ж вечар Спартак склікаў штаб Саюза прыгнечаных. Было вырашана суму, прапанаваную ў дар грачанкай, прыняць і на гэтыя грошы заказаць зброю, шчыты і панцыры ў аружэйнікаў суседніх гарадоў. Грачанцы была нададзена гана-

ровая годнасць ардынарца, і ў гэтым чыне разам з іншымі дзевяццю юнакамі яе прыпісалі да галоўнай кватэры, якую палічылі неабходным стварыць пры вярхоўным правадыры. Дзвесце з шасцісот талантаў Эўтыбіды было вырашана скарыстаць на куплю коней для таго, каб павялічыць кавалерыю.

Частку сваіх войскаў пад камандай Крыса Спартак паставіў на адпачынак каля Нолы, дзе яны і зрабілі лагер. А сам з астатнімі легіёнамі разбіў у некалькіх сутычках нанова сфарміраваныя атрады Варынія і, нарэшце, сустрэўся з галоўнымі яго сіламі, падмацаванымі свежымі, прысланымі з Рыма часцямі. Каля горада Аквіна гладыятары нанеслі рымлянам поўнае паражэнне пасля доўгай і кровапралітнай бітвы. Варыній страшэнна змагаўся за гонар рымскага імені і доўгі час супраціўляўся. Ранены Спартаком, ён вымушаны быў пакінуць у руках ворага свайго кая і падзякаваць багоў за дзівоснае выратаванне жыцця. Больш чатырох тысяч рымлян загінула, а гладыятары заўладалі зброяй, абозамі і сцягамі непрыяцельскіх легіёнаў, захапілі таксама і ліктараў, якія, як было заведзена, ішлі наперадзе прэтара ў якасці яго ганаровай варты.

Раздзел XIV

У ЯКІМ РАСКАЗВАЕЦЦА ПРА РОЗНЫЯ ПАЧУЦЦІ І ПРА САМАЛЮБСТВА ЛІКТАРА СЕМПЛІЦЫЯНА

Пасля паражэння каля Аквіна Варыній сабраў рэшткі сваіх легіёнаў, каля дзесяці тысяч чалавек, і стаў лагерам у такім разліку, каб прыкрыць Апіеву дарогу.

Ён пачаў асцерагацца, што пракляты гладыятар, які перавярнуў усе правілы тактыкі, парушыў усе традыцыі ваеннага майстэрства, адважыцца рушыць свае бунтарскія легіёны на Рым.

Спартак, аднак, вельмі добра разумеў, што трыццаць тысяч гладыятараў не могуць рызыкаваць паходам на Рым. Патрэбна было клапаціцца пра далейшы рост і ўмацаванне арміі.

Пасля бліскучай перамогі пад Аквінам ён паслаў кур'ераў у лагер каля Нолы з весткай пра паражэнне Варынія, паставіў на адпачынак свае легіёны ў былым лагеры рымлян, перадаў камандаванне над імі Энамаю і ўзяў з яго клятву, што ён не рушыць з лагера, пакуль сам Спартак не вернецца. А другой гадзіне пасля поўначы Спартак на чале атрада з трохсот кавалерыстаў паімчаўся з мэтай, вядомай толькі яму аднаму.

Між тым у лагер каля Нолы штодня сыходзіліся рабы і гладыятары такімі натоўпамі, што Крыс змог сфарміраваць яшчэ тры легіёны па пяць тысяч чалавек. Новыя легіёны, выконваючы загад Спартака, штодня практыкаваліся па фехтаванню, праводзілі страявыя вучэнні і тактычныя манеўры з вялікай ахвотай і стараннасцю.

Усведамленне, што яны свабодныя, што яны — воіны святога сцяга, надавала салдатам пачуццё ўласнай годнасці; прага да помсты за перажытыя знявагі абуджала ў іх сэрцах жаданне рушыць на бой з прыгнятальнікамі.

Калі ў наланскі лагер прыйшла вестка пра перамогу пад Аквінам, радасць была аднадушная, шумная і гарачая. Па ўсім лагеры чуліся вясёлыя песні, урачыстыя воклічы і ажыўленыя размовы.

Спартак у гэты час на чале сваіх трохсот кавалерыстаў на ўвесь дух імчаўся ў напрамку да Рыма. Не адважваючы-

ся ехаць удзень па Апіевай дарозе, Спартак рушыў толькі ноччу.

Удзень яны хаваліся або дзе-небудзь у лесе, або ў адасобленых вілах.

На трэці дзень апоўначы яны дасягнулі ваколіцы горада Тускулума. Спартак схаваў сваіх коннікаў у таемным і безапасным месцы і загадаў чакаць яго на працягу дваццаці чатырох гадзін.

У выпадку, калі ён не вернецца, ён загадаў ім варочацца без яго ў аквінскі лагер. А сам адзін накіраваўся конна па дарозе ў Тускулум.

За дзве мілі ад гэтага горада Спартак запытаўся у стрэчнага селяніна, дзе знаходзіцца віла Валерыі Месалы, удавы Сулы, і паімчаўся ў паказаным яму напрамку. Даехаўшы да вілы, ён злез з каня, апусціў на твар забрала і пазваніў ля варот.

Сонны вартаўнік не адразу адчыніў брамку і зусім не хацеў будзіць аканом дома. Калі, нарэшце, аканом з'явіўся, Спартак назваў сябе салдатам з арміі консула Лукула, які змагаўся тады ў Фракіі, і сказаў, што ён прывёз важныя навіны ад Валерыя Месалы, стрыечнага брата пані, які быў трыбунам у Лукула. Але аканом не згаджаўся турбаваць сярод ночы сваю пані. Тады Спартак вырашыў выкарыстаць ваенную хітрасць.

— Ну, так, добра, чалавек, ці разбіраеш ты па-грэчаску?

— Я не ведаю грэчаскіх літараў. Я дрэнна разбіраю нават лацінскія...

— Але, можа, сярод рабоў знойдзецца хоць адзін грэк, які здолее прачытаць рэкамендацыйнае пісьмо, з якім накіраваў мяне трыбун Месала да сваёй стрыечнай сястры?

Аканом дома з глыбокім уздыхам, сумна пакруціўшы галавою, адказаў:

— Усе рабы паўцякалі з гэтай вілы, грэкі і не грэкі, у лагер гладыятара... — І, пацішыўшы голас, дадаў: — Подлага гладыятара. Брыдкага і праклятага... Няхай спапяліць яго ўсевышні Юпітэр!

Тады Спартак напісаў на пакрытай воскам дошчачцы радкі з Гамера:

«Я здалёк прыйшоў, о жанчына, любая сэрцу, з тым, каб палка абняць твае, о царыца, калені».

Падаючы аканому дома дошчачку, ён сказаў:

— Загадай, каб гэтую дошчачку зараз жа перадалі служанцы тваёй пані, і няхай тая абудзіць яе неадкладна.

Запіска была нарэшце адпраўлена.

А мнімы салдат, чакаючы адказу, прадоўжыў размову з аканомам дома.

— Скажы мне, стары, што дрэннае зрабіў табе Спартак, за што ты так моцна яго ненавідзіш?

— Ты пытаешся, што ён мне зрабіў?

— Як я чуў, гэты махляр абвясціў свабоду для ўсіх рабоў. А ты таксама раб і па справядлівасці быў бы павінен спачуваць гэтаму круцялю, калі толькі ты не прыкідваешся!

— Я прыкідваюся? О, няхай Мінас будзе літасцівы да цябе ў дзень суда! Чаму ты думаеш, што я прыкідваюся? Мае два сыны ўцяклі ў лагер гладыятара, і ўжо тры месяцы я не маю ад іх вестак... і — хто ведае — ці жывыя яны...

І стары пачаў плакаць, расчуліўшы Спартака.

— Такім чынам, ты думаеш, што Спартак дрэнна робіць, жадаючы свабоды для рабоў? Ты думаеш, што дрэнна зрабілі твае сыны, пайшоўшы да яго?

— Клянуся ўсімі багамі, апекунамі Самніума! Вядома, дрэнная справа — паўстаць супраць Рыма. І пра якую свабоду гаворыць гэты дурны гладыятар? Я нарадзіўся вольным у гарах Самніума. Надыйшла грамадзянская вайна. Нашы правадыры крычалі: «Хочам набыць правы грамадзянства, якімі ўжо карыстаюцца жыхары Лацыума!» І мы паўсталі, мы змагаліся і рызыкавалі жыццём... А пасля я, вольны пастух Самніума, зрабіўся рабом сям'і Месалы. І яшчэ добра, што я трапіў да гэтага высакароднага і велікадушнага сямейства. І жонка вольнага самніта зрабілася таксама рабыняй і нарадзіла сыноў у рабстве. Вар'яцтва! Мары! Фантазія! І ў пагоні за імі дарэмна праліваецца кроў нашых сыноў. Што азначае для мяне, што рабы стануць свабоднымі, калі дзеля гэтага будуць забіты мае сыны? Што я зраблю з гэтай свабодай? Я буду свабодна праліваць слёзы! Дапусцім, што мае сыны не памерлі, усё ідзе вельмі добра і заўтра я і яны будзем свабоднымі! Ну, добра! А далей? Цяпер мы ў нашай дабрэйшай пані маем усё, што нам патрэбна, і нават больш — маем лішняе. Заўтра мы, свабодныя, пойдзем працаваць на чужых палях за нізкую аплату, на якую не здолеем набыць нават самага патрэбнага... Свабода памерці ад голаду! О, якія мы тады будзем шчаслівыя!

Гарачыя словы старога навялі Спартака на цяжкія і сумныя думкі.

Нарэшце, вярнуўшыся з дома, рабыня сказала, што пані прачнулася і хоча пабачыць ганца. З дрыжаннем сэрца пайшоў

з ёю Спартак. Рабыня правяла яго да габінета матроны. Спартак увайшоў, падняў забрала і ўпаў да ног Валерыі.

Без слоў, без крыку яна абняла рукамі яго шыю і доўгі час не магла адарвацца ад яго. Нарэшце, адвёўшы галаву, яна пачала глядзець у яго твар.

— Ты прыйшоў! Скажы мне, як ты трапіў сюды? Табе не пагражае тут небяспека? Можа ты выдзеш сваё войска на Рым? Калі скончыцца гэтая вайна, якая прымушае мяне дрыжэць штогадзінна? Ты здабудзеш свабоду і зможаш вярнуцца ў Фракію, у гэтую шчаслівую краіну, дзе калісьці жылі багі, і я магу пайсці разам з табою, не разлучаючыся больш?

Гладзятар тужліва ўсміхнуўся і, цалуючы яе, прамовіў:

— Доўгай і жорсткай будзе вайна... І я назаву сябе шчаслівым, калі мне пашанцуе ўвесці рабоў вольнымі ў іх родныя краіны... А каб устанавіць справядлівасць і роўнасць на свеце, патрэбна будзе вайна народаў, якія паўстануць не толькі супраць Рыма, уладара свету, але кожны народ пойдзе супраць ненасытных патрыцыяў, супраць прывілеяванай касты ва ўласнай краіне.

Вялікі смутак чуўся ў яго словах. Відаць, мала спадзяваўся ён убачыць вынік вялікай справы.

Пяшчотнай ласкай старалася Валерыя прагнаць смутак і клопат з яго твара.

Прынеслі маленькую Пастумію. Спартак залюбаваўся далікатнай прыгажосцю сваёй дачкі, яе вялікімі чорнымі вачыма, падобнымі на вочы Валерыі, і густою масай валасоў, светлых, як у яго. Хітры смех Пастуміі, яе забаўная балбатня і балаўнасць зрабілі Спартака зусім шчаслівым.

А час ішоў, даўно развіднелася і шпарка ў шчаслівым забыцці міналі гадзіны дня.

Змрок пачаў ахутваць зямлю, і разам са святлом пачала знікаць радасць Спартака. Патрэбна было сказаць Валерыі, што ён можа застацца з ёю толькі на некалькі гадзін, што абавязак правадыра прымушае яго вярнуцца ў гэтую ж ноч да пакінутага войска. Але роспач, з якою яна сустрэла яго словы, прымусіла яго адкласці свой адыход.

Даўно аднеслі спаць Пастумію, а Спартак усё яшчэ не адважваўся пакінуць няшчасную жанчыну. Сярод пацалункаў і пяшчотнай ласкі ён гаварыў ёй словы пра надзею, смяяўся з яе прадчуванняў і страху, але ўсмяшка яго была напружанай, а словы цяжка сыходзілі з вуснаў.

Нарэшце, вада, якая капала ў Шкляным шары клепсідры,

дайшла да шостай рысы, якая азначала шостую гадзіну ночы. Тады Спартак устаў з ложа, вырваўся з абдымкаў Валерыі, збіраючыся надзець латы, шлем і меч.

— Не, Спартак, не ідзі, дзеля тваіх багоў! Справы гладыятараў ідуць добра... У іх храбрыя начальнікі... А ты... застанься... Маё бязмежнае каханне, мая найвялікшая адданаць напоўняць радасцю тваё жыццё.

— Валерыя, няўжо ты хочаш, каб я страціў свой гонар? Каб я здрадзіў тым, каго я сам заклікаў да зброі? Не прымушай мяне зрабіцца пагарджаным. Пусці мяне... Я не магу, я павінен ехаць!..

Тады, не памятаючы сябе, Валерыя ўпала перад дзвярыма.

— Я больш не ўбачу цябе! Не едзь сёння! Заклінаю цябе дзеля нашай дачкі! Ты паядзеш заўтра... на святанні... калі сонца ўзідзе сярод пахучасці палеткаў, сярод вясёлага шчабятання птушак... пасля таго, калі ты абнімеш мяне... пасля таго, калі ты пацалуеш маленькую Пастумію... Вось я табе павешу на шыю ланцужок з медальёнам. У ім схаваны чорны завіток валасоў маці і светлы завіток дачкі.

Спартак схапіў медальён і паднёс да вуснаў.

— Насі яго пад латамі, пад тунікай, проста на грудзях.

Раптам звон зброі і гучныя галасы пачуліся на пляцоўцы перад домам.

Абое напружана прыслухаліся, стрымліваючы дыханне.

— Што здарылася?

— Напэўна, выявілі, што я тут, — адказаў Спартак, стараючыся вырвацца з рук Валерыі, якая яшчэ мацней абнімала яго.

— Не выходзь... не ідзі... дзеля літасці да мяне!.. — ўсклінула няшчасная жанчына.

— Ты хочаш, каб я жывым трапіў у рукі ворагаў? Ты хочаш бачыць мяне распятым на крыжы?

— Ах, не! Клянуся ўсімі багамі пекла!.. — І Валерыя, выпусціўшы з сваіх рук Спартака, падалася ў жаху назад.

Выцягнуўшы сваёй пяшчотнай рукою з ножан вялізны іспанскі меч, які вісеў на баку ў Спартака, яна падала яго гладыятару і сказала голасам, якому старалася надаць цвёрдасці і рашучасці:

— Ратуйся, калі можаш... а калі павінен памерці, дык памры з працятымі грудзямі і з мячом у руцэ.

Спартак, схапіўшы меч, ступіў крок, каб пайсці.

— Спартак, бывай!

— Бывай! — адказаў ён, сціскаючы яе ў сваіх абдымках.

Але раптам губы Валерыі, якія прыхінуліся да губ Спартака, зрабіліся халоднымі, і рудыярыў адчуў, што яе цела абвяла і бязвольна павісла на яго руках.

Кінуўшы на падлогу меч, Спартак падняў яе, паклаў на ложа і, апусціўшыся на калені, пачаў саграваць яе сваім дыханнем.

Але Валерыя не зварухнулася.

У гэтую хвіліну пачуўся стук у дзверы.

— Міласцівая Валерыя! Пані мая...

З маланкавай хуткасцю Спартак падняў меч і падышоў да дзвярэй.

— Што здарылася?

— Пяцьдзесят конных салдат... сюды... з'явіліся, — сказаў, дрыжучы і заікаючыся, стары аканом дома, выпучыўшы вочы пры агні факела на Спартака. — Яны патрабуюць, каб ім вярнулі іх начальніка, і кажуць, што ты... Спартак.

— Ідзі і скажы: праз хвіліну я буду з імі.

І ён замкнуў дзверы перад носам аслупянелага ад здзіўлення старога. У апошні раз пацалаваўшы Валерыю, Спартак шпарка выйшаў з пакоя. На пляцоўцы перад домам стаялі пяцьдзесят кавалерыстаў яго атрада.

— Ну? — запытаўся ён строгім голасам. — Што вы тут робіце, чаго вы хочаце?

— Па загаду камандзіра Мамілія, — адказаў дэкурыён, — мы ехалі за табою зводдаль і асцерагаліся...

— На коней! — закрычаў Спартак.

Усе пяцьдзесят, схпіўшыся левай рукою за грывы, а правай абапёршыся аб спіны, у адзін момант ускочылі на коней, пакрытых цёмна-сінімі чапракамі.

У тыя часы яшчэ не ўжывалі ні страмён, ні сёдлаў.

— Прывядзіце майго каня, — загадаў Спартак старым рабам, якія стаялі з факеламі.

Ускочыўшы на каня, ён пад'ехаў да аканомы дома.

— Як завуць тваіх сыноў?

— О, доблесны Спартак, — адказаў плаксіва стары, — не злуйся на іх за мае неабдуманья словы...

— Рабская душа! — закрычаў абурана фракіец. — Няўжо ты мяне лічыш такім подлым і палахлівым? Я пытаюся, як завуць тваіх слаўных хлопчыкаў, бацькам якіх ты не варты быць, для таго, каб паклапаціцца пра іх.

— Даруй мне... доблесны Спартак! Аквілій і Ацылій іх імё-

ны... сыны Лібедзія... Вазьмі іх пад сваю апеку, вялікі правадыр, і няхай табе паспрыяюць багі і Юпітэр.

— У пекла нізкіх падлізнікаў! — закрычаў Спартак.

І, прышпорыўшы каня, крыкнуў кавалерыстам:

— Галопам!

Атрад на ўвесь дух паімчаўся па алеі і шпарка выехаў за агарожу вілы.

Спартак увесь час прышпорваў каня, нібы, пасоўваючыся з празмернай хуткасцю, ён мог уцячы ад пакутлівых клопатаў і пазбавіцца трывогі, якая разам з ім імчалася галопам.

Прыбыўшы ў Аквін і параіўшыся з Энамаем, Барторыксам і астатнімі камандзірамі, Спартак вырашыў ліквідаваць аквінскі лагер і на чале дваццаці тысяч гладыятараў накіраваўся ў Нолу, куды прыбыў пасля пяцідзённага паходу.

Урачыста і радасна дваццаць пяць тысяч гладыятараў, якія стаялі лагерам у Ноле, сустрэлі сваіх братоў, якія вярнуліся з Аквіна. На працягу трох дзён прадаўжаліся спевы, музыка, веселосць.

Савет вярхоўнага штаба Саюза прыгнечаных пастанавіў, каб гладыятарскія войскі перайшлі на зімовую стаянку, бо было відавочна, што з прычыны набліжэння перыяда дажджу і снегу Рым нічога не прадпрыме супраць іх.

Пабудавалі новы лагер, значна большы, добра ўмацаваны шырокім і глыбокім ровам і высокім валам. У гэтым лагеры размясцілася ўся армія.

Спартак задумаў па-новаму арганізаваць сваё войска такім чынам, каб германцы былі ўсе разам, каб разам былі галы, фракійцы, грэкі і самніты. Гэтая новая пабудова мела некаторыя невыгоды ў тым сэнсе, што магла выклікаць спрэчкі і зайздрасць паміж асобнымі легіёнамі; але затое кожны легіён зрабіўся непараўнальна больш моцным і цэлым, ахвотна падпарадкоўваўся свайму камандзіру той жа нацыянальнасці, якой былі салдаты.

За некалькі дзён Спартак з пяцідзесяці тысяч чалавек (да гэтай лічбы дайшла ўжо колькасць паўстаўшых) сфарміраваў дзесяць легіёнаў па пяць тысяч чалавек у кожным і падзяліў усё войска такім чынам: два першыя легіёны, якія складаліся з германцаў, пад камандай Вільміра і Мераведа, утварылі першы корпус пад начальствам Энамая; трэці, чацвёрты, пяты і шосты легіёны, набраныя з галаў, пад камандай Арторыкса, Барторыкса, Арвінія і Брэзавіра ўтварылі другі корпус з Крысам на чале; сёмы, складзены з грэкаў, меў за камандзіра

вельмі храбрага эпірота, якога звалі Фесалоніем; восьмым, у які былі залічаны гладыятары і пастухі з Самніума, камандаваў Рутылій, гладыятар з добраахвотнікаў; у дзевятым і дзесятым былі аб'яднаны фракійцы. Камандзірам аднаго з іх быў Месембрый, чалавек год пяцідзесяці, старанны выканаўца свайго абавязку, а другога — вельмі малады, але беззаветна храбры Артац.

Кавалерыю, якая налічвала да трох тысяч чалавек, Спартак падзяліў на шэсць звенняў і начальнікам яе прызначыў Мамілія.

Вярхоўным правадыром зноў быў абраны пад бурныя воклічы пяцідзесяці трох тысяч байцоў самы храбры і самы вопытны з іх — Спартак.

Закончыўшы перабудову легіёнаў, фракіец вырашыў зрабіць агляд войска, і, калі ён з'явіўся перад трыма карпусамі, апрануты ў скромныя даспехі, верхам на кані, без багатай вуздэчкі, без каштоўнага чапрака, аднадушны крык, падобны да грому, вырваўся з грудзей пяцідзесяці трох тысяч гладыятараў.

— Слава Спартаку!

І калі крыкі сціхлі і аркестры перасталі іграць песню свабоды, якая зрабілася баявым гімнам гладыятараў, Энамай верхам на вялізным гнядым кані спыніўся перад першым корпусам і гукнуў магутным голасам:

— Гладыятары! Выслухайце мяне!

У радах адразу сціхлі, і германец гаварыў далей:

— Калі наша войска сфарміравана па рымскаму ўзору, дык чаму наш вярхоўны правадыр не мае знакаў адрознення і пашаны, якія рымляне даюць консулам у іх войсках?

— Імператарскія знакі адрознення Спартаку! — закрычаў Крыс.

— Імператарскія знакі адрознення Спартаку! — паўтарылі, як адзін чалавек, пяцьдзесят тры тысячы гладыятараў.

Калі ўсе сціхлі, Спартак з пабляднеўшым ад хвалявання тварам падаў знак, што хоча гаварыць.

— Дзякуй вам, дарагія таварышы і браты, але я не хачу ніякага адрознення, ніякага ўшанавання, ніякіх прывілей. Мы падымаем мячы не для стварэння вярхоўнай улады, не для ўстанаўлення прывілей і адрозненняў, а для заваявання свабоды, правоў і роўнасці.

— Ты наш імператар, — усклікнуў Рутылій, — і такім цябе зрабілі твая мудрасць, твая мужнасць, твая доблесць і надзвычайныя якасці тваёй волі і розуму! Ты наш імператар, таму

што мы аднадушна і добрахвотна цябе такім абвясцілі! Калі не дзеля твайго гонару, дык дзеля нашай годнасці мы патрабуем, каб ты надзеў імператарскую мантыю і меў бы пры сабе ардынарцаў і каб наперадзе цябе ішлі ліктары.

— Мантыю Спартаку! Ардынарцаў і ліктараў! — аглушальна закрычалі легіёны.

І Крыс гукнуў на ўвесь дух:

— Няхай рымскія ліктары, узятыя Спартаком у палон пад Аквінам, ідуць наперадзе яго са сваімі фасцыямі!

Ад гэтай прамовы пачуліся крыкі і воплескі, такія магутныя і страшэнныя, што, здавалася, ад іх задрыжэла зямля.

Спартак, заўсёды скромны і аднолькавы як у дні няшчасця, так і ў дні сваіх бліскучых перамог, доўга працівіўся жаданню сваіх легіёнаў, але яму давялося падпарадкавацца, надзець сярэбраныя латы, загадзя заказаныя Крысам у Пампеі самаму вопытнаму майстру, шлем, таксама з серабра тонкай работы, і іспанскі меч з залатою рукайцаю. На плечы яму накінулі мантыю з танчэйшай ваўнянай матэрыі пурпуровага колеру, абшытую залатой палоскай на тры пальцы ўшыркі.

І вось Спартак з'явіўся ў імператарскіх знаках адрознення, верхам на сваім чорным кані, простая скураная зброя якога была заменена прыгожымі павадамі, сярэбранай вуздэчкай і на спіну якога быў накінут дзівосны блакітны чапрак з сярэбранай каймою; шумныя воплескі зашугалі рэхам, і пачуўся агульны крык:

— Прывет табе, Спартак, імператар!

Хутка з'явіліся ліктары прэтара Публія Варынія, узятыя ў палон у часе бітвы пад Аквінам. Іх было шасцёра, усе вышэй сярэдняга росту, з доўгімі валасамі, унушальныя з выгляду. Паверх лат на іх былі плашчы з грубага цёмнага сукна, прымацаваныя спражкай на правым плячы і апущаныя па калені; у левай руцэ кожны трымаў на плячы пучок пругоў, з верхняга канца якога тырчэла сякера. Яна змяшчалася ўнутры пучка толькі ў часе вайны. У правай руцэ кожнага быў прут — сімвал іх годнасці.

Урачыстыя крыкі пачуліся, калі з'явіліся рымскія ліктары.

Тады правадыр гладыятараў саскочыў з каня і з ліктарамі наперадзе, у суправаджэнні Крыса, Граніка і Энамая пачаў абыходзіць фронт двух германскіх легіёнаў, з якіх складаўся першы корпус, аглядаючы салдат і хвалячы іх за добры догляд зброі і за баявую выпраўку.

Ліктары ішлі з пакорлівым выглядам, схіліўшы галовы на

грудзі, з тварамі, то бледнымі ад ледзь стрымліваемага гневу, то чырвонымі ад сораму.

— Якая ганьба! Якая ганьба! — сказаў адзін з іх, якога звалі Атацылій, дрыжачым ледзь чутным голасам ішоўшаму побач таварышу.

— Лепш было памерці пад Аквінам, — адказаў той, — чым застацца жывым для такой ганьбы.

Ліктар, што так адказаў, быў стары больш за шэсцьдзесят год, худы, з сівымі валасамі, са строгім тварам, з рубцом на лбе, арліным носам, шэрымі жвавымі вачыма; адразу можна было заўважыць на гэтым твары выраз мужнай энергіі; імя яго было Семпліцыян.

Кожны раз калі ліктары падымалі позіркі, яны бачылі на ўсіх тварах радасць ад іх прыніжэння, усмешкі пераможцаў, якія высмейваюць пераможанага ворага.

— О заганьбаванае вялічча рымскага імені! — прашаптаў Атацылій, павярнуўшы да Семпліцыяна твар, заліты слязамі.

— О, багі, заступнікі Рыма, хутка выратуюць мяне ад такой пакуты! — адказаў глухім голасам стары Семпліцыян, на бурклівым і строгім твары якога былі відаць пакуты ад сораму, што ён перажываў.

На працягу трох гадзін Спартак абышоў фронт усіх легіёнаў, рассыпаючы па радах словы ўхвалы і падбадзёрвання, указанні адносна захавання строгай дысцыпліны — галоўнай умовы перамогі. Агляд закончыўся дэманстрацыяй атакі і цэраманіяльным маршам.

Пры пабудове новага лагера гладыятары паставілі для Спартака, без яго ведама, вартую палкаводца палатку. І ў гэты ўрачысты дзень быў наладжан у ёй абед для дзесяці начальнікаў легіёнаў, трох намеснікаў Спартака і начальніка кавалерыі. Пачастунак быў сціплым, каб не зрабіць непрыемнасці Спартаку, які на працягу ўсяго свайго жыцця быў умераны ў ядзе і вельмі стрымліваўся піць.

На банкцеце панавала самая шчырая веселасць. Пад канец абеду ўстаў Рутылій, падняў высока чашу, поўную пеннага віна, і гучным голасам усклікнуў:

— За свабоду рабоў, за перамогу прыгнечаных, за здароўе непераможнага Спартака, нашага імператара!

Спартак у сваю чаргу падняў чашу:

— За Юпітэра добрага, найвялікшага вызваліцеля! За чыстую, беззаганную багіню свабоды, каб яна скіравала на нас

свае боскія вочы і дамагалася прыхільнасці да нас усіх багоў, што жывуць на Алімпіе!

Усе падхапілі гэты тост і выпілі, хоць галы і германцы не верылі ні ў Юпітэра, ні ў іншых багоў, грэчаскіх і рымскіх. Таму Энамай чокнуўся, заклікаючы дапамагчы Одына, а Крыс заклікаў быць прыхільным Гезуса. Нарэшце, эпірот Фесалоній, які быў паслядоўнікам Эпікура і не верыў ні ў якіх багоў, сказаў:

— Я паважаю вашу веру, і я вам зайздросчу, але не згодзен адносна яе з вамі. Багі — гэта прывіды, створаныя страхам народаў. Кожнага разу, калі на нас звальваецца няшчасце, выгадна верыць у звышнатуральную сілу, выгадна набірацца ў гэтай веры сілы духу і ўцяшэння! Але калі перакананы, што прырода стварае і руйнуе сама па сабе і што, ствараючы, яна карыстаецца ўсімі сваімі сіламі, не заўсёды нам вядомымі, часта таямнічымі і няўцямнымі, але заўсёды сіламі матэрыяльнымі, дык як можна верыць у так званых багоў? Таму дазвольце мне, сябры, уславіць нашу справу згодна маім думкам і перакананням: за адзінства душ, за смеласць сэрцаў, за моц мячоў у лагеры гладыятараў!

Усе далучыліся да тоста эпікурэйца, і зноў пачалася вясёлая і жвавая гутарка.

Калі банкет скончыўся і сябры Спартака развіталіся з ім, сонца ўжо хілілася да захаду.

Пасля адыходу гасцей Спартак выйшаў з палаткі, жадаючы аглядзець лагер. Ён павольна ішоў па дарожцы, апанаваны сваімі думкамі. Размова ў адной з палатак прыцягнула яго ўвагу.

— Вядома, твая праўда, Семпліцыян, — гаварыў нехта на лацінскай мове. — Ганебны наш лёс, але хіба мы вінаваты ў гэтым няшчасці? Хіба не біліся мы храбра, не шкадуючы жыцця, каб выратаваць прэтара Варынія ад лютых удараў Спартака? Хіба не быў ты павалены на зямлю? Хіба не быў я паранены? Хіба не трапілі мы ў палон, пераможаныя большым па ліку непрыяцелем? Што мы маглі больш зрабіць? Калі вышэйшыя багі кінулі рымлян, калі багі да гэтага часу ахоўвалі слаўных рымскіх арлоў ад усялякіх небяспек толькі для таго, каб яны ганебна кінуліся наўцёкі ад подлага гладыятара, дык што маглі і што здолеем зрабіць мы, звычайныя смертныя?

— Ах, клянуся дванаццаццю багамі згоды, клянуся Юпітэрам найдобрам, найвялікшым вызваліцелем, клянуся Марсам,

які асабліва заступаецца за народ Квірына! — усклікнуў другі голас. — Ці думаў я калі-небудзь, што пражыву шэсцьдзесят два гады для таго, каб бачыць такую ганьбу? Пасля таго, калі на працягу дваццаці шасці год я ішоў наперадзе ўсіх консулаў, пачынаючы з Кая Марыя і канчаючы Луцыем Ліцыніем Лукулам і Маркам Аўрэліем Котай, якія займаюць гэтую пасаду ў гэтым годзе, дык няўжо, клянуся Геркулесам, я павінен ісці наперадзе пагарджанага гладыятара, якога бачыў сваімі вачыма на арэне цырка? Не! Клянуся ўсімі багамі, гэта вельмі ганебна. Такой ганьбы я не магу вытрымаць.

У голасе старога ліктара было гэтулькі годнасці, такі высакародны гонар, што Спартак быў расчулены і зацікаўлены.

— Ну, добра... А што ты можаш зрабіць супраць волі багоў і рашэнняў варожага лёсу? Усё ж даўдзецца табе, як і ўсім нам, падвергнуцца незаслужанаму сораму, — запярэчыў першы голас.

— Не, клянуся ўсімі багамі неба і пекла, не, я не схілю гордай галавы рымляніна перад ганьбай; не, я не падпарадкаюся самаўпраўству несправядлівага лёсу і як рымлянін смерцю выратую сябе ад учынкаў, не вартых народжанага па жаданню багоў на берагах Тыбра.

У гэты ж момант Спартак пачуў крыкі жаласці і жаху.

Шпарка абышоўшы вакол палаткі, ён апынуўся ля ўваходу ў яе, дзе, зацікаўленыя крыкамі, ужо тоўпіліся гладыятары.

Гладыятары з пашанай расступіліся перад правадыром. Стары Семпліцыян ляжаў на кучы саломы з глыбокай ранай, якую ён зрабіў сабе пад левым саском.

Кроў цякла струменямі з раны, і строгі, спакойны твар старога ліктара пакрыўся прадсмяротнай бледнасцю.

— Што ты зрабіў, мужны стары? — запытаўся ў паміраючага Спартак. — Чаму ты не папрасіў вызваліць цябе ад хадзьбы з ліктарскімі знакамі наперадзе мяне, калі для цябе гэта было так цяжка? Храбрыя разумеюць храбрых, і я зразумеў бы цябе, і я...

— Рабы не могуць разумець вольных, — сказаў аслаблым голасам паміраючы.

— О, душа, якая нарадзілася вялікай і зрабілася нікчэмнай праз тваё выхаванне, заснаванае на гонары і забабонах! Хто ж устанавіў на зямлі дзве розныя пароды людзей, падзяліўшы іх на рабоў і свабодных? Хіба да пакарэння Фракіі я не быў свабодным, як ты, і хіба не зрабіўся ты рабом пасля бітвы каля Аквіна?

— Варвар! Ты не разумееш, што неўміручыя багі далі рым-
лянам уладу над усімі людзьмі... Не засмучай маёй агоніі сваёй
прысутнасцю...

І тут Семпліцыян абодвума рукамі адпіхнуў таварышаў,
якія адарванымі ад тунік палоскамі стараліся перавязаць яго
рану.

— Дарэмна! Удар быў дакладны... І каб ён быў няўдалы,
дык заўтра я паўтарыў бы яго! Дарэмна...

Ён памёр.

— Вось стары дурань! — паціху прамовіў адзін гладыятар.

— Стары варты пашаны! — адказаў Спартак.

СПАРТАК ПЕРАМАГАЕ ЯШЧЭ АДНАГО ПРЭТАРА І АДольвае цяжкія спакусы

Тым часам у Рыме пасля другога паражэння прэтара Публія Варынія зразумелі, нарэшце, што пяцьдзсят тысяч узброеных гладыятараў, якія зрабіліся поўнымі гаспадарамі Кампанскай правінцыі, з'яўляюцца грознай небяспекай.

Таму ў каміцыях гэтага года замест прэтара Публія Варынія быў абраны амаль пры аднадушным галасаванні народ у і сената Кай Анфідый Арэст, патрыцый, вельмі спрактыкаваны ў вайскавай справе, які карыстаўся вялікім аўтарытэтам за сваю мужнасць і праніклінасць.

Ён сабраў войска ў трыццаць тысяч байцоў і, калі настала чароўная італьянская вясна, выйшаў з Лацыума і па Апіевай дарозе прасунуўся да горада Фондзі. Там ён даведаўся, што Спартак выступіў насустрач і размясціўся лагерам у мясцовасці, дзе магла лепш за ўсё дзейнічаць яго кавалерыя, у якой было ўжо шэсць тысяч коннікаў.

Спартак размясціў свой лагер на адлегласці трох гадзін дарогі ад рымскага і чакаў, што непрыяцель пачне наступленне; але мінула больш як пятнаццаць дзён, а Арэст, не жадаючы трапіць у пастку, заставаўся ў сваім лагерах.

Тады Спартак задумаў план, варты вялікага палкаводца. Ноччу, зусім ціха, ён выйшаў з васьмю легіёнамі з лагера, пакінуўшы ў іх Энамая з яго двума легіёнамі і з кавалерыяй; усю ноч ён ішоў абыходным шляхам, зводзячы з сабою ўсіх, якія сустракаліся па дарозе, людзей: сялян, рыбакоў, жанчын, дзяцей, для таго, каб ні адна вестка пра яго рух не дайшла да непрыяцеля, і пад раніцу размясціў лагер у тыле рымлян.

Гладыятарскія стралкі падышлі амаль да самага частакола рымскага лагера, і Арэсту спатрэбіўся ўвесь яго аўтарытэт, каб стрымаць ад бою сваіх абураных легіянераў. Ён цвёрда вырашыў не распачынаць бітвы. Дарэмна пракачаўшы яшчэ восем дзён, Спартак вырашыў развіваць свой план далей. Адночы разведчыкі данеслі Анфідыю Арэсту, што на ўсход і на захад ад іх стаянкі з'явіліся яшчэ два гладыятарскія ла-

геры. Сапраўды, там умацаваліся Гранік і Крыс, кожны з двума легіёнамі.

Такім чынам правадыр гладыятараў зусім абкружыў Анфідыя Арэста і паставіў яго перад выбарам: або змагацца, або здацца праз некалькі дзён ад голаду.

І прэтар аказаўся сапраўды вымушаным напасці на адзін з лагераў гладыятараў, каб выйсці з гэтага кальца, прычым ніякай надзеі на перамогу ў яго не магло быць. На які б лагер ён ні напаў, дык менш як праз тры гадзіны падышла б дапамога з бліжэйшага, а пасля і з астатніх лагераў гладыятараў, і рымляне былі б абкружаны з усіх бакоў.

У такім цяжкім становішчы прэтар вырашыў звярнуцца да жрацоў, да якіх, на жаль, яшчэ часта звяртаюцца слабыя духам ці розумам, а таксама хітрыя людзі, карыстаючыся страхам народу і яго патрэбай прасіць дапамогі ў звышнатуральных сіл.

Па ўсім рымскім лагеры было абвешчана пра вялікія прынашэнні ахвяр у гонар Юпітэра, Марса і Квірына, для таго каб гэтыя багі натхнілі аўгураў у іх вяшчаннях і далі падыходзячую параду, як выратаваць рымскае войска ад пагібелі, што яму пагражае.

Направа ад прэторыя ў рымскім лагеры было месца, прызначанае для ахвяраванняў. Сюды да ўпрыгожанага гірляндамі ружаў ахвярніка круглай формы, складзенага з каменных глыб, з адтулінай наверху, у якой раскладалі агонь, і дзіркай, куды сцякала віно для набажэнства, сышліся жрацы трох багоў. Усе тры жрацы былі апрануты ў доўгія, з белага ваўнянай матэрыі плашчы, прыколатыя ля шыі вялікай шпількай, а на галовах у іх былі востраверхія белыя шапкі, таксама з ваўнянай матэрыі.

Здаду ад іх стаялі аўгуры ў звычайным жрэцкім адзенні, з выгнутымі жэзламі, падобнымі да пастуховых кіеў. Далей былі паслугач, які падводзіў жывёлу да ахвярніка і забіваў яе, і другі, які павінен быў выпускаць кроў у дробнай жывёлы.

Першы зваўся папа, ён трымаў сякеру, другі — культурый — сціскаў у руках шырокі навостраны кінжал з рукаціцаю з слановай касці. У абодвух, як і ва ўсіх жрацоў, былі на галовах вянкі з кветак, а на шыі — банты з белага і чырвонага сукна. Такія ж вянкі, істужкі і банты былі на галаве і шыі прызначанай для ахвяравання жывёлы — быка, авечкі і вепрука. Ніжэйшыя служыцелі кulta неслі драўляны малаток, якім папа павінен быў аглушыць быка, ударыўшы па патыліцы, свяшчэнны пірог, сярэбраную каробачку з фіміямам, амфару

з віном і чашу для свяшчэнных набажэнстваў. Апошнім ішоў хавальнік свяшчэнных пеўняў, які нёс вялікую клетку з гэтымі птушкамі. У канцы ішлі флейтысты. За жрацамі рушыла ўсё рымскае войска, за выключэннем вартавых, пастаўленых для аховы варот лагера, равоў і частаколаў.

Калі войска з аркестрам наперадзе размясцілася вакол ахвярніка, жрацы, прарабіўшы вызначаныя абмыванні, кінулі фіміям у чашы, пасыпалі ахвярнік для жывёлы мукою і, як было вызначана абрадам, паклалі пірог і аблілі віном; потым папа з дапамогай сваіх паслугачоў падняў галаву быка, аглушыў жывёлу малатком у лоб, пасля сякерай забіў яе; у гэты час культарыі калолі дробную жывёлу, крывёю якой неўзабаве быў абліты ўвесь ахвярнік. Частка мяса зараз жа была пакладзена на агонь, які палаў у яміне ахвярніка. Унутранасці былі старанна сабраны на бронзавую дошку, крыху ўвагнутую пасярэдзіне і прымацаваную на чатырох, таксама бронзавых, падстаўках. Пасля іх перадалі жрацам-аўгурам, якія ўзяліся з сур'ёзным выглядам вызначаць па іх будучыню.

Хоць азнаямленне з грэчаскай філасофіяй і шпаркае пашырэнне вучэння Эпікура адцягнула вялікую частку адукаванай рымскай моладзі ад вераванняў у багоў і лжывых фокусаў жрацоў, у масе народу так моцна ўкаранілася пакланенне перад багамі, што сярод трыццаці тысяч чалавек, што сабраліся каля ахвярніка, ні адзін гук, ні адзін рух не парушылі свяшчэннага абраду, які цягнуўся досыць доўга. Толькі праз паўтары гадзіны аўгуры паведамлілі, што знак спрыяе для рымлян, бо ні адной злавеснай плямы нельга заўважыць на ўнутранасцях ахвяр.

Пасля гэтага аўгуры пачалі карміць свяшчэнных пеўняў, якіх, напэўна, доўга марылі голадам: як толькі ім кідалі зёрны, яны прагна клявалі пад шумныя воплескі і вясёлыя крыкі салдат, якія ўгледзелі ў празмерным апетыце пеўняў відавочны знак боскага заступніцтва Юпітэра, Марса і Квірына, гатовых усёй сваёй тройцай дапамагаць рымскаму войску.

Анфідый Арэст, выкарыстаўшы добры настрой сваіх легіёнаў, вырашыў выканаць задуманы ім план — вырвацца з магчыма меншымі стратамі з жалезнага кальца, у якое яго захапіў Спартак.

На другі дзень пасля ахвяраванняў пяць дэзертыраў з рымскага лагера з'явіліся ў Спартака. Прыведзеныя да правадыра гладыятараў, яны ўсе па-рознаму расказвалі адну і тую ж гісторыю: прэтар задумаў выйсці таемна ў гэтую ж ноч з свайго лагера, рынуцца на гладыятараў, якія стаялі лагерам каля

Формій, разбіць іх і самым хуткім маршам прарвацца ў напрамку Капуі. Дзэартыры вытлумачылі свае ўцёкі з рымскага лагера жаданнем унікнуць пагібелі ў бітве, у якой Арэст, на іх думку, не мае ніякіх шансаў на поспех.

Спартак з найвялікшай увагай выслушаў расказы дзэартыраў і шмат распытваў, не зводзячы з іх позірку. Гэты пільны позірк відавочна бянтэжыў дзэартыраў, якія пачалі блытацца ў сваіх адказах.

Скончыўшы допыт, Спартак сказаў ардынарку:

— Флавій, завядзі іх у палатку і загадай, каб іх добра пільнавалі.

Ардынарац выйшаў разам з дзэартырамі.

Спартак некалькі часу стаяў моўчкі, а пасля, прызваўшы начальніка легіёна Артаца, адвёў яго ў бок і сказаў:

— Гэта — мнімыя дзэартыры...

— Ну! — усклікнуў здзіўлена малады фракіец.

— Яны падасланы сюды Анфідыем Арэстам, каб ашукаць мяне; яго намеры супрацьлеглыя таму, што расказвалі гэтыя людзі.

— А як, ты думаеш, ён зробіць?

— Вось як. Найбольш разумнае і правільнае рашэнне, якое ў гэты момант можа прадпрыняць Арэст, — пастарацца прарваць наш фронт з боку Рыма, а не Капуі. Калі б ён з войскам, аслабленым пасля бою, схаваўся ў Капуі, дык пакінуў бы для нас адкрытым увесь Лацыум, і мы лёгка маглі б прайсці да варот Рыма. Рым з'яўляецца яго аперацыйнай базай; у той жа час яму неабходна прыкрыць Рым ад нашых атак. З прычыны гэтага зусім натуральна, што ён зробіць адважную спробу прарвацца якраз з гэтага боку, а не з боку Капуі, як ён пры дапамозе сваіх дзэартыраў хацеў мяне пераканаць.

— Клянуся Меркурыем, тваё тлумачэнне мне падабаецца!

— Таму мы сёння ўвечары пакінем гэты лагер і прасунемся бліжэй да Крыса, супраць якога, калі я не памыляюся, заўтра будуць накіраваны ўсе намаганні рымскіх легіёнаў. Энамай таксама рушыць сёння вечарам з свайго лагера і размясціцца значна бліжэй да непрыяцеля.

— Такім чынам ты яшчэ больш звуззіш кальцо, якое сціскае ворагаў, — сказаў у захапленні малады фракіец, зразумеўшы план Спартака.

— І, дадаў Спартак, — якім бы ні быў шлях, які прэтар захоча выбраць, я здолею напэўна яго перамагчы. Нават калі ён сапраўды рушыць супраць Энамай, дык ад таго што Энамай

падыдзе бліжэй, нам лёгка будзе хутка прыйсці на дапамогу германскім легіёнам.

Паклікаўшы да сябе трох ардынарцаў, Спартак сказаў ім імчацца на ўвесь дух да Граніка і Энамая з загадам падысці на шэсць міль бліжэй да лагера Крыса.

Як Спартак прадбачыў, так і здарылася: досвіткам вартавыя Крыса папярэдзілі яго пра наступленне непрыяцеля.

Арэст, жадаючы разбіць Крыса да прыходу гладыятараў з іншых лагераў, рушыў супраць двух гальскіх легіёнаў усю масу свайго войска.

Аднак, натхнёныя прыкладам мужанага Арторыкса і надзвычайнай храбрасцю Крыса, які біўся ў першым радзе, галы супрацьпаставілі націску рымлян усе сілы неўгамаванай мужнасці, так што бітва зрабілася вельмі ўпартай. Але Крыс разумеў, што не мужнасць і бясстрашнасць, а толькі колькасць магла вырашыць канец гэтай бітвы і што праз паўгадзіны ён будзе зусім абкружаны і яго дзесяць тысяч чалавек будуць немінуча знішчаны.

Ці прыйдзе за гэтую паўгадзіну Спартак яму на дапамогу? Крыс гэтага не ведаў, а таму загадаў абодвум сваім легіёнам, захоўваючы строй, адступіць у лагер.

Каб правесці адступленне без панікі, каб усе не кінуліся наўцёкі, дзве кагорты, гэта значыць тысяча галаў, павярнуўшыся тварам да непрыяцеля, непахісна вытрымлівалі яго націск. Яны ахвяроўвалі сабою, каб сваёю смерцю выратаваць астатніх. За кароткі час больш чатырохсот з іх загінулі.

Калі легіёны Крыса схаваліся за вал лагера, Арэст загадаў даць адбой і, спешна сабраўшы свае растрапаняныя легіёны, шпаркім маршам накіраваўся па дарозе ў бок Рыма.

Але не прайшоў ён і дзвюх міль, як з левага фланга з'явілася войска Спартака, якое з найвялікшай лютасцю рынулася на рымскія легіёны, а праз паўгадзіны справа падышоў Энамай са сваімі сіламі.

І Крыс, які зноў пастроіў свае парадзелыя легіёны, ударыў па рымскаму тылу.

Арэст зусім паў духам. Абкружаныя з трох бакоў, яго салдаты кінуліся ў паніцы наўцёкі, але наткнуліся на легіёны Граніка, які, прадбачачы ўцёкі рымлян, выйшаў ім па дыяганалі наперарэз і дакончыў разгром легіёнаў Арэста.

У гэтай бітве, якая цягнулася звыш пяці гадзін, было забіта больш сямі тысяч рымлян і каля чатырох тысяч трапілі ў

палон; але і гладыятарам перамога абышлася нятанна: у іх было забіта дзве тысячы і столькі ж паранена.

Праз некалькі дзён пасля гэтага Спартак сабраў ваенную нараду, на якой усе начальнікі аднадушна палічылі, што зусім неразумна распачаць паход супраць Рыма і было вырашана накіравацца ў Самніум, а пасля ў Апулію і ўзяць у гэтых правінцыях шматлікіх рабоў.

Між тым у Рыме вестка пра паражэнне прэтара Арэста напоўніла жахам сэрцы грамадзян, і сенат, сабраўшыся на сакрэтную нараду, паставіў пытанне: якім чынам пакласці канец гэтаму паўстанню, якое, пачаўшыся як смехатворны бунт, цяпер набыло памеры сур'ёзнай вайны?

Што вырашылі сенатары ніхто не ведаў, і толькі пра адно даведаліся: што ў тую ж ноч консул Марк Цярэнцій Варон Лукул у суправаджэнні нямногіх адданных слуг, без знакаў адрознення, без ліктараў, нібы прыватная асоба выехаў конна праз Эсквілінскія вароты, накіроўваючыся па дарозе ў Самніум.

У гэты час Спартак знаходзіўся ў лагеры каля Венузіі ў Самніуме і займаўся навучаннем двух новых легіёнаў, арганізаваных з перайшоўшых да яго за гэтыя трыццаць дзён рабоў. Аднойчы яму далажылі, што ў лагер прыбыў пасол ад рымскага сената.

— Клянуся маланкамі Юпітэра! — усклікнуў Спартак. — Значыць, так нізка паў гонар лацінян, што рымскі сенат не сароміцца пачынаць перагаворы з пагарджаным гладыятарам! — І, накінуўшы свой плашч цёмнага колеру, сеў на лаўку перад палаткай і сказаў дэкану: — Вядзі сюды сенацкага пасла.

Пасол з'явіўся на прэторый у суправаджэнні чатырох слуг; усіх пяцёх вялі гладыятары, бо па заведзенаму звычайу вочы ў прыбыўшых былі завязаны.

— Вось ты, рымлянін, знаходзішся на прэторыі нашага лагера, перад нашым правадыром, — сказаў дэкан таму, які назваў сябе паслом.

— Прывет табе, Спартак, — сказаў унушальным і цвёрдым голасам рымлянін.

— І табе прывет, — адказаў фракіец.

— Мне патрэбна з табою пагаварыць сам-насам, — дадаў пасол.

— Добра, — сказаў Спартак і звярнуўся да дэкана: — Завядзіце світу пасла ў суседнюю палатку, здыміце павязкі з вачэй і дайце ім падмацавацца.

Калі дэкан і гладыятары адвялі спадарожнікаў пасла, Спартак падышоў да апошняга, зняў павязку з яго вачэй і сказаў:

— Садзіся. Ты можаш цяпер бесперашкодна глядзець на лагер пагараджаных гладыятараў. — І ён зноў сеў, не зводзячы позірку з патрыцыя: што пасол быў патрыцыем, відаць было па пурпуровай паласе, якою была абшыта яго тога.

Гэта быў чалавек год пяцідзесяці, высокага росту, грузны і нават тлусты, з сівымі, коротка абстрыжанымі валасамі, з высакароднымі і выразнымі рысамі твару: асанка ў яго была поўная велічнасці, нават фанабэрыстасці, захаванай пад далікатнай ветлівасцю.

— Дык садзіся. Гэта лаўка — не курульнае крэсла, да якога ты прызвычаіўся, але на ёй будзе ўсё-такі лепш, чым на нагах.

— Дзякуй табе, Спартак, — адказаў патрыцый, разглядаючы правадыра гладыятараў. Пасля ён скіраваў свой позірк на вялізны лагер, які зверху прэторыя быў відаць, як на далоні. — Клянуся дванаццаццю багамі Згоды, я не бачыў такога выдатнага лагера. Толькі лагер Кая Марыя пад Акве Секстыле змог бы з ім параўнацца!

— Што ты, — з горкай іроніяй сказаў Спартак, — гэта ж быў рымскі лагер, а мы — подлыя гладыятары.

— Не спрачацца з табою, не выказваць да цябе пагарду і не наклікаць на сябе пагарду прыйшоў я сюды, — з пачуццём уласнай вартасці сказаў рымлянін. — Пакінь сваю іронію, Спартак, я зусім шчыра захоплены вашым лагерам.

І ён зноў доўгі час пазіраў наўкола вачыма спрактыкаванага старога салдата.

— Клянуся Геркулесам, Спартак, ты народжаны не для таго, каб быць гладыятарам.

— Ні я, ні шэсцьдзесят тысяч няшчасных, якіх ты бачыш у гэтым лагера, ні мільёны людзей, якіх вы заняволілі, не былі народжаны для таго, каб быць рабамі да сябе падобных.

— Рабы заўсёды былі, — запярэчыў пасол, — ад таго дня, калі адзін чалавек замахнуўся жалезам на другога. Чалавек чалавеку воўк. Павер мне, Спартак, твая мара — мара высакароднай душы, але мара неажыццявімая. Закон чалавечай натуры — каб былі паны і слугі. Так заўсёды было і так заўсёды будзе.

— Не, не заўсёды была гэтая розніца! — усклікнуў Спартак. — Яна з'явілася ад таго дня, калі чалавек, народжаны для земляробства, кінуў апрацоўваць зямлю сваёй радзімы і гэтым

здабываць сабе харчаванне, ад таго дня, калі справядлівасць, што бытавала сярод земляробаў, адышла з палёў, якія былі апошнім яе прытулкам, і схавалася на Алімп, калі ўзніклі няўмерныя апетыты, нястрымныя жаданні, раскоша, куцязы, сваркі, вайна і ганебныя пабоішчы...

— Значыць, ты хочаш вярнуць людзей да іх першабытнага стану? А ці здолееш?.. Калі б з табою аб'яднаўся сам рымскі сенат, дык і тады ты не ўбачыў бы пераможнага завяршэння справы, якую ты задумаў. Адны толькі багі маглі б змяніць натуру чалавека.

Спартак не адказваў. Нарэшце, ён запытаўся ў рымляніна:

— Чаго ты прыйшоў сюды?

Патрыцый схамануўся.

— Я, Кай Руф Рала, з саслоўя коннікаў, прыйшоў да цябе ў якасці пасла ад консула Марка Цярэнція Варона Лукула з двума даручэннямі.

На твары Спартака мільганула лёгкая ўсмешка.

— Першае?

— Прапанаваць табе адпусціць за выкуп — пра суму мы дамовімся — рымлян, якіх ты ўзяў у палон у часе апошняй бітвы.

— А другое?

Пасол, здавалася, збянтэжыўся; ён адкрыў рот, каб адказаць, але ў нерашучасці спыніўся і, нарэшце, сказаў:

— Адкажы мне раней на першую прапанову.

— Я вам вярну чатыры тысячы палонных за дзесяць тысяч іспанскіх мячоў, дзесяць тысяч шчытоў, дзесяць тысяч панцыраў і сто тысяч дроцікаў, зробленых вашымі лепшымі майстрамі.

— Як гэта?— запытаўся з абурэннем здзіўлены Кай Руф Рала. — Ты патрабуеш, каб мы самі забяспечылі цябе зброяй, якой ты будзеш прадаўжаць ваяваць з намі?

— Так, і патрабую, каб гэта зброя была вышэйшай якасці і каб на працягу дваццаці дзён яна была дастаўлена ў мой лагер.

— Не, — адказаў з гневам пасол, — пакінь сабе нашых салдат, але зброі ты не атрымаеш. Мы, рымляне, ад Атылія Рэгула навучыліся ніколі не рабіць таго, што можа быць шкодным для радзімы і карысным для ворага.

— Вельмі добра, — спакойна сказаў Спартак, — праз дваццаць дзён гэтая зброя павінна быць у мяне.

— Клянуся Юпітэрам! — усклікнуў з дрэнна захаваным шаленствам Руф Рала. — Хіба ты не разумееш, што я табе

кажу? Ты не атрымаеш зброі, паўтараю: не атрымаеш! Пакінь у сябе палонных.

— Добра, гэта мы пабачым. Скажы мне цяпер пра другую прапанову консула Варона Лукула.

І ён зноў насмешліва ўсміхнуўся.

Рымлянін пачаў спакойна, лагодным і амаль ліслівым голасам:

— Консул даручыў мне прапанаваць табе спыніць ваенныя дзеянні.

— Ого! А на якіх умовах?

— Ты кахаеш рымлянку славутага роду, удаву Сулы, і яна кахае цябе, і сенат, каб унікнуць ганьбы, якую яна можа наклікаць на сябе гэтым каханнем, гатовы сам прасіць Валерыю быць тваёю жонкай; пасля жаніцъбы на лобімай жанчыне консул Варон Лукул прапануе табе на выбар два шляхі: калі цябе цягне воінская слава, ты пойдзеш у якасці квестара пад камандай Пампея ў Іспанію; калі ты хочаш спакою і хатняй утульнасці, цябе пашлюць прэфектам у адзін з гарадоў Афрыкі, які ты сам выбераш. Пры гэтым ты зможаш атрымаць маленькую Пастумію, плод твайго злачыннага кахання з жонкай Сулы; у адваротным выпадку дзяўчынка будзе перададзена апекунам Фауста і Фаусты — іншых дзяцей дыктатара, і ты страціш не толькі ўсякае права на яе, але нават і надзею калі-небудзь абняць яе.

Спартак падняўся і, выпрастаўшыся, запытаўся спакойна ціхім голасам:

— А мае таварышы?

— Рабы павінны вярнуцца ў свае казармы, гладыятары — у свае школы.

— І... — сказаў, павольна адчаканьваючы словы, Спартак, — і... ўсё скончана?

— Сенат усё забудзе і ўсім даруе.

— Дзякуй! Які ён добры, які літасцівы, які высакародны, гэты сенат!

— А то што? — сказаў фанабэрыста Руф Рала. — Сенат павінен быў загадаць распяць усіх узбунтаваўшыхся рабоў, а ён замест гэтага ім даруе — хіба гэтага недастаткова?

— Нават залішне! Сенат даруе ўзброенаму ворагу, і пры тым пераможцу... Сапраўды, ніколі не было прыкладу такога велікадушша! А калі гладыятары не захочуць разысціся, нягледзячы на мае ўгаворы і парады?

— Тады... — нерашуча сказаў рымскі патрыцый, апусціў-

шы позірк і цярэбячы рукамі край тогі, — тады... такому спрактыкаванаму палкаводцу, як ты... які робіць урэшце толькі добрае для гэтых няшчасных... не можа не здарыцца... заўсёды здарыцца выпадак павесці войска... у цяжкае месца...

— Дзе консул Марк Цярэнцій Варон Лукул, — сказаў Спартак, пабляднеўшы ад гневу, як мярцвяк, — будзе чакаць яго са сваімі легіёнамі, абкружыць іх, і здача рабоў будзе тады няўхільнай і адбудзецца без шуму. А консул можа нават прыпісаць сабе гонар лёгкай перамогі, хіба не праўда?

Рымлянін яшчэ ніжэй апусціў галаву і маўчаў.

— Хіба не праўда? — закрычаў Спартак грымотным голасам, які прымусіў уздрыгануцца рымляніна.

Пасол зірнуў на Спартака, але такі гнеў палаў у вачах фракійца, што рымлянін мімаволі адступіў на крок.

— Клянуся ўсімі багамі Алімпа! Падзякуй багам, тваім заступнікам, што пагарджаны і нікчэмны гладыятар умее павяжаць міжнароднае права і гнеў не можа зацямніць мой розум і я не забываюся, што ты прыйшоў сюды як пасол... Подлы і каварны, як твой сенат, ты прыйшоў прапанаваць мне зрабіць здрадніцтва, самае агіднае і самае ганебнае. Ты стараўся падкупіць чалавека, закаханага, бацьку, для таго каб падманам дамагчыся перамогі там, дзе не можаш заваяваць яе сілай зброі.

— Эй, варвар! — усклікнуў абураны Руф Рала. — Здаецца, ты забываешся, з кім размаўляеш!

— Не, Марк Цярэнцій Варон Лукул, такі ж несумленны, як і пагарджаны консул Рыма, гэта ты забыўся, дзе ты знаходзішся і з кім гаворыш! А ты думаў, што я цябе не пазнаў? Ты прыйшоў сюды пад ілжывым прозвішчам, крадком, каб паспрабаваць падкупіць маё сэрца, якое ты мераў на свой узор, і лічыў мяне здольным на подласць, на якую ты здольны сам, самы злачынны чалавек... Ідзі... варочайся ў Рым... Збяры новыя легіёны і прыходзь змагацца ў адкрытым полі; там, калі ты адважышся стаць тварам у твар са мною, як ты стаіш зараз, там я дам табе адказ, варты тваіх гніюсных прапаноў.

— Дык ты спадзяешся, няшчасны вар'ят, — сказаў з незахаванай пагардай консул Варон Лукул, — што ты зможаш яшчэ доўгі час трымацца супраць нашых легіёнаў? Ты пацяпаеш сябе надзеяй мець канчатковую перамогу над магутным і шчаслівым Рымам...

— Я спадзяюся адвесці на іх родныя землі гэтую масу няшчасных рабоў, і там, у нашых краінах, я спадзяюся ўзняць

супраць вас паўстанне ўсіх прыгнечаных вамі народаў і пакончыць з вашым гніосным і беззаконным панаваннем.

І загадным жэстам рукі ён загадаў консулу пайсці.

Велічна захінуўся ў сваю тогу Варон Лукул і сказаў:

— Мы пабачымся на полі бітвы.

— Няхай дазваляць багі... Але я гэтаму не веру.

Консул ужо адыходзіў, як раптам Спартак зноў паклікаў яго:

— Паслухай, рымскі консул... З тае прычыны, што нямногія мае салдаты, якія трапілі ў вашы рукі як палонныя, былі распяты, і я бачу, што ў адносінах да нас, гладыятараў, вы, рымляне, не прызнаеце міжнароднага права, дык я цябе папярэджваю: калі на працягу дваццаці дзён мне не даставяць сюды, у мой лагер, зброі і даспехаў, якіх я патрабую, чатыры тысячы вашых салдат, узятых ў палон, будуць таксама распяты.

— Як! Ты адважыўся? — Консул пабляднеў ад гневу.

— Усё дазваляецца супраць такога народу, як вы, у якіх няма нічога святога і якія нічога не паважаюць... З вамі — ганьба за ганьбу, забойства за забойства, бойня за бойню... Ідзі!

На вокліч Спартака з'явіліся дэкан і гладыятары. Ён загадаў правесці рымскага пасла і яго слуг да варот лагера. Пасля ён выклікаў да сябе Крыса, Граніка і Энамая і расказаў ім пра наведванне лагера консулам Цярэнціем Варонам Лукулам і аб прапановах, якія той зрабіў, за выключэннем той часткі, што тычылася яго кахання да Валерыі.

Усе тры начальнікі горача ўхвалілі высакародныя паводзіны Спартака і пайшлі ў захапленні да свайго доблеснага друга і вярхоўнага правадыра.

Спартак вярнуўся ў палатку, калі ўжо надыйшла ноч і, пагутарыўшы з Мірзай, якая, заўважыўшы, што ён расстроены, пачала абыходзіцца з ім пяшчотна, увайшоў у сваё аддзяленне, дзе знаходзілася яго пасцель з свежага сена, пакрытага авечымі скурамі.

Ён доўгі час не мог заснуць, варочаўся з боку на бок, стагнаў, уздыхаў і заснуў вельмі позна, забыўшыся патушыць лямпу.

Ён спаў гадзіны дзве і ў сне сціскаў дадзены яму Валерыяй медальён, што заўсёды насіў на шыі, як раптам быў абуджаны пацалункам. Ён прачнуўся, сеў на пасцелі і ўсклікнуў:

— Хто гэта? Хто тут? — І ён убачыў Эўтыбіду, якая стаяла на каленях перад яго ложкам і, склаўшы ўпрашальна свае маленькія рукі, шаптала:

— Пашкадуй мяне, пашкадуй, Спартак, я паміраю ад каханья...

— Эўтыбіда? Ты тут? Якім чынам?

— Ужо столькі начэй я хаваюся ў гэтым кутку, чакаю, пакуль ты заснеш, станаўлюся на калені каля тваёй пасцелі, пазіраю на твой твар і ціха плачу. Я цябе абажаю, Спартак, як абажаюць багоў. Вось пяць ужо доўгіх год, як я цябе кахаю безнадзейна, як звар'яцелая. Адрынутая табою, я дарэмна стараюся пазбыцца твайго вобраза ў маім сэрцы... Я шукала душэўнага спакою, выехала з Рыма, дзе я цябе ўведала, але ў Грэцыі ты быў перад маімі вачыма, як у Рыме; і нават выгляд роднай зямлі, успаміны пра маю нявінную юнасць, гукі роднай мовы — нішто не магло прымусіць маё сэрца забыцца на цябе... Я кахаю цябе так, што ніякія словы не могуць выказаць... Злітуйся нада мною... не адштурхай мяне, не праганяй мяне! Я буду тваёй служанкай, тваёй рабыняй; калі ты яшчэ раз адвернешся ад мяне з пагардай, ты зробіш мяне здольнай да ўсяго, да самых дзікіх і несумленых учынкаў.

Так упрошвала Эўтыбіда, пакрываючы рукі Спартака гарачымі пацалункамі. Спартак усё мацней сціскаў медальён з завітком валасоў Валерыі. Нарэшце, ён далікатна адвёў сваю руку ад Эўтыбіды і амаль з бацькоўскай дабратаю сказаў:

— Супакойся... шалёная ты дзяўчына... Я кахаю другую жанчыну, яна мяне зрабіла бацькам, а ты ведаеш, што ў Спартака толькі адна вера. Ён аддаў сваё жыццё справе прыгнечаных і памрэ за яе. І ён ніколі не пакахае другую... Кінь зусім думаць пра мяне і кінь гаварыць пра немагчымае каханне...

— Клянуся эрыніямі! — усклінула глухім голасам Эўтыбіда. — Валерыя, праклятая Валерыя!.. Яна адрывае цябе ад маіх пяшчот...

— Дзяўчына! — твар Спартака пацямнеў і зрабіўся грозным. — Ідзі з маёй палаткі. Заўтра ты пойдзеш у штаб Энамая, ты больш не лічышся маім ардынарцам.

Куртызанка з апушчанай галавою, кусаючы рукі, каб заглушыць рыданні, павольнымі крокамі выйшла з палаткі.

Спартак адкрыў медальён і пацалаваў дзве пасмы схаваных там валасоў.

ЛЕЎ ЛЯ НОГ ДЗЯЎЧЫНЫ. ЗАБОЙЦА, ЯКІ АТРЫМАЎ ПА ЗАСЛУГАХ

З палаткі правадыра Эўтыбіда выйшла са скажоным тварам, пабліскваючымі вачыма, чырвоная ад гневу, з распаччу ў сэрцы.

Яна доўгі час бадзялася па маўклівым лагеры, пакутуючы без меры. Ёй патрэбна была помста, помста жорсткая, доўгая, крывава.

Ранішні вецер, рэзкі і халодны, вярнуў яе да жыцця. Яна закруцілася ў пеплум, агледзелася і накіравалася да сваёй палаткі.

На другі дзень Спартак паведаміў Энамаю, што пасылае да яго на службу аднаго з сваіх ардынарцаў.

Германец быў здзіўлены, калі ўбачыў Эўтыбіду, якая прыбыла да яго, прыгажосцю якой ён не адзін раз захапляўся і якую ён лічыў палюбоўніцай Спартака.

Вядома, што для такой жанчыны, як Эўтыбіда, няцяжка было завабіць у свае сеці грубага і прастадушнага германца. Вельмі хутка яна дамаглася поўнай і бязмежнай улады над ім.

Між тым у лагеры каля Венузіі Спартак прадаўжаў нястомна навучаць два новыя легіёны. Праз васемнаццаць дзён пасля гутаркі Спартака з консулам Маркам Цярэнціем Лукулам былі дастаўлены ў лагер гладыятараў дзесяць тысяч панцыраў, шчыты, мячы і дроцікі — цана выкупу за чатыры тысячы палонных. Як толькі былі ўзброены два апошнія легіёны, Спартак пакінуў свой лагер у Венузіі і ўвайшоў у Апулію, дайшоўшы раней да Барыума, а пасля да Брундызіума, самага важнага і вялікага ваеннага порта, які быў у рымлян на Адрыятычным моры.

У канцы жніўня Спартак, не спрабуючы ўзяць вельмі ўмацаваны Брундызіум, размясціўся лагерам каля горада Гнаттыя ў надзейным месцы, якое ён яшчэ больш умацаваў акопамі; ён вырашыў перазімаваць у гэтай правінцыі, дзе ўраджайнасць глебы і багацце пашы і жывёлы забяспечвалі яго войску харчаванне.

Тут Спартак склікаў у самым сакрэтным парадку ваенны савет, які абмеркаваў, што патрэбна зрабіць для далейшага вядзення вайны. Як відаць, было прынята вельмі важнае рашэнне, бо ў лагеры гладыятараў нікому не ўдалося дазнацца пра таямніцу гэтай нарады.

Нарада закончылася пад вечар. А ноччу Эўтыбіда паклікала да сябе ў палатку Энамая, які павінен быў вельмі нагнуць галаву, каб увайсці ў храм Венеры, як ён называў жартам палатку Эўтыбіды.

Увайшоўшы, гігант стаў на калені перад грачанкай і, узяўшы абедзве яе рукі, паднёс іх да губ са словамі:

— О, мая чароўная Эўтыбіда!

— Доўгі час вы гаварылі на нарадзе? — запыталася Эўтыбіда, прыхільна і ласкава пазіраючы на вялізнага германца, які распасцёрся ля яе ног.

— На жаль, доўга, — адказаў Энамай, — і я цябе запэўніваю, мне абрыдзелі ўсе гэтыя нарады: я — чалавек зброі, і, клянуся маланкамі Тора, усе гэтыя сходы нічога не даюць маёй душы.

— Але ж Спартак таксама чалавек дзеяння, і, калі да мужнасці дадаць асцярогу, гэта будзе значна лепш для поспеху нашай справы.

— Будзе... гэта так, але я палічыў бы за лепшае ісці проста на Рым.

— Шалёная думка! Толькі тады, калі нас будзе не менш двухсот тысяч, мы здолеем зрабіць гэтую адважную спробу. — І вы, — запыталася нібы няўважліва Эўтыбіда, — абмяркоўвалі сур'ёзныя і важныя справы на сённяшняй нарадзе?

— Так... сур'ёзныя і важныя справы. Гаварылі Спартак, Крыс і Гранік.

— Вядома... вы абмяркоўвалі план ваенных дзеянняў для веснавой кампаніі?

— Не зусім... Але тое, што мы пастанавілі, амаль проста тычыцца гэтага. Абмяркоўвалі... Ах! — ён раптам спыніўся. — Мы абяцалі адзін аднаму свяшчэннай клятвай не казаць нікому пра тое, што было вырашана. А я цяпер ледзь не выказаў табе ўсё ад самага пачатку.

— Але ж ты не ворагу гаворыш пра вашы планы?..

— О, мая чароўная Венера... і ты можаш думаць, што я не давяраю табе?

— Ну! — усклікнула ў гневе грачанка. — Клянуся Апалонам Дэльфійскім! Не хапала б яшчэ, пасля таго калі я аддала

справе прыгнечаных усе свае багаці і кінула дзеля яе ўсе прыемнасці раскошнага, поўнага асалод жыцця, каб ты адважваўся западозрыць маю адданасць!

— Няхай збавіць мяне ад гэтага Одын... Я кахаю цябе страшэнна; я цябе паважаю і шаную так, што, не зважаючы на дадзеную клятву, для мяне нічога не азначае расказаць табе, аб чым...

— Ах, не, непатрэбна, — сказала, прыкідваючыся яшчэ больш раззлаванай, дзяўчына. — Якая мне справа да ваших сакрэтаў!.. Я не хачу нічога ведаць. Зусім не хачу.

— Ну вось, ты злуеш. Чым я цябе пакрыўдзіў, мая абажамая? — сказаў, амаль плачучы, Энамай. — Паслухай... прашу цябе... Ведай, што...

— Маўчы, я не хачу, каб ты парушыў сваю клятву. Каб ты верыў у мяне... каб ты паважаў мяне... каб ты кахаў, як ты кажаш, дык ты разумей бы, што гэтая клятва звязвае цябе ў дачыненні да ўсіх, але не да мяне. Бо ты кажаш, што я — душа і думка твайго жыцця. Але, на жаль, ты любіш ва мне толькі маю няшчасную прыгажосць, ты прагнеш толькі маіх пацалункаў... і каханне чыстае і глыбокае, якое я спадзявалася знайсці ў табе, было толькі падманам, толькі сном...

Голас Эўтыбіды здаваўся ўсхваляваным, і пад канец яна пачала прытворна нястрымна плакаць.

Гігант у невымоўнай трывозе пачаў прасіць прабачэння. Ён запэўніваў, што кахае яе больш, як самога сябе, што шануе яе, як святу, абажае, як багіню.

Урэшце ён расказаў ёй, што Спартак пераканаў іх у неабходнасці прыцягнуць на свой бок рымскую моладзь, гатовую распачаць мяцеж, што было вырашана накіраваць заўтра надзейнага пасла да Катыліны з просьбай прыняць камандаванне над глядыятарскім войскам і што за гэтае даручэнне добраахвотна ўзяўся Рутылій.

Эўтыбіда здавалася расчуленай, супакоенай і ласкавай. Як толькі Энамай пайшоў, яна таксама выйшла і накіравалася ў палатку, дзе знаходзіліся пры яе конях двое адданых ёй слуг.

«Так-так... нядрэнна прыдуманна. Не! Паставіць Катыліну на чале шасцідзсяці тысяч рабоў — гэта значыць надаць высакароднасць і войску і самому паўстанню. З ім прышлі б знатныя і смелыя патрыцыі Рыма, з ім, напэўна, паўстала б уся чэрнь на берагах Тыбра... І паўстанне рабоў ператварылася б у самую небяспечную грамадзянскую вайну, у выніку якой змяніўся б зусім дзяржаўны лад... І няма чаго спадзявацца, што пры

Катыліне, вярхоўным правадыры, Спартак страціць уплыў; Катыліна вельмі разумны, ён зразумее, што без Спартака ён не змог бы і на працягу адзінага дня кіраваць гэтымі дзікімі натоўпамі. Не... не... Гэтае не ўваходзіць у мае планы... і долесны Спартак гэтым разам нічога не даб'ецца».

Так разважаючы, яна падышла да палаткі, паклікала свайго вернага Ксенакрата і ціхім голасам па-грэчаску пачала размаўляць з ім.

На другі дзень досвіткам па вялікай консульскай дарозе шпаркай рыссю верхам на шустрым гнядым кані апулійскай пароды ехаў статны, моцны хлапец у простае туніцы з грубага сукна, у шырокім цёмным плашчы на плячах і ў суконным капелюшы. Па вопратцы і па выглядзе яго можна было палічыць за багатага землеўласніка, які накіроўваўся на кірмаш у Барыум.

Праехаўшы тры гадзіны, падарожнік спыніўся на паштовай станцыі, каб падмацавацца і даць адпачыць каню.

Тоўсты, з чырвоным тварам, гаспадар, балбатлівы і цікаўны, як і ўсе людзі яго прафесіі, паглядзеў на каня падарожніка і сказаў:

— Відаць, што твой высакародны і выдатны апуліец прайшоў вялікую дарогу.

— Ён бяжыць ужо шэсць гадзін, — адказаў падарожнік. І раптам дадаў: — Табе падабаецца мой апуліец?

— Клянуся крыламі Пегаса, я не бачыў ніколі больш прыгожага каня.

— Небарака! Хто ведае, які ён будзе праз месяц! — уздыхнуў падарожнік, уваходзячы ў дом станцыі.

Гаспадар прапанаваў яму сесці за адзін з сталоў, якія былі ў пакоі.

— Ты хочаш што-небудзь з'есці? Можна ты хочаш старога фармійскага віна? Яно не горшае за нектар Юпітэра. І чаму твой конь праз месяц будзе ў заняпадзе? Ці не засмажыць табе заднюю частку баранчыка? Баранчык далікатны і салодкі, як малако, якім яго паіла маці... Я магу прапанаваць табе выдатнае масла і свежы сыр, які пабліскае слязою, як раса на свежай траўцы.

Балбатня гаспадара была перапынена прыездам новага падарожніка. Успаранья ноздры яго каня і пена, якой была пакрыта вуздэчка, паказвалі, што ён прабег доўгую дарогу.

Новы падарожнік быў высокім дзябёлым чалавекам год

сарака, з моцнымі мускуламі. Па вопратцы яго можна было палічыць за слугу або адпушчаника багатай сям'і.

Гаспадар зноў пачаў балбатаць, пакуль, нарэшце, абодва падарожнікі не запатрабавалі, каб ён даў ім пад'есці.

— Умомант падам смажанага баранчыка, далікатнага, як трава, на якой пасвілася яго маці, і старога фармійскага, пахучага, як нектар Юпітэра. — І гаспадар пайшоў, нарэшце, паклапаціцца пра абед.

— Дзякаваць Юпітэру, — сказаў землеўласнік, — што ён пазбавіў нас ад нястрымнай балбатні гэтай прэфікі.

— Сапраўды, надакучлівы чалавек, — адказаў адпушчаник, і на гэтым размова спынілася.

У той час калі адпушчаник, відаць, быў апанаваны сваімі думкамі, апулійскі землеўласнік уважліва разглядаў яго.

Нарэшце, гаспадар прынёс абяцаную смажаніну з баранчыка.

Абодва падарожнікі ўзяліся за яго з вялікім апетытам, запіваючы яду выслаўленым фармійскім віном. Заспакоіўшы голад, апуліец звярнуўся да гаспадара з пытаннем:

— Дык табе падабаецца мой конь?

— Клянуся Геркулесам! Вядома, падабаецца. Гэта конь сапраўднай апулійскай пароды, стройны, шустры, з тонкімі нервовымі нагамі, з прыгожай выгнутай шыяй. У яго ўсе якасці гэтай пароды... Паверце, што я, будучы больш дваццаці год гаспадаром паштовай станцыі, разбіраюся ў конях, асабліва нашай апулійскай пароды...

— А ты даў бы на замену майго каня аднаго з тваіх дваццаці?

— З сарака, грамадзянін, з сарака, бо мая станцыя першакласная...

— Дык ці не дасі ты аднаго з сарака, са ста, з тысячы тваіх коней, якія ёсць ў стайнях?! — закрычаў узлаваны апуліец. — Няхай Эскулап пашле табе пухліну на язык.

— Ах, абмяняць вядомага мне каня на другога, які прыгожы, але якога я не ведаю!.. — запырэчыў, скрабучы ля вуха, гаспадар. — Гэтае мне не вельмі было б выгадна... Год пяць таму назад са мною здарылася якраз...

— Але я зусім не хачу аддаць табе майго каня, якога я не прамяняю на лепшага з тваіх. Я хачу пакінуць яго ў заклад... Ты мне дасі аднаго з тваіх коней, каб даехаць да першай станцыі, дзе я пакіну яго і вазьму другога, і так буду рабіць, пакуль не даеду... пакуль не прыеду, куды

мене трэба. Варочаючыся, я забяру свайго Аякса, так завуць майго гнядога.

— Гэта іншая справа, я на гэта згодзен. Ты знойдзеш свайго каня сытым, гладкім, здаровым. Я ведаю, як трэба даглядаць коней, не сумнявайся. А ты, відаць, вельмі спяшаешся і павінен ехаць далёка? Напэўна, у Беневентум?

— Магчыма, — сказаў, усміхаючыся, апуліец.

— Або, можа, нават у Капую?

— Можа, у Капую.

— І хто ведае, можа, ты спяшаешся даехаць да самага Рыма?

— Магчыма.

Абодва змоўклі.

— Выпі лепш з кубка дружбы, — сказаў, усміхаючыся, землеўласнік, прапануючы дабраку сваю чашу, поўную віна.

— За шчаслівае тваё падарожжа і за твой дабрабыт, — адказаў гаспадар, глынуў разы два-тры віна і пасля падаў чашу апулійцу.

Апошні не ўзяў яе і сказаў:

— Прапануй яе другому падарожніку ды выпі раней і за яго здароўе.

І, звяртаючыся да падарожніка, дадаў:

— Мне здаецца, што ты адпушчанік...

— Правільна, — пачціва адказаў той, — адпушчанік сям'і Манлія Гордага.

— Славуты і старадаўні род, — заўважыў гаспадар, — адзін з яго продкаў быў консулам, а другі...

— Я якраз еду ў Рым расказаць Ціту Манлію аб стратах, зробленых яго віле каля Брундызіума праходам паўстаўшых гладыятараў.

— Ах, гладыятары! — сказаў гаспадар паціху. — Не кажы пра іх... дзеля Юпітэра Статара. Набраўся я страху два месяцы таму назад, калі яны прайшлі тут, накіроўваючыся у Брундызіум.

— Няхай будуць яны пракляты са сваім подлым правадыром! — усклікнуў апуліец, стукнуўшы кулаком па стале. Пасля запытаўся ў гаспадара: — І яны нарабілі табе шмат шкоды?

— Праўду кажучы, няшмат... І, калі хочаш ведаць, яны абыходзіліся са мною і маёю сям'ёю з папанай... Яны ўзялі ў мяне сорок коней, але заплацілі за іх цудоўнымі залатымі манетамі.

— Хоць урэшце, — сказаў адпушчанік, перапыняючы гаспадара, — яны маглі звесці з сабою коней, не заплаціўшы табе ні граша.

— Вядома. Але трэба сказаць, што гэтая вайна ганебная для рымскіх грамадзян, — сказаў гаспадар. — Трэба было бачыць, як яны праходзілі тут. Якое агромністае войска! Яму не было канца. І якія стройныя легіёны! Каб не было ганебным параўноўваць нашых слаўных салдат з гэтымі разбойнікамі, то я сказаў бы, што іх легіёны нічым не адрозніваліся ад нашых.

— Скажы адкрыта, — перапыніў яго адпушчанік, — няхай сабе гэта ганебна, але ўсё ж Спартак — вялікі палкаводзец.

— Ах!.. Клянуся рымскімі багамі Згоды! — запырэчыў абурана апулійскі землеўласнік. — Як гэта! Гнюсны гладыятар разграбіў вілу твайго пана і дабрадзея, а ты, падлюга, адважваешся абараняць яго ўчынкi і пахваляць яго доблесць?..

— Няхай засцеражэ вялікі Юпітэр, каб ты так думаў, — адказаў пакорліва і пачціва адпушчанік. — Я зусім не так сказаў... Апрача таго, ведай, што гладыятарскія легіёны зусім не разграбілі нашай вілы...

— Дык чаму ты сказаў, што едзеш у Рым паведаміць Ціту Манлію Гордаму пра сур'ёзныя страты, якія яму зрабілі гладыятары?

— Але страты зроблены ўдэкамі пяцідзсяці рабоў. Яны ўсе былі вызвалены гладыятарамі, і ім прапанавалі ісці пад сцягамі паўстаўшых. І з шасцідзсяці толькі шэсць старых і калек засталіся са мною на віле, астатнія ўсе пайшлі ў лагер Спартака. Хіба ты думаеш, што гэта невялікая страта?.. Хто цяпер будзе працаваць, араць, сеяць? Хто будзе падразаць вінаграднікі, хто зьярэ ўраджай?

— Да Эрэба Спартака і гладыятараў! — сказаў злосным і пагардлівым тонам землеўласнік. — Вып'ем за іх знішчэнне і за наш росквіт.

Потым ён заплаціў па рахунку і ўстаў, каб пайсці ў стайню выбраць сабе каня.

— Пачакай хвіліну, дарагі грамадзянін, — прамовіў гаспадар, — няхай ніколі не скажуць, што добры чалавек пабываў на станцыі Азеліёна і не ўзяў з сабою дошчачку гасціннасці.

І ён выйшаў з пакоя. Адпушчанік заўважыў:

— Здаецца, гаспадар сапраўды добры чалавек.

— Безумоўна, — адказаў апуліец і, падышоўшы да дзвярэй, якія вялі на вуліцу, стаў на парозе, заклаўшы рукі за спіну. Расставіўшы ногі і пагойдваючыся то на пальцах, то на пятах,

ён стаў напяваць песеньку ў гонар бога Пана, вельмі папулярнага сярод пастухоў і земляробаў.

У гэты час гаспадар напісаў на драўлянай дошчачцы сваё імя «Азеліён» і, разламаўшы яе напалам, даў апулійцу палавінку, на якой ад подпісу заставалася «ліён», кажучы яму:

— Гэтая палавінка дошчачкі дапаможа табе набыць прыхільнасць гаспадароў іншых паштовых станцый; паказвай яе і будзь упэўнен, што табе адразу дадуць самага лепшага каня.

— Шчыра дзякую табе за тваю ласку. Хоць ты і балбатун, але ведай, што Порцый Мутылій, грамадзянін Гнатыі, будзе заўсёды памятаць пра тваю дабрату і захавае да цябе шчырую дружбу.

— Порцый Мутылій, — сказаў Азеліён, — вельмі добра... Зараз я запішу тваё імя ў кнігу маіх успамінаў, каб не забыць яго... Столькі людзей праходзіць тут штодня!

У гэты момант прыбыў яшчэ адзін прыезджы, які, мяркуючы па адзенню, быў слугою. Ён павёў свайго каня ў стайню, дзе Порцый Мутылій глядзеў, як конюх сядлае выбранага ім каня.

Сказаўшы звычайнае «Salvete» (прывітанне) Порцыю і гаспадару, прыезджы паставіў свайго каня ў адно са стойлаў, на якія была падзелена стайня, да мармуровай кармушкі, размешчанай уздоўж сцяны, зняў з каня вуздэчку і збрую і паклаў перад ім мяшок з аўсом. Гэтым часам у стайню ўвайшоў адпушчанік Манілія Гордага. Ён агледзеў свайго каня і пачаў яго гладзіць, абмяняўшыся неўзаметкі для Порцыя Мутылія і гаспадара шпаркім позіркам з прыехаўшым.

Прыезджы, скончыўшы даглядаць каня, накіраваўся да выхаду і, праходзячы міма адпушчаніка, зрабіў выгляд, што толькі цяпер яго ўбачыў.

— А! Клянуся Кастарам! Лафрэній...

— Хто там? — сказаў той, павярнуўшыся. — Крэбрык! Ты тут? Адкуль прыехаў?..

— А ты куды едзеш? Я еду з Рыма ў Брундызіум.

— А я з Брундызіума ў Рым.

Порцый Мутылій пачаў крадкам сачыць за слугою і адпушчанікам. Тыя, заўважыўшы, што ён за імі сочыць і прыслухоўваецца да іх размовы, гаварылі далей шэптам. Але Порцый змог пачуць:

— Каля калодзежа...

Пасля слуга выйшаў са стайні, а адпушчанік усё яшчэ гла-

дзіў свайго каня. Порцый таксама выйшаў, напяваючы паціху словы песенькі гладыятараў:

Вораг спрытны, лоўкі
З гэтай мышалоўкі
Кату на спіну — скок!

Гаспадару, які трапіўся яму, ён сказаў:

— Пачакай мяне тут, я зараз вярнуся.

І пабег да калодзежа, які быў за станцыяй, схваўся за круглай яго сцяною з боку агарода. Адпушчанік і новапрыезджы слуга падышлі да калодзежа з другога боку.

— Якія навіны? — запытаўся адпушчанік.

— Я даведаўся, — сказаў паціху слуга, — што мой брат Марбрык пайшоў у лагер да братоў, і я ўцёк з вілы пана, каб таксама накіравацца туды.

— А я, — сказаў Лафрэній, — еду ў Рым забраць майго сына, якога не хачу пакідаць у руках нашых прыгнятальнікаў; з ім я ўцяку ў лагер нашага доблеснага правадыра.

— Ну, бывай, каб толькі нас не заўважылі. Той апуліец паглядаў на нас насцярожанымі вачыма.

— Мне таксама здалася, што ён сачыў за намі. Бывай і жадаю ўдачы.

— Пастаянства...

— І перамога.

Порцый Мутылій чуў, што слуга і адпушчанік адыходзяць. Тады ён пакруціў галавою і, пасмейваючыся, вярнуўся на станцыю. Развітаўшыся яшчэ раз з гаспадаром, ён ускочыў на каня і рушыў у напрамку Барыума.

На другі дзень пад вечар апуліец Порцый Матылій, у якім лёгка было пазнаць Рутылія, начальніка гладыятараў, дагнаў паехаўшага наперад адпушчаніка, якога ён спаткаў на станцыі Азеліёна.

— Здароў, Лафрэній! — крыкнуў яму Рутылій.

— Хто гэта? — павярнуўся адпушчанік. Пазнаўшы Рутылія, ён сказаў з палёгкаю: — А, гэта ты, шаноўны грамадзянін! Няхай спрыяюць табе багі.

Рутылій надумаўся пажартаваць з гэтага няшчаснага адпушчаніка, які збіраўся разам з сынам уцячы ў лагер гладыятараў. Строгім голасам ён сказаў:

— Дык ты едзеш у Рым забраць свайго сына з дома тваіх паноў і дабрадзеяў, каб звесці яго ў лагер агіднага і гнюснага Спартака? Так? Я ўсё чуў. Каварны і няўдзячны слуга!

Я ў першым жа горадзе загадаю цябе арыштаваць, і ты на допыце павінен будзеш прызнацца ў сваім здрадніцтве...

Лафрэніі спыніў каня. Рутылій зрабіў тое ж самае.

— Я ні ў чым не прызнаюся, — сказаў глухім голасам адпушчанік. — Я ведаю, як выратавацца.

— Ну, як? — запытаўся нібы здзіўлены Рутылій.

— Забіўшы даносчыка! — крыкнуў Лафрэніі. Узняўшы кароткую дубінку, ён прышпорыў каня і рынуўся да Рутылія. Той грывнуў гучным смехам.

— Стой! Эй, браце!.. Пастаянства і...

Лафрэніі спыніў каня.

— І?.. — запытаўся Рутылій, патрабуючы ў адказ астатнюю частку пароля.

— І... перамога! — прамармытаў той, яшчэ не апамятаўшыся ад здзіўлення.

Тады Рутылій працягнуў яму руку і, тройчы паціснуўшы ўказальным пальцам правай рукі далонь левай адпушчаніка, засведчыў, хто ён такі. Сам жа ён зусім супакоіўся адносна свайго таварыша па падарожжы, палічыўшы яго без хістанняў за члена Саюза прыгнечаных.

Абодва коннікі паехалі побач.

Між тым надыйшла ноч. Поцёмкам уехалі яны ў лес; дарога, абведзеная шырокімі канавамі, падымалася ўгору. Раптам конь Лафрэнія, спалохаўшыся нечага, стаў надыбкі і, скочыўшы разы два-тры, паваліўся ў канаву.

На крык Лафрэнія Рутылій спыніў каня, саскочыў і падбег да спадарожніка. Але не паспеў ён згледзець, у чым справа, як адчуў моцны ўдар у спіну. Рутылій паваліўся. Другі ўдар ён атрымаў у плячо.

Тады Рутылій зразумеў, што трапіў у пастку, расстаўленую здрадніцкай хітрасцю, і, выхапіўшы з-пад тунікі кінжал, рынуўся на Лафрэнія:

— А, паскудны здраднік! Ты пабаяўся напасці на мяне адкрыта.

Ён ударыў Лафрэнія ў грудзі, але ў забойцы пад тунікай аказаўся панцыр. Адбылася кароткая і ўпартая барацьба паміж пакрытым ранамі Рутыліем і Лафрэніем.

Пасля пачуўся глухі шум упаўшага цела і слабы голас прастагнаў:

— О, подлы здраднік!..

Лафрэніі стаў на калені і прыклаў вуха, каб пераканацца,

ці сапраўды Рутылій мёртвы; пасля, вышаўшы на дарогу, ён накіраваўся да каня Рутылія.

— Клянуся Геркулесам! — усклікнуў ён раптам, адчуваючы, што траціць прытомнасць. — Што ж гэта такое?..

І ён пахіснуўся.

— Мне баліць тут... — прамармытаў ён слабеючым голасам, падняў правую руку да шыі, але зараз жа адняў яе, пакрытую гарачай крывёю.

— О, клянуся багамі!.. Ён ударыў мяне якраз у адзінае месца, дзе не было панцыра.

І, абліваючыся крывёю, ён упаў.

І вось на пустэльнай дарозе, сярод начной цішыні, страшэнна намагаючыся падняцца, дарэмна спрабуючы крычаць аб дапамозе, чалавек, які назваўся Лафрэніем, а ў сапраўднасці быў слугою Эўтыбіды і сродкам яе помсты, памёр у пакутлівай агоніі. А за некалькі крокаў ад яго ў рове, увесь у ранах, ляжаў труп няшчаснага Рутылія.

Раздзел XVII

АРТОРЫКС-ФОКУСНІК

На чатырнаццаты дзень да студзеньскіх календ 681 года рымляне святкавалі сатурналіі. Святкаванне павінна было прадаўжацца тры дні, на працягу якіх, па вельмі старадаўняму звычаю, давалася нешта падобнае на волю слугам і рабам, якія разам з сенатарамі, коннікамі і грамадзянамі абодвух полаў і рознага ўзросту сядзелі адкрыта за сталамі і ўсе тры дні пасвойму забаўляліся.

З трох мільёнаў жыхароў Рыма два з паловай мільёна было рабоў. Апрача таго, у дні сатурналій усе жыхары прыгарадных вёсак і суседніх гарадоў тысячамі збіраліся ў Рым. На перапоўненых натоўпамі вуліцах з усіх бакоў чуліся аглушальныя крыкі: «*Jo bona Saturnalia!*» («Няхай жывуць вясёлыя сатурналіі!»).

На першы дзень сатурналій малады фокуснік разам з сабакам, з ручнымі драбінамі, некалькімі вяроўкамі і жалезнымі кольцамі на спіне, з маленькай малпай на левым плячы ўваходзіў у Рым праз Эсквілінскія вароты.

Гэта быў Арторыкс, малады гал, любімы сябар Спартака і начальнік аднаго з гальскіх легіёнаў у гладыятарскай арміі.

Нават да аддаленых крывых вулачак, якія знаходзіліся ля самай гарадской сцяны, даляталі крыкі святочных натоўпаў: «*Jo bona Saturnalia!*» («Няхай жывуць вясёлыя сатурналіі!»).

Дайшоўшы да першай вялікай вуліцы, ён адразу ўбачыў стракаты святочны натоўп, наперадзе якога ішлі музыканты і цытрысты, яны шалёна танцавалі і распявалі на ўсё горла гімны ў гонар Сатурна.

Фокуснік адшоўся ўбок, трымаючыся як мага бліжэй да сцяны, каб прапусціць гэтую чалавечую хвалю, у якой ангустыклава конніка змяшалася з шэрай тунікай пазбаўленага правоў і побач белае матроны відаць была чырвоная куртка раба. Ён стараўся не прыцягваць увагу тых людзей, але яго зараз жа заўважылі, пазналі ў ім фокусніка і пачалі крычаць, адшоўшы наперад, каб яны спыніліся.

— Няхай жыве фокуснік! — крычалі вакол яго.

- Дай нам прадстаўленне!
- Ушануй Сатурна!
- Паглядзім, што ўмеє рабіць твая малпа!
- Прымусь скакаць твайго сабаку!
- Дайце яму вольнае месца!
- Шырэй круг!

Але замест таго, каб расступіцца і вызваліць месца, яны яшчэ больш тоўпіліся і націскалі адзін на аднаго, і Арторыкс быў так прышэрты да сцяны, што не мог ужо нават паварушыцца.

Адзін гладзіў сабаку, другі малпу, трэці кратаў драбіны, вяроўкі і жалезныя кольцы.

Нехта крыкнуў:

- Павядзем яго да курьі Карынскай!
- Так, так, да курьі Карынскай! — закрычалі сотні галасоў.

І, цягнучы за сабою фокусніка, натоўп накіраваўся да курьі Карынскай.

Павялічваючыся ў дарозе, натоўп дабраўся да абшырнай плошчы, на якой стаяла трэцяя з трыццаці рымскіх курыяў, якую называлі Карынскай. Тут натоўп разліўся, нібы бурны паток, нарабіўшы нямала непрыемнасці тым, якія ўжо сядзелі за сталамі і былі заняты ядою і віном.

Навіна, што тут на плошчы фокуснік дасць прадстаўленне, выклікала вялікую радасць. Усе пачалі прабірацца наперад, утвараючы круг, прыпадываючыся на пальчыкі, станавіліся на лаўкі, на сталы, на ступенькі, узбіраліся на жалезныя краты акон у ніжніх паверхах суседніх дамоў. Хутка ўсе сціхлі ў вялікім маўчанні і ў нецярыплівым чаканні, пазіраючы на Арторыкса, які пачаў рыхтавацца да прадстаўлення.

Праз некалькі хвілін, расклаўшы на зямлі розныя прылады свайго рамяства, малады гал падышоў да аднаго ў натоўпе і падаў яму шарык са слановай косці.

— Перадай па кругу.

Пасля ён даў другі шарык нейкаму падвышэйшаму рабу.

— Пусці па руках.

Пасля ён выйшаў на сярэдзіну вольнага месца і звярнуўся да свайго вялікага эпірскага сабакі чорна-белай масці, які сядзеў, павярнуўшы морду і зялёныя разумныя вочы да гаспадара.

— Эндыміён!

Сабака ўсхапіўся і замахаву хвостом, пазіраючы ў вочы фокусніка.

— Ідзі пашукай белага шарыка...

Сабака зараз жа кінуўся ў той бок, дзе белы шарык пераходзіў з рук у рукі.

— Не, знайдзі чырвоны шарык, — загадаў Арторыкс.

І Эндыміён, хутка павярнуўшыся туды, дзе стаяў раб, які атрымаў чырвоны шарык, пачаў прабірацца да яго праміж ног гледачоў.

Але Арторыкс падаў каманду:

— Стой!

Сабака ўмомант спыніўся.

Пасля, звяртаючыся да натоўпа, фокуснік сказаў:

— Тыя, у руках якіх знаходзяцца шарыкі, няхай не перадаюць іх далей: мой сабака пойдзе і забярэ іх.

У натоўпе зацікаўлена і недаверліва зашапталіся. Усе напружана сачылі, як Арторыкс, скрыжаваўшы рукі, скамандаваў:

— Ідзі і прынясі мне белы шарык!

Эндыміён, прастаяўшы момант з паднятым угору носам, рашуча накіраваўся да таго месца, дзе знаходзіўся чалавек, што трымаў белы шарык, і, паклаўшы абедзве лапы на грудзі, здавалася, прасіў сваімі выразнымі вачыма аддаць яму шарык.

Той — якога па парпуровай паласе, што ўпрыгожвала яго туніку, можна было прызнаць за патрыцыя — дастаў шарык з-пад тогі і падаў сабаку. Узяўшы шарык у рот, сабака пабег да гаспадара.

Ухвальныя воклічы змяніліся аглушальнымі крыкамі і воплескамі, калі сабака гэтак жа лоўка адшукаў таго, хто трымаў чырвоны шарык.

Тады Арторыкс рассунуў свае ручныя драбіны, паставіў і ўмацаваў іх на зямлі, дастаў вяроўку, надзеў на яе тры вялікія жалезныя кольцы, прывязаў адзін яе канец да верхняй часткі драбін, узяў другі канец у рукі і, адышоўшы крыху, стаў трымаць вяроўку нацягнутай на вышыні чатырох футаў ад зямлі. Пасля паставіў малпу на вяроўку і сказаў ёй:

— Псіхея, пакажы слаўным сынам Квірын тваю спрытнасць і ўмельства.

У той час калі малпа, стаўшы на заднія лапы, пайшла вельмі спрытна па вяроўцы, Арторыкс павярнуўся да сабакі, які ўважліва на яго пазіраў:

— А ты, Эндыміён, пакажы слаўным жыхарам горада Марса, як ты ўмееш узлазіць на ручныя драбіны.

Пакуль малпа ішла па вяроўцы, сабака пачаў з вялікай цяжкасцю пераскокваць з адной ступенькі драбін на другую пад воплескі натоўпа; воплескі сталі шумнымі і агульнымі, калі малпа, дайшоўшы да першага жалезнага кальца, спусцілася на яго, зрабіла некалькі абаротаў, зноў ускочыла на вяроўку, дайшла да другога кальца, паўтарыла гэтыя ж фокусы і пайшла далей.

За гэты час сабака дабраўся да верху драбін. Тады Арторыкс, звяртаючыся да яго, сказаў:

— Цяпер, небарака Эндыміён, як жа ты адсюль злезеш?

Сабака пазіраў на гаспадара, жвава махаючы хвостом.

— Забрацца сюды, хоць не без цяжкасці, ты, вядома, забраўся, а вось я не ведаю, што ты зробіш, каб спусціцца?

Сабака саскочыў на зямлю і, паглядаючы пераможна на натоўп, важна ўсеўся на задніх лапах. Аднадушныя воплескі сустрэлі гэты лёгкі спосаб вырашэння цяжкай задачы.

У гэты час малпа, дайшоўшы да верхняй ступенькі драбін, таксама ўселася там пад шумныя воклічы гледачоў.

— Дай мне твой капялюш, — сказаў Арторыксу адзін коннік, выйшаўшы з натоўпу, — я збяру грошы для цябе і для тваіх выдатных жывёлін.

Арторыкс працягнуў капялюш конніку, які першы кінуў у яго сестэрцый і пайшоў наўкруга, збіраючы манеты.

Дробныя манеты пасыпаліся з усіх бакоў.

Фокуснік тым часам дастаў з-пад тунікі дзве маленькія ігральныя костачкі і драўляны кубак.

— Цяпер згуляйце партыю ў косці, Псіхея і Эндыміён, і пакажыце гэтым высакародным і велікадушным гледачам, хто з вас спрытнейшы і шчаслівейшы.

Пад гучны смех гледачоў сабака і малпа, усеўшыся адзін насупраць аднаго, пачалі гульнію.

Эндыміён першы кінуў косці, моцна ўдарыўшы лапай па кубку, які паднёс яму гаспадар, і перакуліў яго так, што косці пакаціліся вельмі далёка, амаль да ног гледачоў; некаторыя нахіліліся, каб убачыць лік ачкоў, выкінутых Эндыміёнам, і многія адразу закрычалі, пляскаючы далонямі:

— Венера! Венера! (Так называўся найбольшы лік ачкоў.) Малайчына Эндыміён!

Сабака, здавалася, разумеў, што ён ударыў удала, і весела махаў хвостом.

Арторыкс сабраў косці, паклаў іх зноў у кубачак і падаў яго Псіхеі.

Малпа ўзяла кубачак сваёй лапкай, патрэсла і памахала ім і выкінула косці на зямлю.

— Венера! У яе таксама Венера! — закрычалі глядачы. — Няхай жыве Псіхея, малайчына Псіхея!

Тады звярок стаў на заднія лапкі і пярэднімі пачаў перадаваць пацалункі публіцы пад шалёны смех натоўпа.

У гэты час коннік, які збіраў грошы для фокусніка, падаў яму капялюш, амаль поўны дробных манет. Арторыкс пераклаў іх у скураную сумку, што вісела ў яго на поясе, і падзякаваў патрыцыю.

Але калі гал збіраўся яшчэ раз прымусіць сваіх жывёлін кінуць косці, увага натоўпа раптоўна была прыцягнута гучнымі воклічамі: кампанія мімаў і камедыянтаў у жахлівых масках, скачучы і танцуючы пад гукі флейт і кіфар, у суправаджэнні вялізнага натоўпу пасоўвалася да курьі Карынскай.

Хутка ўсе, што акружалі фокусніка, рушылі насустрач маскам, і гал застаўся адзін на плошчы. Тады ён сабраў свае прылады, узяў у руку малпу, паклікаў сабаку і ўвайшоў у тракцір, непадалёку ад курьі.

Тым часам акторы, падняўшыся на ступенькі курьі, пачалі паказваць пантаміму пад выбухі смеху і гучныя крыкі натоўпу.

Арторыкс, скарыстаўшы зручны момант, выйшаў з тракціра і паціху пачаў прабірацца праз натоўп. Праз чвэртку гадзіны яму пашанцавала трапіць на вуліцу, якая вяла да Вялікага цырка.

Пакуль ён ідзе па гэтай вуліцы, поўнай святочнага натоўпу і вясёлага шуму, растлумачым каратка, як і чаму Арторыкс пад выглядам фокусніка прыбыў у Рым.

На другі ж дзень пасля забойства няшчаснага Рутылія атрад глядыятарскай конніцы, які прабраўся ў пошуках фуража аж да Барьума, даведаўся пра таёмнае здарэнне напярэдадні на Гнацкай дарозе, дзе непадалёку адзін ад аднаго былі знойдзены трупы двух невядомых людзей, — адзін, як відаць, заможны землеўласнік, другі адпушчанік.

Кавалерысты, вельмі здзівіўшыся, пазналі ў адным з трупаў храбрага Рутылія, пераапанутага — яны не маглі зразумець навошта — за апулійскага землеўласніка. Яны паведамлілі пра гэта Спартаку, які пачаў падазраваць, што нейкі здраднік хаваецца, як відаць, у самым лагеры і дзейнічае супраць яго планаў. Але ён не мог дакладна высветліць, ці трапіў Рутылій у пастаўленую для яго пастку або загінуў у выніку выпадковай сваркі.

Пасля ганаровага і ўрачыстага пахавання, якое было наладжана загінуўшаму, трэба было падумаць пра другога пасланца ў Рым да Катыліны. Спартак вырашыў, што для выбару чалавека няма патрэбы склікаць ваенны савет, і даручыў гэтую далікатную справу, без нічыйго ведама, самаму дарагому для сябе чалавеку — Арторыксу.

Арторыкс, рыхтуючыся да такой справы, адшукаў сапраўднага фокусніка і пад вялікім сакрэтам у сваёй палатцы навучыўся розным штукам, якія пасля ён паказваў на плошчы ў Рыме.

Накіроўваючыся да Вялікага цырка, Арторыкс хутка дайшоў да курьі Саліярскай; там вакол сталоў, сярод ажыўленых крыкаў, вясёлых воклічаў і няспыннага шуму сядзела шмат людзей рознага саслоўя і багацця, занятых ядою.

Улюбёным пачастункам у часе сатурналій была свініна, з якой гатаваліся розныя стравы.

— Дык няхай жыве Сатурн! — крычаў нейкі раб — кападакіец велізарнага росту, ля якога апынуўся Арторыкс. — Няхай жыве Сатурн і выдатныя сасіскі, згатаваныя тракціршчыкам Курыёнам, ні з кім непараўнальным у прыгатаванні яды з свініны!

— О, няхай вызваляць багі ад таго, каб я выхваляўся гэтым! — адказаў Курыён, чалавек нізенькага росту, тлусты і круглы. Ён ставіў у гэты час на стол вялікую талерку з гарачымі сасіскамі. — Але я магу на ўвесь голас сказаць, што такіх сасісак, вымя і вантробаў, якія падаюцца ў мяне, не знойдзецца на стале ў Лукула і Марка Краса, клянуся чорнымі валасамі Юноны, заступніцы майго дома!

— *Jo bona saturnalia!* Няхай жывуць вясёлыя сатурналіі! — зароў у адказ ап'янелы раб, які згуртоўваў усіх сабутыльнікаў за сталом. — Няхай зробіць вышэйшыя багі так, каб вярнулася царства Сатурна і знік з зямлі ўсякі след рабства!

— Але тады ты не еў бы гэтых выдатных сасісак Курыёна і не піў бы гэтага выдатнага цэкубскага.

— Ну дык што ж? — закрычаў абурана кападакіец. — Хіба неабходны для жыцця сасіскі і віно? Хіба мала вады ў крыніцах маіх родных гор, каб суняць смагу вольнага чалавека?

— Вада добрая для мыцця і купання, — запярэчыў другі раб, — але, каб суняць смагу, я аддаю перавагу віну.

— І дубцам турэмшчыка! — дадаў кападакіец. — О, Гінезій, о, выраджаны афінянін, як цябе прынізіла працяглае рабства!

Арторыкс прыпыніўся выпіць шклянку тускуланскага віна і ўважліва ўслухоўваўся ў гутарку.

— Ого!.. — усклікнуў адзін грамадзянін, звяртаючыся да кападакійца, — мілейшы, мне здаецца, што, прыкрываючыся сатурналіямі, ты праводзіш прапаганду рэвалюцыі сярод рабоў на карысць Спартака.

— Да Эрэба подлага гладыятара! — закрычаў адзін патрыцый, пачуўшы гэтае імя.

— Няхай ён будзе пракляты! — закрычала яшчэ шэсць-сем чалавек, што сядзелі за сталом кападакійца.

— Ах, доблесныя, ах, храбрэйшыя людзі! — сказаў са спайнай іроніяй кападакіец. — Не кідайце попусту вашыя дроцікі; подлы гладыятар далёка адсюль.

— Клянуся багамі, заступнікамі Рыма! Гэты подлы раб адважваецца зневажаць нас, рымскіх грамадзян, абараняючы гнёснейшага варвара.

— Цішэй, не гарачыцеся, я нікога не зневажаю, і менш за ўсё вас, славутыя патрыцыі і грамадзяне, адзін з якіх у дадатак мой пан. Я не пайду, як не пайшоў да гэтага часу, за Спартаком; у канчатковую перамогу яго справы я не веру: супраць яго — шчасце гэтага горада, любімага багамі. Але я не лічу сябе абавязаным ненавідзець і праклінаць яго, як гэта робіце вы, за тое, што ён хоча заваяваць свабоду сабе і сваім таварышам і можна змагаецца супраць рымскіх легіёнаў. Я так кажу, карыстаючыся тою свабодай дзеяння і слова, якая даецца нам, рабам, у гэтыя тры дні абрадамі сатурналій.

Пачуліся гучныя няўхвальныя воклічы, і грамадзянін, які быў якраз уладаром кападакійца, усклікнуў у страшэнным гневе:

— Ну, клянуся белымі павязкамі багіні Дзэвочнасці, што за гаворку мне даводзіцца слухаць! Ты менш бы мяне зняважыў, дзёрзкі раб, каб выказаў пагарду да мяне, да жонкі і да гонару майго дома! Прасі, прасі тваіх багоў, каб я не прыпомніў гэтых тваіх шалёных слоў пасля сканчэння сатурналій!

— Абараняць гладыятара!

— Хваліць яго подлыя справы!

— Выхваляць гнёснейшага разбойніка!

— Клянуся Геркулесам! Якая дзёрзкасць!..

— Ды яшчэ сёння, якраз сёння, калі мы яшчэ мацней адчуваем пагібельную шкоду яго паўстання! — усклікнуў уласнік кападакійца. — Сёння, калі па яго віне ў Рыме няма нават ста,

нават дзесяці гладыятараў, каб зарэзаць іх у цырку ў гонар бога Сатурна!

«Якое няшчасце!» — падумаў Арторыкс, які папіваў сваё тускуланскае маленькімі глыткамі.

— А між тым ёсць старадаўні звычай, які заўсёды свята захоўваўся, — сказаў патрыцый, — каб Сатурну прыносіліся ў ахвяру людзі, бо Сатурн па паходжанню бажаство пекла. І, клянучы ўсімі багамі, добры Сатурн атрымае свае чалавечыя ахвяры! Я першы падам прыклад і перадам жрацам аднаго раба, каб яго закалолі на алтары бога, і знойдуцца набожныя людзі ў Рыме, якія зробіць, як і я.

— Так! Гэта добра! — усклікнуў сумным голасам уладар кападакійца. — Але хто нам дасць любімае відовішча — бой гладыятараў?

— Хто нам гэтае дасць? — паўтарылі многія сумна.

Арторыкс закрыў твар рукамі ад пачуцця сораму, якое апанавала яго ад таго, што і ён належыць да чалавечага роду.

— Гэтае нам дадуць нашы доблесныя консулы Гелій Публікола і Кней Карнелій Лентул Кладыян, якія абодва пойдучь увесну супраць гладыятараў з двума арміямі па трыццаць тысяч салдат у кожнай, — сказаў патрыцый. — І мы ўбачым, клянучы Геркулесам-пераможцам, ці здолее гэты варвар, грабежнік скаціны, аказаць супраціўленне консульскім легіёнам, іх дапаможным часцям і саюзнікам!

— Як быццам легіёны, якія ён разбіў каля Фондзі, — іранічна заўважыў кападакіец, — не былі консульскімі легіёнамі.

— О! Паміж прэтарскім войскам і двума консульскімі ёсць розніца, якой ты, варвар, не можаш зразумець! Клянучы цудоўнымі мячамі бога Марса, гладыятары будуць хутка разгромлены, і ўсе, якія трапяць у нашы турмы, пойдучь тысячамі ў цырк! Як я прагну з асалодай задаволіцца пакутамі ад сканання гэтых разбойнікаў!

Арторыкс дрыжэў ад гневу. «Добра, што я даведаўся пра гэтае», — падумаў ён.

Заплаціўшы за выпітае віно, ён выбраўся са сваёй жывёлай з натоўпу і накіраваўся да Палаціна, дзе знаходзіўся дом Катыліны.

У порціку гэтага дома піравала мноства кліентаў, адпущчыкаў і рабоў Катыліны, аб'ядаючыся і абпіваючыся. З'яўленне фокусніка выклікала шалёныя воплескі, і ён павінен быў зараз жа паўтарыць перад гэтым натоўпам п'яніц прад-

стаўленне, якім ён тры гадзіны таму назад забавляў народ у Карынскай курыі.

Пакуль адзін з гасцей Катыліны, абыходзячы прысутных, збіраў плату для яго, Арторыкс падышоў да аканомы дома і запытаўся, дзе яго пан.

Аканом паглядзеў на фокусніка няўважлівым позіркам і пагардліва адказаў:

— Майго пана няма дома. Калі хочаш пабачыць Катыліну, спусціся да форума, там ты яго, напэўна, знойдзеш...

Як толькі Арторыксу ўдалося пазбавіцца ад новых паклоннікаў яго майстэрства, ён сышоў з Палаціна і паспешна рушыў на форум.

Тут цісканіна была асабліва моцная. Утварыўся сапраўдны кругазварот людскіх натоўпаў. Адны ішлі ў храм Сатурна, другія варочаліся адтуль.

Наперадзе кожнай групы выступалі мімы, трубачы, песняры і цытрысты; усе спявалі гімны ў гонар вялікага бацькі Сатурна, і усе, як апантанья, выгуквалі яго імя.

Гэты аглушальны шум яшчэ больш узмацняўся крыкамі тысяч прадаўцоў цацак і яды, безліччу мімаў, паяцаў і разносчыкаў.

Ледзь пасоўваючыся ў суцэльнай масе народу, Арторыкс прабіваўся да храма. Яго сабака, які бег побач, час ад часу вішчэў ад болю. Няшчасная жывёліна прабіралася спрытна і асцярожна, але ў натоўпе ёй увесь час наступалі то на адну, то на другую лапу.

За некалькі крокаў перад Арторыксам ішлі двое юнакоў і стары. Па адзенні старога, хоць яно было пышнае і дарагое, Арторыкс адразу пазнаў міма. На безбародым твары яго, зрэзаным маршчынамі, якія былі дрэнна захаваны пад грымам, адлюстроўваліся ўсе гнюсныя і нізкія страстці. Двое юнакоў, якія ішлі побач міма, належалі да класа патрыцыяў — гэта было відаць па іх туніках, абшытых пурпурам. На бледным твары аднаго відаць была меланхолія, твар другога выяўляў цвёрдую волю.

Стары быў Метробій, юнакі — Ціт Лукрэцый Кар і Кай Лонгін Касій.

— Клянуся славай майго няўміручага друга Луцыя Карнелія Сулы, — гаварыў камедыянт сваім спадарожнікам, прадаўжаючы гутарку, — я даўно не бачыў жанчын, прыгажэйшых за гэтую Клодыю.

— Якая яна чароўна прыгожая! Я, здаецца, закахайся! — сказаў Касій.

— Ты заўважыў, што яна вельмі падобна да свайго брата?

— Як дзве палавінкі аднаго і таго ж арэха... І калі б Клодыя апранула мужчынскае адзенне, дык было б цяжка адрозніць брата ад сястры.

У гэты момант натоўп спыніўся, і Арторыкс мог убачыць непадалёку, каля адной з калон порціка храма Весты, жанчыну, на якую закахана паглядаў Касій. Ёй было каля дваццаці год; яна была высокага росту і надзвычай стройная. Густыя мяккія ярка-рыжыя валасы адцянялі яе твар, белы, як алебастр, ажыўлены дзёрзкім і смелым позіткам блакітных пабліскваючых вачэй.

— Так, Венера або Дыяна, як іх уяўляе легкаверны народ, не маглі б быць прыгажэйшымі, чым яна! — усклікнуў Касій.

— А ўсё-такі, — заўважыў Метробій, — я бачыў жанчыну больш прыгожую, чым Клодыя, — грачанку-куртызанку Эўтыбиду!..

— Эўтыбіда! — сказаў, уздрыгануўшыся ад гэтага імя, Лукрэцый. І дадаў з лёгкім уздыханнем: — Прыгожая дзяўчына Эўтыбіда! Дзе яна цяпер?

— Ты не паверыш, але факт, што яна ў лагеры гладыятараў!

— Аднак калі Эўтыбіда і знаходзіцца ў лагеры гэтых разбойнікаў, дык толькі для таго, каб прымусіць аднаго з іх пакахаць яе: яна шалёна закахана ў Спартака...

— Клянуся Геркулесам, цяпер яна мае палюбоўніка, які варты яе!..

— Няпраўда, Спартак з пагардай не прыняў яе каханьня.

— А ты ведаеш, — прадаўжаў Метробій, звяртаючыся да Лукрэцыя, — што красуня Эўтыбіда неаднаразова прапанавала мне прыехаць у лагер гладыятараў?..

— А чаго? — запытаўся здзіўлены Лукрэцый.

— Каб там п'янстваваць, — заўважыў Касій. — Але, здаецца, ты гэта так добра робіш у Рыме, што...

— Вось вы абодва смеяцеся, але і я пайшоў бы туды.

— Куды?

— У лагер Спартака. Я змяніў бы імя і адзенне і набыў бы яго прыхільнасць, разведаў бы яго планы і мерапрыемствы і таёмна паведаміў бы пра ўсё консулам.

Абодва патрыцыі грывнулі гучным смехам.

Метробій пакрыўдзіўся.

— А, вы смеяцесь? Але хіба не я папярэдзіў консула Луцыя Ліцынія Лукула два гады таму назад пра блізкае паўстанне гладыятараў? Хіба не я выкрыў змову ў лесе багіні Фурыны?

«Добра, будзем ведаць», — падумаў Арторыкс, злавесна зірнуўшы на Метробія.

У гэты момант натоўп дайшоў да храма Сатурна, велічнага будынка, у якім захоўваліся законы і дзяржаўная казна. Тут таўханіна і цісканіна былі яшчэ большыя, рух натоўпу яшчэ больш павольны.

— Клянуся багамі, заступнікамі Рыма, — сказаў Касій, — тут можна задыхнуцца!

— І нават напэўна, клянуся плюшчавым вянком Вакха Дыяніса! — прастагнаў Метробій.

Нарэшце, паштурхаўшыся яшчэ чвэртку гадзіны, амаль прыдушаныя, Метробій, Лукрэцый і Касій, а за імі і Арторыкс прабраліся ў храм, дзе ўбачылі бронзавую статую бога Сатурна, паказанага з садовым нажом у руцэ, падрыхтаванага да зразання пладоў і абкружанага земляробчымі прыладамі — алегорыямі пастухоўства і палявых работ. Статуя была ўнутры напоўнена аліўкавым маслам — сімвалам багацця.

Каля ўвахода ў храм пачуліся яшчэ больш рэзкія крыкі ў гонар Сатурна.

— А гэта што за шум? — запытаўся Метробій.

Усе павярнулі галовы. Натоўп панурых худых суб'ектаў, кожны з якіх трымаў у руцэ жалезны ланцуг, нёс на руках гарадскога прэтара.

— А! Гэта злачынцы, якія сядзелі ў Мамертынскай турме. Яны, згодна звычайу, атрымалі памілаванне, — сказаў Лукрэцый.

— І прыйшлі сюды павесіць ланцуг, якім да гэтага часу былі скуты іх рукі, на алтар цудоўнага Сатурна, — растлумачыў Метробій.

— Зірніце, зірніце, вунь Катыліна! — паказаў у бок ахвярніка Касій.

Убачыўшы Катыліну, які, уважліва сузіраючы прыгожых весталак, стаяў каля ахвярніка, Арторыкс пачаў на ўсю сілу прабівацца праз натоўп, каб падысці да патрыцыя. Стаўшы, нарэшце, побач Луцыя Сергія, ён прашаптаў яму на вуха:

— Святло і свабода.

Катыліна ўздрыгануўся, імкліва павярнуўся, нахмурыўся і запытаўся строга, амаль грозна:

— Што гэта азначае?

— Ад Спартака, — прамовіў ціхім голасам Арторыкс. — Я прыйшоў з Апуліі да цябе, Катыліна, перагаварыць правельмі сур'ёзныя справы.

Патрыцый яшчэ раз шпарка зірнуў на маладога гала.

— Добра. Я цябе выслухаю. Ідзі за мною, пакуль не дабяромся да прытульнага месца! — І, пракладаючы дарогу моцнымі локцямі, Катыліна хутчэй за ўсіх дасягнуў выхаду і прабраўся ў порцік, што знаходзіўся перад храмам, а пасля на вуліцу. Менш як за паўгадзіны ён выбраўся з натоўпу і накіраваўся на скотны форум, да храма Геркулеса. Там у аддаленым і пустэльным кутку ён спыніўся і сказаў Арторыксу, які ішоў за ім следам:

— Я цябе слухаю.

Арторыкс пераказаў Катыліне прапанову Спартака, расказаў пра магутнасць гладыятарскіх легіёнаў, здолеў умела пацешыць гонар Катыліны, давёў, наколькі б узрасла сіла гэтых шасцідзсяці тысяч рабоў, выпрабаваных ужо ў многіх бітвах, калі б іх правадыром зрабіўся Луцый Сергій Катыліна, як за кароткі час падвоілася б іх колькасць, якім чынам, ідучы ад перамогі да перамогі, ён мог бы на працягу аднаго года апынуцца з пераможнымі сіламі каля варот Рыма.

Крывавым агнём запалалі вочы Катыліны.

Калі Арторыкс скончыў, ён, задыхаючыся, адрывіста адказаў:

— Спакуслівая твая прапанова, юнак, але я ад цябе не затаю, што мне, рымлянину і патрыцыю, унушае непераможную агіду думка стаць на чале войска рабоў... Няхай сабе і мужных, але ўсё ж рабоў і бунтаўшчыкоў. У кожным выпадку думка мець у сваім карыстанні такое моцнае войска, павесці яго асабіста да перамогі... мне, які народжаны для вялікіх спраў і які не меў ні разу выпадку зрабіць вялікія подзвігі, гэтая думка...

— Не распаліць твайго мозга, не зацямніць твайго розуму да таго, каб забыцца, што ты рымлянін, што ты нарадзіўся патрыцыем і што калі патрэбна будзе скінуць алігархію, якая пануе над намі, дык патрэбна раздушыць яе рукамі свабодных грамадзян і рымскай зброяй, а не з дапамогай варвараў-рабоў.

Словы гэтыя сказаў патрыцый, якому было больш як трыццаць год, высакароднага выгляду, з ганарыстым тварам, высокі ростам, што выйшаў у гэты момант з-за рогу храма.

— Лентул Сура! — усклікнуў уражаны Катыліна. — Ты тут?

— Так. Я западозрыў гэтага чалавека і пайшоў за табою; я прадвяшчаў табе не раз наканаванні лёсу, што тры Карнеліі будуць панаваць у Рыме. Карнелій Цына і Карнелій Сула ўжо былі ўладарамі, ты трэці, абраны лёсам; і я хачу перашкодзіць табе зрабіць сёння падманны крок, які, замест таго каб наблізіць да мэты, аддаліць цябе ад яе.

— Значыць, ты, Лентул, думаеш, што калі-небудзь яшчэ раз будзе такі спрыяльны выпадак? Ты думаеш, што пазней пад нашай камандай будзе войска, падобнае да войска гладыятараў?

— Я думаю, што, скарыстоўваючы іх, мы наклічам на сябе нянавісць рымскага народу і агіду ўсёй Італіі і па сутнасці будзем змагацца не на карысць рымскага плебса, не за інтарэсы пазбаўленых спадчыны, пазбаўленых правоў і даўжнікоў, але выключна на карысць варвараў, ворагаў рымскага народу. Калі дзякуючы ўплыву і падтрыманню нашых сяброў гэтыя варвары зрабятца гаспадарамі Рыма, дык ці думаеш ты, што яны будуць звязаны якімі-небудзь законамі або чым-небудзь стрыманы? Ці думаеш ты, што яны пакінуць нам уладу? Кожны рымлянін у іх вачах будзе ворагам, і яны ўцягнуць нас у разню і забойствы, якія мы з залішнім прастадушшам думаем накіраваць толькі на галовы алігархаў і іх сяброў.

Па меры таго як Лентул гаварыў, пал, якім спачатку быў ахоплены Катыліна, паступова згасаў, і, калі Сура скончыў сваю прамову, Сергій апусціў галаву з глыбокім уздыхам:

— Твая логіка рэжа начыста, як добра навостраны іспанскі клінок.

Арторыкс хацеў нешта сказаць Лентулу, але апошні з загадным жэстам звярнуўся да яго:

— А ты ідзі, вярніся да Спартака і скажы, што мы ў захапленні ад вашай мужнасці, але мы — рымляне перш за ўсё; і ўсе спрэчкі заціхаюць на Тыбры, калі агульнай радзіме пагражае небяспека. Скажы яму, каб ён выкарыстаў спрыяльныя абставіны, якія склаліся, і павёў вас за Альпы, кожнага ў сваю краіну. Далейшая вайна ў Італіі будзе для вас канцом. Ідзі, і ніхай спрыяюць табе багі.

І з гэтымі словамі Лентул Сура, узяўшы пад ручку Катыліну, павёў яго ў кірунку да цэнтра горада.

Арторыкс доўга стаяў, пазіраючы на адыходзіўшых патрыцыяў. Нарэшце, Эндыміён пачаў скакаць і лізаць яму рукі; тады фальшывы фокуснік павольна рушыў да бліжэйшых гарадскіх варот.

Ён быў так апанаваны сумнымі думкамі, што не заўважыў,

як за ім ужо доўгі час сочыць Метробій. Толькі калі Арторыкс выйшаў на плошчу, ён звярнуў увагу на міма, якога адразу пазнаў, і вельмі ўстрывожыўся, асцерагаючыся, што Метробій таксама пазнаў яго.

Ён прыбавіў кроку з надзеяй, што Метробій апынуўся тут выпадкова і што сярод густага натоўпу лёгка будзе ад яго схавацца.

Ля дзвярэй аднаго патрыцыянскага дома тоўпіліся шматлікія кліенты; кожны з іх трымаў у руцэ вялікую свечку. Свечкі, як было заведзена, яны прынеслі ў падарунак свайму патрону з прычыны сатурналій.

Змяшаўшыся з натоўпам кліентаў, Арторыкс увайшоў у дом. Вартаўніку, які запытаўся, чаго ён прыйшоў, ён растлумачыў, што з'явіўся да пана з прапановай даць прадстаўленне кліентам у падзяку за прынесеныя імі дары.

Вартаўнік прапусціў яго ў атрыум. Арторыкс, які ведаў, што дамы багатых рымлян пабудаваны ўсе на адзін лад, паглядзеў, ці ёсць па той бок атрыума другі выхад. Выхад сапраўды быў.

Тады ў святочнай мітусні, якая панавала ў доме, ён прайшоў неўзаметкі праз атрыум, пасля праз крытую галерэю; адсюль праз калідор прашмыгнуў у садок, перабег яго, дабраўся да выхаду за домам; тут другому вартаўніку ён сказаў, што даў прадстаўленне ў прысутнасці яго пана, спяшаецца па сваіх справах і, не маючы мажлівасці траціць час, просіць выпусціць яго ў гэтыя дзверы, бо галоўны ўваход увесь забіты людзьмі. Вартаўнік палічыў просьбу фокусніка ўважлівай, адчыніў дзверы і, развітаўшыся, выпусціў яго на вуліцу.

Неўзабаве пачало цямнець, і Арторыкс спяшаўся да ночы выйсці за гарадскія вароты. Хутка ён трапіў на доўгую вуліцу, якая цягнулася паўз левы бераг Тыбра і ўпіралася ў так званыя «трайныя вароты».

Аддаленая ад цэнтра горада гэтая вуліца была амаль бязлюдная, і цішыня, якая панавала на ёй, парушалася толькі плескам вады ў рэчцы.

Арторыкс прайшоў ужо каля трохсот крокаў, калі яму здалося, што за ім нехта шпарка ідзе. Ён спыніўся і прыслухаўся. Крокі набліжаліся. Ён дастаў кінжал з-пад курткі і, скарыстаўшы паварот вуліцы, схаваўся за тоўсты ствол аднаго з каменных дубоў, якія ўпрыгожвалі набярэжную.

Неўзабаве ён пачуў цяжкае дыханне і ўбачыў твар праходзішага чалавека.

Гэта быў Метробій.

Метробій, не бачачы больш перад сабою Арторыкса, спыніўся і, азірнуўшыся, запытаўся ў самога сябе:

— Куды гэта ён знік?

— Вось я, шануюны Метробій, — сказаў, выходзячы з-за сваёй засады, Арторыкс.

Метробій адступіў ўбок, дзе нізкая сцяна да паловы чалавечага росту адгароджвала вуліцу ад ракі, і сказаў ліслівым голасам:

— А, дык гэта сапраўды ты, мілы гладыятар... Я цябе пазнаў і пайшоў дагнаць цябе. Мы пазнаёміліся з табою на куманскай віле Сулы... Я хачу, каб ты са мною паабедаў... Выш'ем добрага фалернскага віна...

— На абед у Мамертынскую турму хацеў бы ты павесці мяне, стары здраднік, — ціха прамовіў Арторыкс, набліжаючыся да камедыянта.

— Зусім не! Што выдумаў! Няхай Юпітэр заб'е мяне сваёю маланкай, калі я не хачу пачаставаць цябе найлепшым фалернскім... — Метробій, кажучы гэта, патроху адступаўся назад.

— Не, мутнай вады жоўтага Тыбра нап'ешся ты, подлы п'яніца, сёння ўвечары! — І, адкінуўшы драбіны і вяроўку, спусціўшы на зямлю малпу, ён рынуўся да старога камедыянта.

— Каравул! Дапамажыце! Сябры! Ён мяне забівае... Дапамажыце!.. Сюды бяжыце! — крычаў камедыянт, уцякаючы, але Арторыкс, з кінжалам у зубах, дагнаў яго і схпіў моцнымі рукамі за горла.

— А! На абед, які ты мне прапанаваў, ты запрасіў яшчэ і сяброў!

Сапраўды, у канцы вуліцы паказаўся асветлены факеламі натоўп рабоў і кліентаў з дома, адкуль нядаўна ўцёк Арторыкс, пасланы, як патрабаваў Метробій, па слядах гладыятара.

Тады Арторыкс ударыў некалькі разоў Метробія кінжалам у грудзі і сказаў:

— Яны не паспеюць выратаваць цябе і схпіць мяне... агідны нягоднік. — Падняўшы паўмёртвага ўжо міма абодвума рукамі, ён кінуў яго ў раку. — Гэта будзе, стары п'яніца, першая і апошняя вада, якую ты вып'еш...

Пачуўся ўсплёск вады і крык Метробія, які знік у брудных хвалях.

Гладыятар скінуў плашч і, схпіўшы Эндыміёна, кінуў яго ў раку, а пасля, ускочыўшы на сцяну, сам скочыў у ваду.

— Ратуйце! Паміраю!.. — яшчэ раз пачуўся крык Метробія.

Тыя, што беглі на дапамогу, дабраліся да месца, дзе адбылася крываваая драма, пачалі кідацца туды і сюды ўздоўж сцяны. Усе крычалі, але ніхто нічога не рабіў, каб выратаваць камедыянта.

Арторыкс плыў наперарэз ракі па дыяганалі, накіроўваючыся да другога берага.

Пакуль на беразе пракліналі яго і аплаквалі смерць Метробія, ён шчасліва дабраўся да другога берага і знік у змроку, які ўсё больш гусцеў над Вечным горадам.

КОНСУЛЫ НА ВАЙНЕ. БІТВА ПАД КАМЕРЫНАМ. СМЕРЦЬ ЭНАМАЯ

Пасля таго калі знікла ўсякая надзея мець за правадыра Луцыя Сергія Катыліну, гладыятары прынялі прапанову Спартака: у бліжэйшую вясну рушыць у напрамку да Альп, пасля пераходу цераз Альпы войска паўстаўшых распусціць, кожнаму вярнуцца ў сваю краіну, дзе старацца ўзняць насельніцтва супраць рымлян. Празорлівы Спартак разумеў, што зацяжная вайна з Рымам у Італіі не можа закончыцца інакш як поўнай перамогай квірытаў.

Таму ў канцы лютага 682 года Спартак рушыў з Апуліі з дванаццаццю легіёнамі па пяць тысяч чалавек у кожным, з пяццю тысячамі велітаў і васьмю тысячамі кавалерыстаў — агулам больш як з сямюдзесяццю тысячамі салдат, выдатна абучаных і вельмі добра ўзброеных. Ён веў армію ў кірунку Самніума, трымаючыся бліжэй да мора.

Пасля дзесяцідзённага паходу фракіец даведаўся, што консул Лентул Кладыян арганізоўвае ў Умбрыі армію прыблізна ў трыццаць тысяч чалавек, каб адрэзаць яму дарогу да ракі Падуса (По), у той час як з тылу рушыць з Лацыума другі консул, Гелій Публікола, з такімі ж сіламі, каб не даць яму магчымасці вярнуцца ў Апулію.

Сапраўды, сенат, які ўжо не толькі саромеўся гэтай вайны, але і разумеў усю яе небяспеку, паслаў супраць Спартака як у вельмі цяжкі паход абодвух консулаў і даў у іх карыстанне дзве вялізныя арміі з даручэннем раз і назаўсёды пакончыць з гладыятарамі.

Аднак вопыт гэтай вайны і паражэнні, панесеныя прэтарам Варыніем, квестарам Касініем і самім Орэстам, нічому не навучылі ні Лентула, ні Гелія, якія не падумалі пра сумесныя дзеянні супраць Спартака і ці то з прычыны ўзаемнага саперніцтва і ад імкнення кожнага да славы, ці то з прычыны прынятага імі няправільнага тактычнага плана выступілі кожны паасобку са сваёй арміяй.

Спартак вырашыў раней напасці на Гелія, які павінен быў

выйсці яму насустрач з Лацыума; але ад рабоў з навакольных гарадоў, якія не мелі мужнасці ўцячы ў лагер гладыятараў і дапамагалі ім сваім шпіянажам, ён даведаўся, што Гелій усё яшчэ знаходзіцца ў горадзе Анагіі, чакаючы сваю кавалерыю, і не кранецца адтуль раней чым праз пятнаццаць дзён.

Тады правадыр гладыятараў вырашыў ісці наперад, спадзеючыся сустрэць Лентула, які пасоўваўся з Умбрыі, і разбіць яго, пасля чаго ён мог бы вярнуцца крыху назад і разграміць Гелія або зусім абысціся без бітвы з ім і накіравацца проста да Альпаў.

Дайшоўшы да Аскулума і атрымаўшы весткі пра набліжэнне Лентула, Спартак размясціў лагер на выгаднай пазіцыі і, значна ўмацаваўшы яе, пачаў чакаць тут консула.

У гэтыя дні Спартак вырашыў выклікаць і рашуча пагаварыць з Энамаем, які ад таго часу, калі Эўтыбіда была прыкамандзіравана да яго ў якасці ардынарца, стаў хмурны, узлаваны і трымаўся задзірыста ў адносінах да Спартака.

Як сумленны і высакародны чалавек Спартак нават не падумаў, што ў незразумелых паводзінах германца магла адыгрываць якую-небудзь ролю Эўтыбіда. Эўтыбіда старанна ўнікала сустрэчы з вярхоўным правадыром і дамаглася таго, што ён амаль забыўся пра яе.

Спартак загадаў аднаму з ардынарцаў выклікаць Энамая. Ардынарац сустрэў Энамая па дарозе.

Германец сам ішоў да правадыра і ўвайшоў у палатку насуплены. Ён спыніўся перад Спартаком і сказаў:

— Вітаю цябе, вярхоўны правадыр гладыятараў! Мне трэба з табою пагаварыць і...

— І мне з табою, — перапыніў яго Спартак, устаўшы і падаўшы знак ардынарцу выйсці.

— Я рад, што ты прыйшоў, брат мой Энамай. Гавары, што ты хацеў мне сказаць.

— Я хацеў... — пачаў грозным тонам, але апускаючы позірк, германец. — Мне абрыдзела, і я стаміўся быць забаўкай тваіх капрызаў. Лепш мне быць рабом у рымлян... Я хачу змагацца і не хачу нікому служыць.

— Але няхай дапамогуць табе багі! Што гэта за мае капрызы, і калі я справаваў зрабіць сабе цацку з цябе або з каго-небудзь іншага?

— Я не кажу гэтага... — Энамай зноў апусціў позірк і загаварыў далей з відавочным замяшаннем. — Я не ведаю, ці ты... але я ведаю, што ўрэшце я чалавек...

— Вядома, і сумленны і мужны, якім ты быў у мінулым і якім можаш быць надалей, — сказаў Спартак, дапытліва і пільна пазіраючы ў вочы Энамаю. — Але адкуль гэтыя няўцямныя, незразумелыя адносіны да мяне? Чым я цябе зняважыў? Чым я правініўся перад табою асабіста або перад нашай агульнай справай, якой я цалкам аддаў сваё жыццё?

— Зняважыў... сказаць праўду... ты мяне не зняважыў... ты ні ў чым не вінаваты перад нашай справай... наадварот, здольны правадыр, ты гэтае давёў, урэшце... мне няма за што скардзіцца на цябе...

Так адказаў Энамай, гаворка якога, раней панурая і дзёрзкая, зрабілася паступова мяккай і пакорлівай і закончылася дружалюбным тонам.

— Дык чаму ты так змяніўся? Чаму ў цябе такая злосць? Хіба мяне абралі за вярхоўнага правадыра не супраць майго жадання? Хіба я не трымаўся з усімі маімі таварышамі і асабліва з табою заўсёды, як брат, як сябар і як паплечнік?

Так сказаў Спартак з жалем і смуткам.

— Не, Спартак, не глядзі так на мяне, — адказаў Энамай, ледзь стрымліваючы хваляванне. — Я не меў намер сказаць...

— Калі я дамагаўся рашэння вярнуцца ў нашыя краіны, дык таму, што пасля доўгай і сталай развагі я ўбачыў, што, змагаючыся ў Італіі, мы не здолеем перамагчы Рым. Рым! Заваяваць Рым і знішчыць яго магутнасць, хіба ты не ведаеш, што ад гэтай думкі мацней б'еца сэрца ў мяне ў грудзях? Хіба ты не разумееш, што гэтая думка мучыць мяне ў часе сну і парушае спакой маіх начэй? Быць больш вялікім, чым Пір і Анібал! Дамагчыся таго, чаго не ўдалося зрабіць гэтым слаўным палкаводцам! Але Рым, на які нападаюць у Італіі, — гэта Антэй; павалены на зямлю Геркулесам, ён падымаецца зноў яшчэ больш моцным, чым раней. Пасля разгрому аднаго войска Рым за некалькі дзён выставіць другое, за другім — трэцяе і пад канец пашле войска ў шэсцьдзсят-семдзсят легіёнаў, якое зусім знішчыць нас. Каб перамагчы Антэя, магутны Геркулес больш не кідаў яго на зямлю, а задушыў ў сваіх магутных руках. Каб перамагчы Рым, мы павінны ўзняць усе прыгнечаныя ім народы, абкружыць Рымскую імперыю, рушыць з усіх бакоў супраць Італіі і, усё больш звужваючы наша кольца вакол сцен Сэрвія Тулія, уварвацца ў колькасці шасцісот-сямісот тысяч, задушыць назаўсёды гэты адзначаны лёсам народ і гэты крывавы горад. Вось адзіны спосаб перамагчы Рым, вось адзіны шлях да знішчэння яго ўлады. Калі гэта не

ўдасца нам, дык будзе зроблена нашымі ўнукамі, праўнукамі, але толькі такім чынам. Усякая іншая вайна — бескарысная. Мітрыдат будзе разбіты, як быў разбіты Анібал; народы Рэйна, парфяне будуць разгромлены, як былі разгромлены карфагеняне, іберыйцы, грэкі. Нішто, апрача аднадушнага саюза ўсіх прыгнечаных супраць адзінага прыгнятальніка, не зможа даць перамогу над гэтым гіганцкім спрутам, які працягвае павольна, паступова, але няўхільна свае страшэнныя шчупальцы па ўсёй зямлі!

Спартак гаварыў натхнёна і палка. Энамай, які па сутнасці быў сумленным і шчырым чалавекам і ў глыбіні душы быў адданы Спартаку, адчуваў, як пад уплывам гэтай прамовы згасае ў яго сэрцы гнеў, запалены бяспэснымі хітрыкамі Эўты-біды. І, калі Спартак скончыў, ён прамовіў у захапленні:

— Даруй мне, Спартак, ты не чалавек, ты паўбог!

— Не, я самы шчаслівы з людзей, бо ў табе я зноў знаходжу брата! — усклікнуў расчулены фракіец, абдымаючы Энамай.

І, пагутарыўшы па-сяброўску, абодва накіраваліся да палаткаў германцаў.

Па дарозе яны сустрэлі Арторыкса, якога за тры дні да гэтага правадыр гладыятараў паслаў на разведку, каб атрымаць весткі пра войскі Гелія.

— Прывет табе, Спартак! — сказаў ён. — Да Гелія прыйшла ўжо частка яго конніцы, і ён рушыў у дарогу. Ён нападзе на нас сама пазней праз пяць дзён.

Абменьваючыся думкамі пра будучую бітву, Спартак увайшоў у палатку Энамай.

Энамай пасадзіў Спартака за стол разам са сваімі ардынарцамі. Сярод іх не было толькі аднаго, а іменна Эўтыбіды. Яна мела вельмі шмат падстаў, каб не паказвацца Спартаку.

У сяброўскай гутарцы з аскамістым, але добрым віном хутка праляцеў час.

Была позняя ўжо ноч, калі Спартак выйшаў з палаткі германца.

Ледзь толькі фракіец развітаўся з Энамаем, Эўтыбіда, бледная, з распушчанымі валасамі, з'явілася з-за занавескі і, склаўшы рукі на грудзях, спынілася супраць кіраўніка германцаў.

— Ну што? — запыталася Эўтыбіда з жэстам абурэння, нянавісці і пагарды. — Значыць, Спартак зноў павядзе цябе.

куды надумае, як свайго каня, і зноў будзе карыстацца тваёю сілаю і храбрасцю, каб узвялічыцца самому?

— А! Зноў! — сказаў глухім і грозным голасам паў'яны германец, люта зірнуўшы на дзяўчыну. — Калі ты спыніш свае подлыя паклёпы? Калі ты кінеш уліваць у маю кроў яд тваіх падазрэнняў? Ты больш злая, чым пракляты воўк Фенрыс, тройчы праклятая жанчына!

— Добра! Клянуся ўсімі багамі Алімпа! Цяпер, грубы і дзікі чалавек, дурны, пазбаўлены розуму, ты злуеш на мяне, якая кахае цябе, хоць павінна б была пагарджаць. Добрая навука для мяне!

— А навошта ты прымушаеш мяне ненавідзець Спартака, самага высакароднага, велікадушнага і самага разумнага з людзей?

— І я была ўведзена ў зман яго прытворнай дабрадзейнасцю і верыла, што ён не чалавек, а паўбог; і я доўгі час думала, што яго сэрца поўнае самых высакародных пачуццяў; але я мімаволі пераканалася, што Спартак — хлус і подлы прытворшчык і што адзін толькі агонь палае ў яго грудзях — агонь ганарлінасці!

— Эўтыбіда! — голасам, падобным да львінага рыку, зароў германец.

— Я не баюся тваіх пагроз! Лепш бы мне не верыць словам твайго кахання, тады б я магла ненавідзець цябе, а цяпер пагарджаю...

— Эўтыбіда! — Энамай усхапіўся ў шаленстве з грозна ўзнятымі кулакамі.

— Ну, што ж, смялей! — сказала яна, тупнуўшы нагою, фанабэрыстым тонам. — Ну, наперад, храбрэц, бі, душы сваімі звярынымі лапамі няшчасную дзяўчыну... Гэта дасць табе больш славы, чым забойства тваіх сапернікаў у цырку... Ну, смялей!

Энамай рынуўся да яе, але, падышоўшы, падняў угору рукі і, цяжка дыхаючы, сказаў:

— Ідзі адсюль... Ідзі, дзеля тваіх багоў... пакуль я не страціў яшчэ апошняю кроплю розуму.

— І гэта ўсё, што ты можаш сказаць жанчыне, якая кахае цябе, адзінаму чалавеку на зямлі, хто цябе кахае? Гэта падзяка за ласкавыя клопаты, якімі я цябе акружаю? Гэта ўзнагарода за тое, што я думаю толькі пра цябе, пра тваю славу? Добра! Няхай будзе так... Але ж я не магла не думаць пра цябе? Не магла я не трывожыцца за сваю славу? Павінна была я ісці

насустрач твайму дзікаму гневу, каб выратаваць цябе ад гнісных інтрыг, якія задумваюць супраць цябе? Або лепш было даць табе загінуць? Тады б мне не давялося сёння перажыць гэтае гора, больш цяжкае, чым смерць... Ты зневажаеш мяне, ты, якога я так кахаю, які мне даражэй за жыццё... Ах! Гэтага я не заслужыла! — І яна пачала плакаць.

Каварная гульня грачанкі зусім збіла з панталыку небараку Энамая, злосць якога патроху сціхала. І калі Эўтыбіда, закрывшы твар рукамі, накіравалася да выхаду, ён заступіў ёй дарогу.

— Даруй мне, Эўтыбіда, я не ведаю, што мне рабіць... Не кідай мяне так, прашу цябе!

— Адыдзі, дзеля багоў, заступнікаў Афін! — сказала куртызанка, горда падымаючы галаву. — Дай мне спакой і дай мне ў другім месцы перажыць маю ганьбу, маё гора і ўспамін пра разбітае каханне.

— Ніколі! Я не дапушчу, каб ты так пайшла! Выслухай мяне! Прабач мне, Эўтыбіда, прабач, калі я цябе пакрыўдзіў. Гэта гаварыў не я, гэта гнеў, які апанаваў мяне...

— А для чаго мне трэба яшчэ выслухоўваць тваю лаянку? Дазволь мне пайсці, Энамай, каб не бачыць, як ты зноў кінешся на мяне, каб не памерці ад тваіх рук...

— Дык выслухай мяне, Эўтыбіда, або, клянуся свяшчэннай гіганцкай змяёю Мідгард, я перарэжу сабе горла зараз, пры табе.

І ён схавіў кінжал.

— Ах, не! Клянуся маланкамі Юпітэра! — усклікнула, прыкінуўшыся напалоханай, куртызанка, упрашальна працягваючы свае маленькія рукі да гіганта. — Тваё жыццё для мяне вельмі дарагое... мой каханы Энамай.

— О, Эўтыбіда! Прабач мяне за мой дурны гнеў!

— О, залатое сэрца, высакароднейшая душа! — сказала, прыкідваючыся расчуленай, Эўтыбіда, і ўвесь яе твар заззяў усмешкай. — Я таксама павінна прасіць прабачэння за гнеў, з якім я накінула на цябе, давяла цябе да шаленства... І яна абвівала рукамі шыю гіганта, які паваліўся да яе ног. — Я вельмі кахаю цябе! Я не магла б жыць без цябе! Даруем адно аднаму і забудземся пра нашу сварку. Ці верыш ты, што я цябе кахаю?

— Я веру гэтаму, як веру ва ўсемагутную сілу Одына.

— У такім разе, клянуся залатымі стрэламі Дыяны, ці можаш ты думаць, што я не жадаю табе добра?

— Але я ніколі ў гэтым не сумняваюся!

— А калі ты не сумняваўся, дык чаму ты не слухаеш маіх парад? Чаму ты больш верыш ілжываму сябру, які табе здраджвае, чым жанчыне, якая кахае цябе больш за самую сябе?

Энамай ўстаў і пачаў хадзіць узад-уперад па палатцы.

Эўтыбіда ціха размаўляла нібы сама з сабою.

— І можа, я папярэджваю яго з-за якой-небудзь карысці для сябе... тым, што я перасцерагаю яго ад сляпой даверлівасці, уласцівай яго адкрытаму характару; тым, што паказваю яму сетку, у якую чорнае здрадніцтва заблытвае яго і няшчасных гладыятараў?

— Але хто хоць раз падумаў пра гэтае? — сказаў Энамай, спыняючыся перад дзяўчынай.

— Ты! — усклікнула куртызанка.

— Я?!

— Так, ты. Адно з двух: або ты верыш, што я цябе кахаю і жадаю табе добра, тады ты павінен верыць, што Спартак вам здраджвае, або ты верыш, што Спартак — сумленны чалавек, і тады ты павінен думаць, што я прытворшчыца і здраджваю табе.

— Дык не, не!.. — усклікнуў, амаль плачучы, няшчасны германец.

— Скажы мне, легкаверны чалавек, ці не сам Спартак сказаў пасля перамогі над Арэстам, што консул Варон Лукул з'яўляўся да яго з прапановай высокіх пасадаў у іспанскай арміі або прэфектуры ў Афрыцы, калі ён згодзіцца кінуць вас?

— Так, ён сказаў гэта, але ты ведаеш, як Спартак адказаў консулу...

— А ты, няшчасны дурны, ведаеш, чаму ён так адказаў?.. Таму што зробленыя яму прапановы не адпавядалі той паслузе, якой ад яго патрабавалі.

Энамай, панурыўшы галаву, зноў пачаў моўчкі хадзіць па палатцы.

— Таму што яму мала было чына квестара і пасады прэфекта...

Энамай маўчаў і хадзіў.

— Цяпер прапановы былі адноўлены, яму абяцалі ў два, у тры разы большую ўзнагароду, а ён вам пра гэта нічога не сказаў.

— А адкуль ты ведаеш? — запытаўся Энамай, спыняючыся перад Эўтыбідай.

— А Рутылій, які накіраваўся, нібы апулійскі землеўлас-

нік, у Рым, каб прапанаваць Катыліне камандаваць гладыятарскім войскам? Няўжо ты верыш, што ён паехаў толькі для гэтага?

— Так, веру...

— Гэта вы можаце верыць хітрэйшаму і каварнейшаму чалавеку, але я вельмі добра зразумела, што пасланец накіраваўся ў Рым, каб аднавіць перагаворы, пачатыя з самім консулам.

Энамай зноў пачаў хадзіць моўчкі.

— І калі б гэта было не так, дык чаму пасылаць Рутылія, іменна Рутылія, латыняніна і вольнанаходжанага?

Энамай нічога не адказаў.

— І чаму пасля таямнічай смерці Рутылія, нікому з вас не кажучы ні слова, Спартак паслаў свайго вернага Арторыкса, пераапанутага фокуснікам? Чаму іменна Арторыкса? Чаму не другога? І чаму, ледзь толькі Арторыкс вярнуўся з Рыма, ён захацеў, каб вы вырашылі, што б ні было, пакінуць Італію і вярнуцца ў Фракію, у Галію, у Ілірыю і Германію?

Энамай спыніўся і пачаў глядзець нерухомым позіркам на адно з жалезных кольцаў, якім прымацоўвалі палотнішча палатак да крукоў, убітых у падлогу.

— Хіба ўсё гэта было правільна і сумленна? Як! Рым, які вычарпаў усе сілы, не можа больш знайсці легіёнаў для таго, каб аказаць супраціўленне пераможнаму Серторыю ў Іспаніі, пераможнаму Мітрыдату ў Азіі, а мы ў гэты страшны для Рыма момант, маючы семдзсят тысяч добра абучаных, выдатна ўзброеных чалавек, пераможцаў у многіх бітвах, замест таго, каб ісці на непрыяцельскі горад, уцякаем ад яго? Хіба гэта лагічна? Хіба натуральна?

Энамай ўсё яшчэ стаяў нерухома і толькі павольна ківаў галавою.

— Лентул, Гелій, дзве арміі... Выдуманая Спартаком байкі, для таго каб апраўдаць, вытлумачыць якім-небудзь чынам гэтыя ганебныя і незразумелыя ўцёкі, каб схаваць ад вачэй падманутых людзей вельмі відавочнае здрадніцтва... Гелій... Лентул... іх арміі!.. — гаварыла далей, нібы разважаючы сама з сабою, дзяўчына. — Але чаму на разведку руху мяркуемага войска Лентула ён сёння асабіста накіраваўся з тысячай коннікаў і чаму для назірання за ўяўным войскам Гелія ён паслаў зноў Арторыкса? Чаму ён не паслаў каго-небудзь з вас?

— Твая праўда... на жаль... твая праўда, — прашаптаў ледзь чутна Энамай.

— О, клянуся ўсімі багамі нябесных сфер! — крыкнула Эўтыбіда. — Дык прачніся, нарэшце, ад страшнага здрадніцкага сну! Прачніся дзеля ўсіх багоў, адкрыў вочы і зірні на край жаклівай прорвы, у якую гатова цябе скінуць рука нявернага сябра. І калі ты хочаш яшчэ іншых доказаў здрадніцтва і іншых прычын яго здрады, успомні, што ён шалёна кахае рымскую патрыцыянку, Валерыю Месалу, удаву Сулы, і дзеля свайго каханья ён прадае вас усіх рымскаму сенату, які ў падзяку дасць яму за жонку каханую ім жанчыну, а разам з ёю вілы і багацце, гонар і веліч...

— Праўда! Гэта праўда! — закрычаў Энамай, уражаны апошнім меркаваннем і канчаткова перакананы гэтымі страшнымі доказамі, якія відавочна сведчылі пра здрадніцтва фракійца. — Зрада Спартака відавочная... Няхай страшны брыдкі сабака Манігармор раздзірае вечна ў прорвах Ніфльгейма яго праклятае цела!

Эўтыбіда падышла яшчэ бліжэй і, аж задыхаючыся, усклікнула:

— Хутчэй! Чаго ты яшчэ чакаеш? Хіба ты хочаш, каб цябе з тваімі вернымі германцамі зацягнулі ў якую-небудзь горную цясніну, дзе вы мімаволі павінны будзеце ганебна здацца, не маючы магчымасці змагацца, а пасля каб вас раскрыжавалі або аддалі з'есці дзікім звярам на арэне цырка?

— Ну, не! Клянуся ўсімі маланкамі бога Тора! — люта ўсклікнуў германец і, схопіўшы складзеныя ў адным кутку палаткі вялізныя латы, надзеў іх. — Не! Я не дазволю яму здрадзіць мне! Неадкладна я адыходжу са сваімі легіёнамі з лагера здрады.

— І заўтра ўсе астатнія рушаць за табою; з табою пойдучь галы, ілірыйцы і самніты, а з ім застануцца толькі фракійцы і грэкі; і ты станеш вярхоўным правадыром, і ты, ты адзін праславіш сябе за асаду і ўзяцце Рыма... Ідзі... Зрабі, каб твае нячутна ўсталі... Зрабі, каб нячутна абудзілі і гальскія легіёны. І слухайся парад той, якая цябе кахае!

А праз некалькі хвілін букцыны германскіх легіёнаў затрубілі збор, і менш як за гадзіну дзесяць тысяч салдат Энамай знялі палаткі і выстраіліся ў баявы парадак для выступлення з лагера.

Энамай сказаў пароль дэкану, які камандаваў вартай галоўных варот, і такім чынам вывеў без шуму свае легіёны. Аднак трубны сігнал абудзіў галаў, з якіх адны, думваючы, што ўсё войска павінна было выступіць, а другія — што непрыяцель

падшыоў да лагера, ушапіліся, паспешна ўзброіліся, выйшлі з палатак, і без чыйго-небудзь загаду іх трубачы пратрубілі збор. Такім чынам, за кароткі час з аднаго канца ў другі ўвесь лагер глядытараў быў на нагах, і ўсе легіёны схапіліся за зброю сярод мітусні і непарадку, якія заўсёды ўзнікаюць нават у самым дысцыплінаваным войску ад нечаканага з'яўлення непрыяцеля.

Спартак, ушапіўшыся з пасцелі, кінуўся да выхаду з палаткі і запытаўся ў салдат, якія вартавалі на прэторыі, што здарылася.

— Відаць, надыходзіць непрыяцель, — адказалі яму.

— Але як? Адкуль? Які непрыяцель?.. — запытаўся ён, яшчэ больш здзіўлены.

Ён зараз жа пабег у палатку, мяркуючы, што адзін з консулаў падшыоў спешным маршам па невядомых для яго дарогах, хутка ўзброіўся і, выйшаўшы, накіраваўся да цэнтра лагера.

Там ён даведаўся, што Энамай са сваімі легіёнамі адыходзіць з лагера і што астатнія легіёны, таксама ўзброеныя, рыхтуюцца рушыць за ім, упэўненыя, што загад выступаць даў сам Спартак.

— Што ж гэта? Няўжо ён... — усклікнуў фракіец. — Але не!.. Гэта немагчыма.

І пры святле ад запаленых там-сям факелаў ён накіраваўся шпаркім крокам да паказаных варот.

Калі ён туды падшыоў, другі германскі легіён амаль увесь быў ужо за лагерам, але Спартак паспеў абагнаць апошнія рады і бягом дабраўся да таго месца, дзе Энамай вярхом на кані чакаў, пакуль пройдзе ўвесь яго другі легіён.

Нейкі чалавек таксама ў поўным узбраенні абагнаў Спартака ў яго бегу; гэта быў Крыс. Падбегшы да Энамай, ён закрычаў:

— Энамай, што ж ты робіш? Што здарылася? Чаму ты ўзняў увесь лагер на ногі? Куды ты ідзеш?

— Далей ад лагера здрадніка, — адказаў сваім грымотным голасам германец. — І ты, калі не хочаш быць ахвярай падману, калі не хочаш, каб разам з тваімі легіёнамі цябе падла аддалі ў рукі ворагаў, ідзі таксама са мною, і мы разам рушым на Рым.

Крыса гэтыя словы ашаламілі. Спартак, падшыоўшы да Энамай, сказаў яму:

— Пра якога здрадніка гаворыш ты, Энамай? На каго ты намякаеш?

— Пра цябе я кажу і цябе маю на ўвазе. Я ваюю супраць Рыма і хачу ісці на Рым. Я не хачу ісці да Альпаў, каб трапіць, — па няшчаснай выпадковасці, вядома, — сярод горных цяснін у кіпцюры непрыяцеля!

— Клянуся найлепшым, наймацнейным Юпітэрам! — усклікнуў, не памятаючы сябе ад гневу, Спартак. — Калі ты жартуеш, дык я павінен табе сказаць, што гэта самы дрэнны жарт, які толькі можа ўявіць чалавечы розум!..

— Я не жартую, клянуся Фрэяй!.. Я не жартую, я кажу як нельга больш сур'ёзна і ў здаровым розуме!

— Ты мяне лічыш здраднікам? — Спартак задыхаўся ад гневу.

— Не толькі лічу цябе такім, але ўпэўнены ў гэтым і кажу гэта, каб усе чулі.

— Ты хлусіш, дзікі п'яніца!.. — зароў Спартак і, выхапіўшы з ножан свой меч, рынуўся на Энамая, які, таксама выняўшы свой меч, пагнаў каня на Спартака.

Але Крыс, які стаяў перад ім, схпіў за аброць каня і асадзіў яго назад з крыкам:

— Энамай! Калі ты не звар'яцеў, як гэта даводзяць твае ўчынкi, дык я сцвярджаю, што ты здраднік, падкуплены золатам і нагаворамі рымлян, і...

— Што ты кажаш, Крыс? — сказаў, дрыжучы ад злосці, германец.

— Клянуся ўсёмагутнасцю праменняў Белена, — усклікнуў гал, надзвычай раздражнёны, — толькі які-небудзь з рымскіх консулаў, калі б ён быў на тваім месцы, мог бы зрабіць, як ты робіш!

Спартак, стрымліваемы Гранікам, перамогшы ўжо свой парыв гнева, падышоў да Энамая і спакойна, уклаўшы меч ў ножны, сказаў:

— Што тваімі вуснамі гаворыць адна з эрыній, я не сумняваюся... Ты, Энамай, мой таварыш у небяспечным пераходзе з Рыма ў Капую і ва ўсіх страшных трывогах і радасных падзеях ад самага пачатку нашага паўстання, не мог бы гаворыць так, як ты казаў толькі што. Я не ведаю і не разумею... Але, напэўна, ты і я з'яўляемся ахвярамі гнюснай інтрыгі, якая вядзе з Рыма і якая пранікла, я толькі не магу зразумець, якім чынам, у наш лагер. Справа цяпер не ў гэтым: калі б хто іншы прамовіў словы, якія ты сказаў толькі што, ён быў бы цяпер мёртвы... Ідзі, аднак... Кідай справу тваіх братаў і пакінь нашы сцягі... Я клянуся тут, перад тваімі легіёнамі і тваімі братамі,

прахам майго бацькі, успамінам пра маю маці, жыццём маёй сястры, усімі багамі неба і пекла, што я не запляміў сябе ніякімі подласцямі, пра якія ты кажаш. І калі я хоць на адзін момант парушыў самы малы з маіх абавязкаў як брата і правадыра, няхай мяне заб'е маланка і спапяліць Юпітэр і няхай маё імя пяройдзе да самых аддаленых патомкаў з кляймою здрадніка!

Гэтая клятва, праказаная Спартаком цвёрдым, урачыстым голасам, здавалася, зрабіла мацнейшае ўражанне, пахіснула, відаць, нават дзікую ўпартасць Энамая.

Але раптам гукі букцын трэцяга легіёна (першага гальскага) пачуліся блізка ад галоўных варот і прыцягнулі ў гэты бок увагу ўсіх прысутных.

— Клянуся багамі пекла! — усклікнуў Спартак, бледны твар якога зрабіўся шэрым. — Значыць, адыходзяць і галы?

Усе пабеглі да варот вала.

Тады Эўтыбіда, якая да гэтага часу заставалася з апушчаным на вочы забралам, пад'ехала да Энамая, схпіла за повад яго каня і пацягнула яго за сабою на дарогу, па якой ужо адышлі абодва германскія легіёны.

— Праклятыя дэзерціры! — усклікнуў Крыс.

— І няхай консул Гелій пасячэ вас нашчэнт! — дадаў Спартак у прыпадку гневу.

Спартак і Крыс хутка дайшлі да варот гальскага лагера, дзе Арторыкс і Барторыкс, упрошваючы і лаючыся, стрымлівалі салдат трэцяга легіёна, якія хацелі пайсці следам за германцамі.

Галаў стрымаў Крыс, які на іх роднай мове сказаў прамову, поўную пагрозных слоў, называючы іх подлым збродам, зборшчам разбойнікаў і натоўпам здраднікаў. Ён закончыў сваю прамову клятвай Гезусу, што як толькі развіднее, ён адшукае і загадае прыбіць да крыжа падкупленых падбухторшчыкаў гэтага ганебнага бунту.

Галы ціха і паслухмяна, як ягняты, вярнуліся ў свой лагер.

На досвітку другога дня, згодна з намечаным планам, Спартак загадаў сваім легіёнам зняцца з лагера і накіраваўся насустрач консулу Лентулу. Не вельмі спрактыкаванаму ў вайскавай справе, наскрозь прасякнутаму лацінскім гонарам патрыцыю здавалася немагчымым, каб чатыры рымскія легіёны, якія мелі дваццаць чатыры тысячы чалавек і былі падмацаваны дванаццаццю тысячамі дапаможных войск, не разбілі менш чым за дваццаць чатыры гадзіны зборшча з сямідзесяці тысяч гладытараў, дрэнна ўзброеных, без гонару, без веры і без

дысцыпліны, якія калі і разграмілі войскі прэтару, дык не па сваёй доблесці, а толькі дзякуючы невуцтву апошніх.

Таму, заняўшы выгадную пазіцыю ў нізе ўзгоркаў, ён на другі ж дзень уступіў у бітву са Спартаком, заахвочваючы сваіх салдат гордымі і выхвальнымі словамі.

Спартак са звычайнай для яго прадбачлівасцю выкарыстаў колькасную перавагу свайго войска і менш як за тры гадзіны абкружыў консула з усіх бакоў. Рымскія легіёны змагаліся мужна, але яны вымушаны былі адступіць, асцерагаючыся нападу з тылу.

Спартак умела выкарыстаў хістанні непрыяцеля. З'яўляючыся ў розных месцах бітвы, ён так узняў дух гладыятараў сваёю храбрасцю, што яны імкліва атакавалі рымлян, прарвалі іх рады і разграмілі іх, захапіўшы лагер і асоб.

Але, нягледзячы на гэтую новую бліскучую перамогу, атрыманую над самім консулам, Спартака вельмі непакоіла думка пра Гелія, другога консула, які мог за гэты час напасці на Энамаю і знішчыць яго войска.

На другі дзень пасля бітвы ён загадаў сабраць палаткі і павярнуць назад, выслаўшы, як звычайна, наперад шматлікую конніцу. Пасоўваючыся далёка наперадзе, яна дастаўляла яму ўвесь час весткі пра непрыяцеля.

І сапраўды, увечары да Спартака з'явіўся Мамілій, начальнік кавалерыі, з весткай, што Гелій, даведаўшыся пра адыход германцаў, паспешна выступіў супраць Энамаю.

Даўшы адпачыць сваім легіёнам толькі шэсць гадзін, Спартак павярнуў назад, да лагера германцаў.

За гэты час консул Гелій Публікола з дваццацю васьмю тысячамі салдат прыйшоў туды ноччу і досвіткам імкліва атакаваў Энамаю, які неабдуманая прыняў гэты няроўны бой.

Жорсткай і кровапралітнай была бітва, і на працягу больш як дзвюх гадзін рымляне не маглі дамагчыся поспеху. Але неўзабаве Гелій, расцягнуўшы фронт свайго войска, абкружыў абодва германскія легіёны. Германцы аказаліся сціснутымі ў кальцы смерці. Ubачыўшы бескарыснасць усякай спробы выратавацца, яны вырашылі памерці смерцю храбрых і, люта б'ючыся больш дзвюх гадзін, усе загінулі, нарабіўшы вялікіх страт рымлянам.

Апошнім сярод загінуўшых быў Энамай.

Так закончылася гэтая бітва, у якой Гелій знішчыў дзесяць тысяч германцаў дашчэнт.

Але толькі што спынілася бітва, як хрыплыя гукі букцын,

сiгнал да атакi, папярэдзiлi пераможцаў пра наблiжэнне новага непрыяцеля.

Гэта быў Спартак, якi толькi што прыбыў да месца бiтвы. Нягледзячы на тое што яго легiёны былі стомлены цяжкiм пераходам, ён пастроiў iх у баявы парадак i, натхняючы гарачымi словамі да бiтвы, каб адпомсцiць за знiшчэнне братаў, рыхтаваўся атакаваць расстроеныя войскi консула Гелiя.

Апошнi стараўся на ўсю сiлу, каб як мага хутчэй перастроiць фронт.

И пачалася бiтва яшчэ больш лютая, чым першая.

З той прычыны, што новая бiтва адцягнула рымлян у другi бок, месца пабоiшча германцаў было пакiнута, i сярод гэтага вялiзнага поля, усеянага трупамi чулiся толькi слабыя стогны раненых i памiраючых.

Кроў лiлася са шматлiкiх ран Энамай, але сэрца яго яшчэ не перастала бiцца. Ён у сваiм перадсмяротным хрыпеннi клікаў Эўтыбiду. Эўтыбiда з прычыны нечаканага нападу Гелiя не паспела нi дэзерцiраваць да рымлян, нi аддальцiца ад месца бiтвы i была вымушана застацца ў бойцы; ад першай атрыманай раны яна палiчыла самым бяспечным упасцi памiж трупаў i прыкiнуцца мёртвай.

Скрозь туман, якi засцiлаў яму вочы, Энамай раптам убачыў Эўтыбiду i палiчыў яе за памiраючую. Але злавесны бляск яе вачэй i шпаркасць, з якою яна ўсхапiлася i пайшла, топчучы i перакульваючы нагамi мерцвякоў, пераканалi яго ў тым, што яна была толькi лёгка паранена. Страшнае падазрэнне памiльгнула ў яго галаве.

— О, Эўтыбiда!..

— Я спяшаюся, — адказала грачанка, праходзячы паўз памiраючага i кiнуўшы на яго раўнадушны позiрк.

— А! Маланка Тора няхай аслепiць цябе! — закрычаў Энамай; прыўзняўшыся i сабраўшы рэшткi сiлы, ён усклiкнуў: — Цяпер я разумею... Подлая куртызанка... Спартак нi ў чым не вiнаваты... Ты ўвасабленне злачынства... будзь праклятая!..

И ён павалiўся.

Эўтыбiда прамовiла, працягнуўшы маленькую запэцканую крывёю руку ў бок германца:

— У пекла!.. И як я ўбачыла цябе памiраючым у распачы, так няхай дадуць мне вышэйшыя багi ўбачыць апошнi ўздых Спартака...

Яна накіравалася ў бок, адкуль далятаў аддалены шум новай бiтвы.

Раздзел XIX

БІТВА КАЛЯ МУТЫНА. МЕЦЯЖЫ. МАРК КРАС ДЗЕЙНІЧАЕ

Эўтыбіда, наблізіўшыся да месца бітвы паміж Спартаком і Геліем, хмурна пазірала на паступовы разгром консульскага войска і напружана думала, што ёй рабіць далей. Аглядваючыся вакол, яна ўбачыла белага каня з блакітным чапраком і зграбнай збруяй. Жывёла кідалася то туды, то сюды, спатыкаючыся аб трупы загінуўшых. З той прычыны, што ў Эўтыбіды сярод трох яе коней быў адзін таксама белы, яна вырашыла скарыстаць гэтага каня для сваіх каварных планаў. Шчоўкаючы языком і пальцамі, яна пачала вабіць яго, але высакародная жывёліна ў страху адбягала ўсё далей, пакуль не павалілася, спатыкнуўшыся аб труп.

Грачанка падбегла да каня і, схапіўшыся за повад, пачала гладзіць яго, пакуль ён не супакоіўся. Рымляне адступалі ў беспарадку да поля, дзе раніцою яны біліся з германцамі. Рады гладыятараў ўсё цясней змыкаліся вакол непрыяцеля. Нарэшце, пачаліся панічныя ўцёкі рымлян. Гладыятары праследавалі іх з лютасцю мсціўцаў.

Эўтыбіда, увесь час трымаючы за аброць белага каня, накіравалася да таго месца, дзе ляжаў ужо халодны і нерухомы Энамай. Тут яна спынілася і, дастаўшы маленькі меч, усадзіла ў грудзі няшчаснага каня. Калі параненая жывёліна сканала ў страшэнных канвульсіях, грачанка лягла каля яе на зямлю і падклала адну сваю нагу ёй пад шыю так, нібы і сядок і конь загінулі тут ад удару ворага: першая — цяжка параненая, другі — нежывы.

Тым часам войскі Гелія былі страшэнна разбіты: было забіта больш чатырнаццаці тысяч рымлян; сам консул, паранены, выратаваўся толькі дзякуючы шпаркасці свайго каня.

Радасць, якую даставіла гэтая бліскучая перамога гладыятарскім легіёнам, была засмучана пагібеллю германцаў, і Спартак загадаў, каб не свята перамогі, як пры шчаслівых падзеях, а глыбокага траура прытрымлівалася войска ў гэты дзень.

На другі дзень пасля гэтай падвойнай бітвы гладыятары

ўзяліся паліць трупы сваіх загінуўшых братоў: вакол поля бітвы было раскладзена шмат кастроў, на якіх сотнямі спальваліся целы забітых гладыятараў. Вакол кастра, які прызначаўся для трупа Энамая, сабраліся маўклівыя і засмучаныя камандзіры і ў карэ выстраіліся легіёны.

Цела храбрага германца, пакрытае дваццацю сямю ранамі, абмылі і змазалі мазямі і духмянымі рэчывамі, загарнулі ў белы саван з танчэйшай ваўнянай матэрыі і, пакрыўшы кветкамі, паклалі на касцёр. Спартак у вялікім смутку сказаў прамову, якая перарывалася рыданнем. Ён уславіў храбрасць нябожчыка, яго надзвычайную мужнасць і самае сумленнае сэрца. Потым, узяўшы факел, першым падпаліў касцёр, які неўзабаве запалаў сярод воблакаў дыму тысяччу чырвоных языкоў.

Прах Энамая, сабраны ў матэрыю з нітак вогнетрывалага азбеста, быў перасыпаны ў невялікую бронзавую урну, якую Спартак ад таго дня захоўваў як самую дарагую для яго рэліквію.

З дзесяці тысяч германцаў толькі пяцьдзесят сем было знойдзена на полі бітвы яшчэ жывымі, хоць і параненымі, і з іх толькі дзевяць засталіся жывыя, і сярод іх Эўтыбіда.

Вельмі захапляліся гладыятары храбрай грачанкай. Сам Спартак падарыў ёй грамадзянскі вянок і асабіста паднёс яго пад воплескі ўсіх легіёнаў.

Эўтыбіда прыняла гэты знак адрознення ў надзвычайнай усхваляванасці, якую, як ні старалася, не магла стрымаць. Гладыятары прыпісалі яе хваляванне скромнасці. У сапраўднасці гэта было толькі вынікам пакут злачыннага сумлення.

Атрымаўшы ўзнагароду «за самаахвярнасць і храбрасць», Эўтыбіда, якая яшчэ нават не паправілася ад раны, абвясціла, што яна хоча ісці з войскам і папрасіла як гонару, каб яе залічылі ў ардынарцы да Крыса.

Аднавіўшы сілы свайго войска, Спартак праз дваццаць пяць дзён пасля бітвы з Геліем зноў рушыў да ракі Падуса, цераз якую ён думаў перабрацца, каб трапіць у Галію.

За чатырнаццаць дзён ён дайшоў да Равены, дзе размясціўся лагерам за некалькі міль ад горада, каб скласці тры новыя легіёны з пятнаццаці тысяч рабоў і гладыятараў, якія збегліся да яго за гэты час.

Начальнікамі новых легіёнаў былі прызначаны вольнанароджаны гладыятар Кай Канікчый, гал Каст і фракіец Ідамей, які вызначыўся надзвычайнай храбрасцю ў апошніх двух бітвах.

З войскам у семдзсят пяць тысяч чалавек Спартак распа-
чаў паход у напрамку да Падуса.

Кай Касій, прэтар Галіі Цызальпійскай, даведаўшыся пра
паражэнне консулаў Лентула і Гелія і пра грознае набліжэнне
Спартака, паспешна сабраў дваццаць тысяч салдат і з гэтым
войскам перабраўся цераз Падус каля П'ячэнцы, каб перашко-
дзіць далейшаму руху гладыятараў.

Тым часам апошнія за два пераходы дайшлі да Балонні і, як
звычайна, паставілі лагер каля горада. Тут Спартак вырашыў
затрымацца на некалькі дзён, пакуль не атрымае дакладных
вестак пра становішча непрыяцельскага войска і пра намеры
яго начальніка.

У вялізным лагеры гладыятараў ішла напружаная работа
па навучанню ваеннаму строю няспынна прыбываючых новых
барацьбітоў.

На вулічках, што аддзялілі адзін рад палатак ад другога,
навучаліся ваеннаму строю пяць тысяч галаў, з якіх быў
складзены за апошні час чатырнаццаты легіён, набраны ў се-
нонскай правінцыі.

Насупраць кожнага новага салдата стаяў ветэран, узброе-
ны драўляным мячом; ён вучыў навічка фехтаваць.

Чулася каманда:

— У пазіцыю!

— Шчыт угору!

— Ніжэй вастрыё мяча!

— Глядзі проста мне ў вочы!

— Вышэй галаву!

— Глядзі смела!

— Адбі шчытом удар у галаву!

— Хутчэй, дзеля Тараны! Што ў цябе ў руках, прасніца ці
што замест мяча!

— Крок наперад!.. крок назад!.. Хутчэй, спрытней, дзеля
Гезуса!

— У пазіцыю!

— Адбі ўдар вастрыём па галаве!

— Прыжок направа!

— Удар знізу!

— Паўпаварота налева!

— У пазіцыю!

— Скачок назад!

— Жвава! Наперад!.. Нападай на мяне!.. Наперад!..

Сярод гэтага дзелавога шуму ў палатцы начальніка пятага легіёна, гала Арвінія, адбываліся гарачыя спрэчкі.

— Урэшце, — крычаў адзін з субяседнікаў, Орзіль, начальнік адзінаццатага легіёна, які складаўся з нумідыйцаў і афрыканцаў, — мы не бараны, каб нас пастух гнаў такім чынам!..

— А без нас, — усклікнуў Кай Канікчый, начальнік трынаццатага легіёна, — чым бы ён быў?

— Простым чалавекам... нават менш, як чалавекам... быў бы пагарджаным і нікчэмным гладыятарам! — сказаў, злуючыся, Брэзавір.

— Я са сваімі афрыканцамі ў Галію не пайду, клянуся Ваалам! — сказаў Орзіль.

— Энамай казаў праўду! — закрычаў Каст, начальнік чатырнаццатага легіёна — тых пяці тысяч галаў, якія ў гэты момант вучыліся фехтаваць.

— Няшчасны Энамай! Ахвяра відавочнай здрады Спартака! — сказаў Анацый, самніт, які стаў камандаваць восьмым легіёнам пасля Рутылія.

— Ах! Клянуся ўсемагутнай сілай матэры! — усклікнуў у гневе магутным голасам эпірот Фесалоній, камандзір сёмага легіёна. — Спартак — здраднік? Ну, гэта ўжо занадта! Гэта занадта!

— Так, ён і разам з ім Крыс і Гранік прадаюць нас рымскаму сенату...

— Усе вы, што хочаце павесці нас на той бок Альпаў і далей ад Рыма, здраднікі!

— На Рым, на Рым мы хочам ісці!..

І сем ці восем галасоў адначасова і моцна крыкнулі:

— На Рым! На Рым!

— Я веру Спартаку, самаму высакароднаму і сумленнаму з усіх людзей, я веру Крысу і Граніку, і я з маім легіёнам, які мне давярае, пойдзем за імі, а не за вамі.

— І я, — сказаў Барторыкс.

— Ну і ідзіце з імі, а мы з нашымі сямю легіёнамі, — сказаў Кай Канікчый, — заўтра павернем зноў на Равену і рушым на Рым.

— О! Без Спартака вы зробіце вялікія і слаўныя подзвігі! — сказаў з іроніяй Барторыкс.

— Вас пасячэ на кавалкі першы прэтар, які сустрэнецца з вамі, — дадаў Фесалоній.

— І гэтыя людзі ўзяліся за зброю, каб заваяваць свабоду! — усклікнуў Кай Канікчый. — Яны зрабіліся рабамі чала-

века, падобнага да іх, калі толькі гэты абажаемы Спартак не ніжэй іх!

— Калі вы свабоду разумеце як беспарадак, мітусню, безначалле, дык такой свабоды мы не хочам! — закрычаў Фесалоній. — Мы аддаем перавагу дысцыпліне і парадку і будзем з тым, хто больш чым за два гады вайны паказаў сябе як мудры і доблесны правадыр.

Спрэчкі начальнікаў былі перарваны сігналам трывогі, які прагучаў у трэцім легіёне і ў кароткі час быў паўтораны ўсімі аркестрамі лагера.

Салдаты кінуліся да сваіх палатак і, узяўшы ў рукі зброю, выстраіліся ўзводамі, маніпуламі і кагортамі.

Новым сігналам быў перададзены загад аб тым, каб зняць і згарнуць палаткі.

І праз дзве гадзіны лагера не стала, і ўсе легіёны былі гатовы ў паход. Гады трэці сігнал склікаў начальнікаў легіёнаў да вярхоўнага правадыра для атрымання загадаў.

Усе начальнікі, прышпоруўшы сваіх коней, паспяшаліся да прэторыя, дзе Спартак сказаў ім, што прэтар Кай Касій ідзе супраць іх, што ён прыйдзе ў Мутьну ў гэты ж дзень увечары, што трэба неадкладна выступіць у паход, каб напасці на яго заўтра ж, раней, чым з ім злучацца іншыя атрады, перагарадзіўшы гладыятарам жаданую пераправу цераз Падус.

Калі Спартак скончыў сваю прамову, запанавала цішыня. Пасля некалькіх секунд хістання Кай Канікчый, утаропіўшы вочы ў зямлю і, відавочна, замяшаўшыся, прамовіў паціху:

— Мы, вядома, будзем змагацца супраць Касія, а што ты-чыцца Падуса, дык мы яго не прыйдзем.

— Як? Што ты сказаў?

— Ён сказаў, што мы не пойдзем за табою на той бок Падуса, — адказаў нумідыец Орзіль, дзёрзка пазіраючы на Спартака.

— Што сем легіёнаў, — сказаў Кай Канікчый, — не хочуць варочацца ў свае краіны, а хочуць ісці на Рым.

— О! — усклікнуў у гневе Спартак. — Зноў бунт?.. Хіба для вас мала, няшчасныя, прыкладу небаракі Энамая?

Толькі ледзь чутныя галасы наракання пачуліся ў адказ на яго словы.

— Клянуся ўсімі багамі, вы або вар'яты, або здраднікі!

Мяцежныя начальнікі маўчалі. Фракіец гаварыў далей:

— Зараз перад намі непрыяцель, і вы ўсе будзеце мне падпарадкавацца, пакуль мы не разаб'ём Касія; потым мы наладзім

нараду і вырашым, што трэба будзе зрабіць для нашай агульнай карысці. А цяпер ідзіце.

І загадным жэстам ён адпусціў начальнікаў.

У той момант, калі яны збіраліся ад'ехаць да сваіх легіёнаў, ён дадаў унушальным тонам:

— Каб не было ніякага непаслушэнства ў часе паходу і ў бітве! Клянуся ўсявышнім Юпітэрам, што першы, хто дазволіць сабе мяцежнае слова або рух, загіне ад майго мяча, які ніколі не наносіў няўдалага ўдару!

Начальнікі моўчкі накіраваліся да сваіх месцаў.

Армія гладыятараў рушыла да Мутыны, куды, прамаршыраваўшы ўсю ноч, прыйшлі за гадзіну да світання. Касій быў ужо там. Ён заняў сваім лагерам два высокія ўзгоркі і ўмацаваў яго частаколам і шырокім ровам.

Каля паўдня Спартак з шасцю легіёнамі рушыў у атаку. Менш як за дзве гадзіны войска прэтара было разбіта. Пад націскам з усіх бакоў яно кінулася на ўцёкі і хутка было поўнасьцю разгромлена гладыятарамі.

Амаль дзесяць тысяч рымлян загінула ў гэтай бітве, а астатнія рассяліся па ваколіцы. Увесь лагер і ваенная амуніцыя рымлян трапілі ў рукі пераможцаў, страты якіх у гэтай бітве былі вельмі невялікія.

На другі дзень пасля гэтай перамогі, на ліку трэцяй, якую Спартак атрымаў над рымлянамі менш як за адзін месяц, гладыятарскія легіёны былі сабраны ў страйвы парадак і размешчаны чатырма радамі ў выглядзе квадрата на раўніне каля ракі Панарусы. Патрэбна было вырашыць, ці варта рушыць далей, перабрацца цераз Падус і разысціся па сваіх краінах або павярнуць на Рым.

Спартак пачаў гаварыць. Ён расказаў гладыятарам пра мэтазгоднасць першага плана і шкодныя вынікі, якія немінуча будуць ад другога; напамніў пра паслугі, якія ён зрабіў святой справе вызвалення прыгнечаных. Ён напамінаў пра гэта не з-за ганарлівасці: гэтым ён хацеў пераканаць сваіх таварышаў па вайне, па перажытай бядзе і перамогах у тым, што яго парада пакінуць Італію вынікае з упэўненасці, што гэтая краіна немінуча зробіцца магілай для гладыятараў, як яна зрабілася магілай для галаў Брэна, для грэкаў Піра, для карфагенян, кімвраў, тэўтонцаў, нарэшце, для ўсіх чужаземцаў, якія ўрываліся ў Італію і спрабавалі весці вайну ў яе межах.

Ён даў урачыстую клятву, што толькі на карысць гладыятараў ён вымушан абараняць гэты план; няхай яны выра-

шаюць, ён падпарадкуецца волі большасці. Як правядыр або салдат ён будзе заўсёды змагацца побач з імі, і, калі так напісана ў кнізе лёсу, ён з радасцю загіне з імі.

Моцныя воплескі загрымелі пасля прамовы Спартака, і, напэўна, калі б зараз жа пасля яе было галасаванне, яго прапанова была б прынята большасцю. Але перамогі, атрыманья за два мінулыя гады, узнімалі дух гладыятараў і рабілі іх саманадзейнымі, а шмат якія з камандзіраў незадаволена цярпелі жалезную дысцыпліну, уведзеную Спартаком, якая забараняла грабязы і марадзёрства. Так з'явілася незадаволенне раней сярод некаторых асоб, паступова яно пранікла ў шмат якіх легіёны.

Прыклад загінуўшых германцаў, замест таго каб выклікаць выратоўчае раскаянне, запаліў у многіх сэрцах мацней, чым калі-небудзь, жаданне ісці на Рым. Адно імкнуліся адпомсціць за знішчання легіёны, другія — награбіць багатай здабычы.

Гэтыя настроі выкарыстаў Кай Канікчый, які да таго, як прадаўся ў гладыятары, цёрся на форуме і ўмеў красамоўна гаварыць. Узяўшы слова пасля Спартака, ён вельмі многа гаварыў пра яго доблесці і празорлівасць, каб ніхто не падумаў, што ён мае злосць на Спартака. Ён маляўніча абрысаваў сумнае становішча рымлян і няздольнасць іх у гэты момант супраціўляцца нападу страшнага гладыятарскага войска сілаю ў семдзсят тысяч доблесных мячоў. Ён пераконваў легіёны не выпускаць такога зручнага выпадку заўладаць Рымам і закончыць прапановай заўтра ж рушыць у напрамку Тыбра.

— На Рым! На Рым! — грымнуў, нібы пярун, крык пяцідзсяці тысяч галасоў пасля прамовы Канікчыя. — На Рым! На Рым!

Калі перайшлі да галасавання, дык атрымаўся такі вынік: сем легіёнаў аднагалосна прынялі прапанову Канікчыя, астатнія шэсць адхілілі яе слабаю большасцю, і толькі кавалерыя амаль аднагалосна падтрымала прапанову Спартака; такім чынам, больш пяцідзсяці тысяч гладыятараў хацелі ісці на Рым, у той час калі лік жадаючых слухацца парады фракійца не дасягаў дваццаці тысяч.

Спартак доўгі час стаяў хмуры, прыгнечаны і маўклівы; нарэшце, узняўшы твар, бледны і сумны, сказаў Крысу, Граніку і Арторыксу, якія стаялі моўчкі, узрушаныя, вакол яго:

— Клянуся багамі Алімпа! Няшмат прыхільнікаў набраў я сярод гладыятараў пасля такой працы, ахвяр і небяспек, перажытых дзеля іх! — Пасля, звяртаючыся да легіёнаў, якія

чакалі моўчкі, сказаў гучна: — Добра, я падпарадкуюся вашаму рашэнню: вы пойдзеце на Рым, але пад камандай другога. Я з гэтага часу адмаўляюся ад годнасці вярхоўнага правадыра, якую вы двойчы мне надавалі і якую цяпер трэба перадаць другому, больш вартаму, чым я.

— Не! Дзеля багоў! — закрычаў Лівій Грандэній, самніт, начальнік дванаццатага легіёна. — Ты заўсёды будзеш нашым вярхоўным правадыром, бо сярод нас няма нікога, хто б табе быў роўны.

— Няхай Спартак будзе зноў зацверджан у годнасці вярхоўнага правадыра! — закрычаў на ўсю сілу голаса Барторыкс.

— Спартак — вярхоўны правадыр! Спартак — вярхоўны правадыр! — адказалі, як адзін чалавек, семдзсят тысяч гладыятараў, падымаючы высока шчыты.

— Не! Я супраць паходу на Рым і не хачу весці вас! Вы берьце аднаго з тых, якія ўпэўнены ў перамозе!

— Ты — правадыр! Ты — правадыр! Спартак! Ты — правадыр! — зноў грывнулі тысячы галасоў.

Калі шум пачаў сціхаць, Крыс падаў знак, што хоча гаварыць:

— Няхай вас будзе сто тысяч гладыятараў са зброяй! Няхай вас будзе дзвесце тысяч, але толькі адзін можа і павінен быць вашым палкаводцам... Няхай жыве Спартак — імператар!

І аглушальна грывнула па ўсёй раўніне:

— Няхай жыве Спартак — імператар!

Абураны фракіец адмовіўся прыняць гэтую годнасць, але пасля ўгаворвання, упрошвання і прымушэння з боку ўсіх начальнікаў легіёнаў і перш за ўсё Арвінія, Орзіля і Кая Каніччя, усіх трыбунаў, усіх дэканаў і ўсяго войска ён, урэшце, відавочна расчулены гэтым бліскучым доказам любові і пашаны ад сваіх таварышаў, якія толькі што выказалі непакорлівасць, сказаў:

— Вы хочаце? Няхай будзе так. Я згодзен, бо разумею, што абранне іншага немінуча прывядзе вас да сутычак і неладоў; я згодзен змагацца побач з вамі і памерці на чале нашых радоў.

І ў той час, калі ўсе дзякавалі яму і некаторыя цалавалі яго адзенне і рукі, выхваляючы яго доблесць і заслугі, ён дадаў з сумнай усмешкай:

— Я не сказаў, што абяцаю павесці вас да перамогі; у гэтай неабдуманай вайне я не спадзяюся на поспех. Ва ўсякім разе пойдзем на Рым. Заўтра мы выступаем у Балонню.

Такім чынам, Спартак быў гвалтоўна вымушаны ўзяцца за справу, якую ён лічыў неажыццявімай.

Аднак паслабленне дысцыпліны і непаслушэнства праніклі ў рады гладыятараў, і гэтае войска, якое атрымала гэтулькі бліскучых перамог, пачало разлагацца.

То адзін, то другі легіён, то адразу некалькі дашчэнту грабілі гарады сенаў, праз краіну якіх яны праходзілі. Гэтая распушчанасць пазбаўляла гладыятарскія легіёны якасцяў добра арганізаванага войска і ператварала іх у дзікія орды разбойнікаў, узнікаючы супраць іх гнеў і пракляцці сярод насельніцтва; у той жа час частыя прыпынкі пацішалі шпаркасць руху, у якім да гэтага часу галоўным чынам быў сакрэт перамог Спартака.

Урэшце Спартак быў пастаўлены ў немагчымыя ўмовы, каб прадаўжаць навязаны яму паход на Рым з прычыны нахабных паводзін і непаслушэнства тых самых легіёнаў, якія так шумна патрабавалі весці іх туды. Таму ён затрымаўся амаль на месяц у Арымікуме, дзе зноў адмовіўся ад камандавання, на шмат дзён запёрся ў сваёй палатцы і заставаўся непахісным, пакуль усё войска, сабраўшыся перад прэторыем на каленях, аплакваючы свае брыдкія паводзіны і просячы прабачэння, не прымусіла яго выйсці з палаткі.

Калі фракіец з'явіўся перад гладыятарскай масай, ён быў вельмі бледны і на яго адкрытым твары былі відаць сляды пакут. Выгляд яго быў змардаваны і знясілены, павекі пачырванелі ад доўгіх слёз.

Тады пачуліся яшчэ больш гучныя крыкі, пачуліся запэўненні ў любові і словы раскаяння.

Ён падаў знак, што хоча гаварыць; запанавала вялікая цішыня. Спартак суровым голасам, горкімі словамі ганьбіў паводзіны легіёнаў, якія паказалі сябе як самых падлыя разбойнікі. Ён заставаўся непахісным у сваім рашэнні не ісці далей з імі, калі яны не дадуць яму поўнай і неабмежаванай улады прыкладна пакараць падбухторшчыкаў да грабязжу.

Легіёны аднадушна згадзіліся з яго патрабаваннем. Спартак зноў прыняў камандаванне над арміяй гладыятараў і пачаў суровымі мерамі аднаўляць у іх радах заняпалае пачуццё абавязку і строгаю дысцыпліну.

Ён прысудзіў да кары смерцю нумідыйца Орзіля, самага дзікага сярод начальнікаў, які запляміў сябе гнюсным грабязжом, і ў прысутнасці ўсіх легіёнаў загадаў самім нумідыйцам распяць яго на крыжы.

Ён загадаў адлупцаваць палкамі і выгнаць з лагера двух начальнікаў легіёнаў — гала Арвінія і самніта Кая Каніччя — і раскрыжаваць звыш двухсот гладыятараў, якія больш за ўсіх вызначаліся зверскімі ўчынкамі ў час грабляжоў.

Пасля гэтага ён распуціў усе легіёны і перастроіў іх не па нацыянальнасці, а, наадварот, уліваючы ў кожную маніпулу і ў кожную кагорту суразмерны лік салдат рознай нацыянальнасці, так што кожная маніпула была складзена з сарака галаў, трыццаці фракійцаў, дваццаці самнітаў і дзесяці ілірыйцаў, грэкаў і афрыканцаў.

Такім чынам, арганізаванае войска было падзелена на чатырнаццаць легіёнаў, якія Спартак размеркаваў на тры корпусы: першы, які складаўся з шасці легіёнаў, ён паставіў пад каманду Крыса; другі, які складаўся з чатырох легіёнаў, атрымаў у камандзіры Граніка; трэці, створаны з чатырох апошніх легіёнаў, быў аддадзены пад кіраўніцтва Арторыкса.

Начальнікам кавалерыі, якая складалася з васьмі тысяч чалавек, застаўся Мамілій.

Тым часам у Рым прыйшлі весткі пра паражэнне абодвух консулаў і прэтара Галіі Цызальпійскай і ў давяршэнне перападоху, якім былі апанаваны рымскі народ і сенат, навіна аб прынятым гладыятарамі рашэнні ісці на Рым. Да гэтага дабавіліся перавялічаныя чуткі аб зробленых гладыятарамі грабляжах сярод сенаў. Хваляванне і жах узмацніліся. Народныя трыбуны пачалі на ўвесь голас крычаць на форуме, што надышоў час паклапаціцца пра выратаванне быцькаўшчыны.

Сабраўся сенат; пакуль адны шкадавалі, што бацькі-сенатары праз няздольнасць пасланных раней для ліквідацыі гэтай справы палкаводцаў вымушаны сур'ёзна абмяркоўваць пытанне пра смехатворны спачатку мяцеж гладыятараў, які ператварыўся ў страшную вайну і вельмі цяжкую пагрозу для самога Рыма, другія крычалі, што надышоў, нарэшце, час узняцца супраць гладыятараў усёй сіле дзяржавы.

Сенат спецыяльным дэкрэтам вырашыў не даручаць больш весці гэтую вайну консулам, а паслаць вопытнага палкаводца, з усёй паўнатаю ўлады і самымі неабмежаванымі паўнамоцтвамі. Фармальна гэтая справа даручалася прэтару Сіцыліі, якога якраз патрэбна было абраць.

Пачуўшы пра такое рашэнне, усе кандыдаты на пасаду сіцылійскага прэтара зніклі, напалоханыя цяжкасцю ўскладаемай сенатам задачы.

Сябры Юлія Цэзара падгаворвалі яго выставіць сваю кан-

дыдатуру, абяцаючы выклапатаць для яго ад сената і народу восем легіёнаў і даводзячы яму, што з сарака васьмю тысячамі легіянераў і дваццацю тысячамі лёгкаўзброеных і кавалерыі з дапаможных часцей ён без намаганняў пераможа гладыятараў.

Але Цэзар, якому не давалі сну трыумф і перамогі Пампея, усё ж рашуча адмовіўся. Перамога над Спартаком не дала б пераможцу не толькі трыумфа, але нават пачэснай авацыі, бо нельга было дапусціць, каб рымская фанабэрлівасць аказала нікчэмным гладыятарам гонар лічыць іх раўнапраўным ваюючым бокам.

— Калі я вазьмуся весці вайну, дык толькі такую, якая дала б мне трыумф, — так адказваў Цэзар сваім сябрам.

Магчыма, што ў яго была і больш моцная падстава для такога адказу. Ён добра разумеў, што гладыятары, якія ўзяліся за зброю, рабы, якія далучыліся да апошніх, і нікчэмныя пастухі Самніума, якія пайшлі за іх сцягамі, уяўлялі якраз тры класы немаёмасных і прыгнечаных, на якія ён хацеў абAPERціся, каб зламаць назаўсёды тыранічную ўладу алігархаў. Ён разумеў: для таго каб прыцягнуць сімпатыі і любоў гэтых абяздоленых класаў, было б вельмі нядобра з'явіцца перад імі ў якасці пакаральніка, пакрытага крывёю няшчасных гладыятараў.

У выніку у дзень камісій на форум замест Цэзара з'явіўся ў беласнежным адзенні Марк Ліцыній Крас і выставіў сваю кандыдатуру на пасаду прэтара ў Сіцыліі. Зрабіць гэтае яго падахвочвалі найбольш ганаровыя сенатары, безліч яго кліентаў, а больш за ўсё — яго ўласная ганарлівасць.

Марку Ліцынію Красу было ў той час каля сарака год. Першы ў Рыме па багаццю, ён у розныя часы змагаўся пад камандай Сулы ў італьянскую вайну і ў часе грамадзянскіх мецяжоў і паказаў цвёрдасць духу, воінскую доблесць і вялікую прадбачлівасць.

Вядома, Крас быў абраны аднагалосна. Яму было дадзена права набраць шэсць легіёнаў з адпаведнай колькасцю дапаможных войск і даручана з астаткаў войск Лентула і Гелія скласці яшчэ чатыры легіёны. Такім чынам, Крас атрымаў у сваё распараджэнне ўсяго восемдзсят чатыры тысячы чалавек — вялізнае войска, большае за якое не бачылі з часоў вайны Сулы з Мітрыдатам.

Крас з ліхаманкавай энергіяй заняўся фарміраваннем войскаў, выбраў сабе квестара і трыбунаў сярод найбольш вядо-

мых у вайсковай справе людзей, не звяртаючы ўвагі ні на іх становішча, ні на іх саслоўе. На пасаду квестара ён прызначыў Публія Элія Скрофу, простага земляроба, які пасля ўдзелу ў адзінаццаці войнах і ста трыццаці бітвах, атрымаўшы дваццаць дзве раны, вярнуўся да мірнага жыцця. Крас не лічыў ніжэй свайёй годнасці асабіста прасіць, каб ён паступіў да яго на службу. Скрофа, расчулены наведваннем Краса, ахвотна згадзіўся быць за квестара ў яго войску. Праз адзінаццаць дзён пасля свайго абрання за прэтара Крас выступіў на чале чатырох легіёнаў, складзеных з старых салдат, і накіраваўся ў Отрыколум, горад, які знаходзіўся паміж земляў экваў і ўмбраў. Там адзін з намеснікаў Краса, Аўл Мумій, набіраў два другія легіёны і дапаможныя часці.

У першым легіёне Краса былі дзве кагорты, каля тысячы чалавек, складзеныя цалкам з юнакоў самых відных сем'яў, якія захацелі ісці за Красам у якасці звычайных салдат. Сярод гэтых юнакоў былі Марк Порцый Катон, Ціт Лукрэцый Кар, Кай Лонгін Касій, Фаўст, сын Сулы, і сотні іншых з консульскіх сем'яў і сем'яў саслоўя коннікаў.

Спартак у гэты час стаяў лагерам у Арэцыуме, заканчваючы баявую падрыхтоўку сваіх легіёнаў.

Калі надышоў зручны момант, ён у адну бурную ноч, скарыстаўшы лютаванне ураган, вывеў войска з лагера і шпаркімі пераходамі рушыў уздоўж усходняга схіла Апенінскага хрыбта на Рым. Ён разлічваў як мага даўжэй захаваць свой рух ад Краса і падысці да Рыма ў той час, калі гэты апошні будзе яшчэ далёка. Аднак Крас хутка разгадаў маршрут Спартака і павёў сваю армію да Рыма карацейшай дарогай — уздоўж заходняга схіла Апенінскіх гор і з усёй, якая была магчыма, хуткасцю. Адзін пераход Краса быў роўны тром пераходам Спартака. У той жа час ён загадаў Аўлу Мумію з двума легіёнамі і шасцю тысячамі дапаможных войскаў дагнаць Спартака і затрымаць яго, але вельмі строга забараніў прымаць бой, пакуль ён, Крас, не падыдзе і не атакуе Спартака з тылу.

Мумій пасля двухдзённага марша дагнаў гладыятарскую армію паміж Фуцынскім возерам і Рэатай і заняў вельмі моцную пазіцыю каля Субіяка на схілах абрывістай гары з намерам рушыць адсюль на другі дзень.

Але яго трыбуны пачалі падгаворваць яго не адступаць больш перад непрыяцелем, а выкарыстаць спрыяючую пазіцыю і разбіць Спартака без дапамогі Краса; у абкружаючых горных

цяснінах гладыятару не магла даць карысці яго колькасная перавага.

Мумій захапіўся думкай пра верную перамогу і на другі дзень, як толькі з'явіўся Спартак, уступіў з ім у бой. Фракіец убачыў, што на гэтай пазіцыі ён не можа разгарнуць свае чатырнаццаць легіёнаў. Пакуль трынаццаты і чатырнаццаты легіёны змагаліся з ворагам, ён, сабраўшы ў адзін корпус усіх велітаў і стралкоў з астатніх легіёнаў, загадаў ім узабрацца на вяршыні навакольных гор і з тылу ўдарыць па рымлянах, кідаючы на іх вялізныя каменні і паражаючы іх стрэламі.

Лёгкаўзброеныя атрады з вялікай стараннасцю паслухаліся загаду Спартака, і прыблізна праз тры гадзіны пасля пачатку бітвы рымляне ўбачылі ў вялікім здзіўленні і жаху, што ўсе бліжэйшыя суседнія вяршыні пакрыты непрыяцельскімі прашчынікамі і стралкамі, якія кідалі на іх усё, што магло забіць, пасля пачалі спускацца ўніз, абкружаючы іх з флангаў і з тылу. У паніцы рымляне павярнулі і імкліва рынуліся наўцёк, кідаючы зброю і шчыты. Іх было забіта тут больш сямі тысяч.

АД БІТВЫ КАЛЯ ГАРЫ ГАРГАНСКОЙ ДА ПАХАВАННЯ КРЫСА

Аднак гэтая перамога не дала Спартаку перавагі над Красам. Але і Красу не ўдалося тут захапіць Спартака. Конная разведка Спартака выявіла ззаду галоўную армію Краса. І Спартак зразумеў, што, маючы з тылу Краса, ісці на Рым ужо немагчыма.

Тады ён накіраваў сваё войска ў Кампанню, мінаючы Рым.

А Крас даведаўся пра разгром Мумія толькі на другі дзень і ўзлаваўся бязмерна ад неразважнасці Мумія.

Уцекачы з разбітай арміі Мумія, дабраўшыся да Рыма, выклікалі там вялікую паніку, якая між іншым крыху сціхла, калі было атрымана данясенне Краса, што разбіта толькі невялікая частка яго арміі.

Крас, абураны паводзінамі легіянераў Мумія, прасіў сенат неадкладна адаслаць да яго ўсіх уцекачоў.

Калі ўцекачы вярнуліся ў лагер, Крас, сабраўшы вакол прэторыя ўсё сваё войска, размясціў яго ў выглядзе карэ, у сярэдзіне якога паставіў уцекачоў, абяззброеных, сумных і згараючых ад сораму.

Потым Крас, які ўмеў добра гаварыць, суровымі і рэзкімі словамі заклеіваў іх маладушша: яны ўцяклі, нібы палахлівыя бабы, пакідаўшы зброю, якую іх продкі ў больш цяжкіх умовах, у больш небяспечных выпрабаваннях заваявалі ўвесь свет. Ён давёў, што неабходна ў корані задушыць гэты дурны страх, які дазваляў на працягу трох год свабодна гаспадарыць у Італіі зборышчу пагарджаных рабоў; гладыятары, гаварыў ён, аказаліся моцнымі і храбрымі не з прычыны сваёй доблесці, але праз баязлівасць рымскіх легіёнаў, якія былі калісьці славытымі за сваю непераможную магутнасць, а цяпер зрабіліся прадметам пагарды і насмешкі ўсяго свету.

Ён заявіў, што надшыоў час доблесных спраў і вялікіх перамог, і калі для воінаў страціў значэнне гонар рымскага імені, дык ён прымусіць іх быць храбрымі пад страхам самых жорсткіх пакаранняў.

— Я ўяду кару смерцю, — сказаў пад канец Крас, — кожнага дзесятага, што ў рэдкіх выпадках рабілі нашы бацькі. Амаль два вякі не даводзілася скарыстоўваць гэтую сумную неабходнасць, але з той прычыны, што вы ганебна кідаеце сваю зброю перад такім нікчэмным ворагам, дык, клянуся багамі Згоды, я ўжыву для вас гэтае пакаранне. І, пачынаючы з сённяшняга дня, яму будуць падвергнуты дзевяць тысяч баязліўцаў, якія з ганебным выглядам стаяць перад вамі са слязамі вельмі позняга раскаяння.

Не зважаючы на просьбы трыбунаў і патрыцыяў, якія былі ў яго лагеры, ён застаўся непахісным і загадаў да вечара выканаць гэты суровы прысуд.

Тады асуджаныя пачалі кідаць жэрабя, і з кожных дзесяці салдат адзін, які яго выцягваў, перадаваўся ліктарам. Ліктары спачатку лупцавалі яго дубцамі, пасля адсякалі галаву.

Так за некалькі гадзін былі абезгалоўлены дзевяцьсот салдат.

Гэта страшнае пакаранне, якое засуджала на смерць некаторых, што змагаліся вельмі храбра і не мелі за сабою ніякай віны, зрабіла вялікае і цяжкае ўражанне ў лагеры рымлян. Пяцёра або шасцёра самых годных з легіянераў Мумія, пра храбрасць якіх ведалі ўсе, хто змагаўся пад Субіякам, былі пакараны за чужую палахлівасць. Сярод іх адзін дваццацігадовы юнак па прозвішчу Эмілій Глабрыён, які да канца супраціўляўся націску гладыятараў, атрымаў дзве раны, не пакідаючы свайго месца, і быў захоплены ўцекачамі і зацягнуты далёка ад лагера. Усе гэта ведалі, усе голасна заяўлялі пра гэтае, але непахіснае жэрабя прыпала яму, і ён павінен быў памерці.

Сярод агульнага плачу гэты доблесны юнак са спакоем і цвёрдасцю, вартымі Муцыя Сцэволы і Юнія Брута, стаў перад прэтарам і мужа сказаў:

— Пакаранне кожнага дзесятага, якое ты ўжывіў, патрэбна на карысць рэспублікі. Лёс аказаўся варожым для мяне, і я павінен памерці; але з той прычыны, што ты, Марк Крас, ведаеш, што я не быў палахліўцам і не ўцякаў, а змагаўся, нават паранены, як належыць рымлянину, дык я прашу ў цябе літасці: няхай дубец ліктараў не апаганіць маю спіну, няхай яны ўдараць мяне, але толькі сякерай.

Усе са слязамі пачалі ўпрошваць прэтара, і той, відавочна сам расчулены, сказаў:

— Я згодзен выканаць тваю просьбу, мужны юнак, я вель-

мі шкадую, што суровасць закона нашых продкаў забараняе захаваць табе жыццё, як ты гэтага заслугоўваеш...

— Памерці на полі бітвы ад рукі ворага або тут, на прэторыі, ад сякеры ліктара — гэта адно і тое ж, бо я аддаю жыццё за бацькаўшчыну; мне дастаткова ўжо таго, што ўсе даведаюцца, даведаецца мая маці, даведаецца народ, даведаецца сенат, што я не быў палахліўцам... Смерць — нішто, калі я выратаваў свой гонар.

Тады адзін з салдат, выйшаўшы з радоў легіёнаў Мумія і падбегшы да прэтара з поўнымі слёз вачамі моцна крыкнуў:

— Слаўны Крас, я — Валерый Атал, рымскі грамадзянін і салдат трэцяй кагорты трэцяга легіёна, аднаго з тых, якія былі разбіты пад Субіякам. Я быў побач з гэтым мужным юнаком і бачыў, як ён змагаўся паранены і супраціўляўся ў той час, калі мы кінуліся наўцёкі, пацягнуўшы і яго супраць яго волі з сабою. З той прычыны, што ліктар павінен забіць аднаго з кожных дзесяці, што ўцякалі, дык няхай ён заб'е мяне, які ўцякаў, а не гэтага, у імя багоў, заступнікаў Рыма, які трымаўся, як рымлянін старадаўняга роду!

Учынак салдата, які ў часе бою паддаўся паніцы і кінуўся наўцёкі, а цяпер праявіў высакароднасць душы, узмацніў агульнае хваляванне. Але Крас быў непахісны, і Глабрыёна перадалі ліктару.

Тады пачуліся крыкі спачування і спагады не толькі сярод двух пакараных легіёнаў, але і сярод астатніх. Глабрыён, павярнуўшыся да іх, сказаў:

— Калі вы верыце, што я паміраю без віны, калі выпадак са мною выклікае ў вас шчырае спачуванне, калі вы хочаце ўсцешыць маю душу ў Элізіуме, дык дайце клятву багамі Згоды, дайце клятву, што вы ўсе памраце, але ніколі не павернеце спіну перад гнюснымі гладыятарамі.

— Імем багоў клянёмся! — закрычалі адначасова шэсцьдзесят тысяч галасоў.

— Вышэйшыя багі няхай абароняць Рым! Я паміраю з радасцю! — усклікнуў юнак.

І ён падставіў аголеную шыю пад сякеру ліктара, які шпарка, але верным ударам адсек яго высакародную галаву.

Марк Крас адварнуўся, каб схаваць слёзы, якія каціліся ў яго па шчаках.

Па сканчэнню экзекуцыі Крас загадаў раздаць уцекачам зброю і выказаў надзею, што яны ўжо ніколі не кінуцца наўцёкі ад ворага.

На другі дзень ён зняўся з лагера і рушыў даганяць Спартака. А Спартак вельмі хутка перасек Кампанню і Самніум і зноў павёў сваё войска ў Апулію, жадаючы завабіць туды Краса і далёка ад Рыма ўступіць у генеральную бітву з ім, зусім знішчыць яго легіёны і пасля гэтага зноў павярнуць на Рым.

Але калі Спартак пасоўваўся шпаркім маршам, дык не менш хутка ішлі легіёны Краса, якія пасля апісанага вышэй пакарання цяжкімі зносілі ўсе цяжкасці і прагнулі новых бітваў. За пятнаццаць дзён прэтар дагнаў гладыятара каля Сіпонтума і чакаў зручнага выпадку завязаць з ім бітву.

Тры дні абодва войскі стаялі адно насупраць другога, як раптам у ціхую гадзіну ночы Крас быў абуджаны адным са сваіх ардынарцаў, які паведаміў аб прыбыцці пасланца-гладыятара, што, як ён сказаў, павінен пагаварыць з прэтарам пра вельмі важныя справы.

Крас зараз жа ўстаў і загадаў увесці гладыятара.

Апошні быў малога росту і адзеты ў раскошныя даспехі. Падышоўшы да Краса, ён падняў забрала і паказаў прэтару свой бледны жаночы твар.

— Ты не пазнаеш мяне, Марк Ліцыній Крас?

— Эўтыбіда! — усклікнуў здзіўлены Крас. — Клянуся маланкамі Юпітэра! Эўтыбіда! І якім чынам ты тут? І чаму ў гэты час? У гэтым узбраенні?..

Адразу адчуўшы недавер'е, ён прадаўжаў далей суровым голасам:

— Калі ты прыйшла злавіць мяне ў пастку, дык я цябе папярэджаю, што ты прыйшла дарэмна, бо я не Клодый, не Варыній, не Анфідый Орэст...

— Гэта не перашкаджае табе мець тупы розум, няшчасны мой Крас, — адказала з насмешлівай і дзёрзкай усмешкай грачанка. — Ты самы багаты, але не самы разумны сярод рымлян...

— Але чаго ты хочаш? Да чаго ты гнеш? Кажы коратка.

І Эўтыбіда расказала Красу прычыну сваёй неўтаймоўнай нянавісці да Спартака, расказала пра знішчэнне пры яе садзеінічанні дзесяці тысяч германцаў; прызналася прэтару, як пасля бітвы яна набыла славу доблеснай і храбрэйшай жанчыны ў гладыятараў, якія з таго часу цалкам ёй давяраюць. Нарэшце, закончыла, што, карыстаючыся гэтым давер'ем, яна прыстроілася ардынарцам у Крыса для таго, каб дапамагчы рымлянам знішчыць войска гладыятараў.

Крас выслухаў словы Эўтыбіды з вялікай увагай. Калі яна скончыла, ён павольна і спакойна адказаў:

— А калі ўся гэтая твая балбатня — толькі хітрасць, каб зацягнуць мяне ў пастку, падрыхтаваную Спартаком? Што ты скажаш на гэта, прыгажэйшая Эўтыбіда? Хто мне паручыцца за шчырасць тваіх слоў і намераў?..

— Я сама, што аддаю маё жыццё ў твае рукі.

— А калі і гэта нейкая хітрасць?.. А калі ты ахвяруеш сваё жыццё, каб толькі перамагла справа рабоў?..

— Клянуся тваімі багамі, Крас, ты больш недаверлівы, чым гэта дазваляе розум.

— А ці не думаеш ты, — сказаў павольна прэтар, — што лепш быць занадта недаверлівым, чым занадта даверлівым?

Эўтыбіда, зірнуўшы на Краса выпрабавальна, сказала:

— Хто ведае!.. Магчыма, што твая праўда. У кожным разе выслухай мяне, Марк Крас. Я карыстаюся, як ужо табе сказала, поўным давер'ем Спартака, Крыса і астатніх начальнікаў гладыятараў. Напрыклад, я ведаю, што задумаў на тваю пагібель гнусны фракіец.

— Ты не хлусіш? — запытаўся Крас. — Ну, што ён задумаў?

— Заўтра, сярод дня, і з як мага большай агалоскай для таго каб да цябе найхутчэй дайшлі весткі пра гэта, два корпусы пад камандай Граніка і Арторыкса сілаю ў восем легіёнаў, з кавалерыяй, увогуле сорак тысяч чалавек, пад кіраўніцтвам Спартака, выйдучь з Сіпонтума, накіроўваючыся да Барлетэ, а Крыс са сваім корпусам у трыццаць тысяч чалавек застанеца каля Сіпонтума, распускаючы чуткі сярод навакольнага насельніцтва, што ён аддзяліўся ад Спартака з прычыны непрамірных рознагалоссяў, якія ўзніклі паміж іх абодвух. Як толькі ты даведася пра адыход Спартака, ты кінешся на Крыса, але, калі той завяжа з табою бой, Спартак, які схаваецца са сваім войскам у суседніх лясах, вернецца назад, рынецца на цябе з тылу, і тваё войска, якое б яно ні было храбрае, будзе пасечана нашчэнт.

— Пабачым, ці траплю я ў пастку!

— Без майго папярэджання, павер мне, Крас, ты трапіў бы ў яе. Ці не хочаш ты злавіць іх у тую самую пастку, якую яны расставілі для цябе, ці не хочаш ты разбіць і знішчыць трыццаць тысяч салдат Крыса і пасля рынуцца на Спартака?

— Ну, добра... Што я павінен зрабіць для гэтага?

— Выступіць заўтра перад узыходам сонца і накіравацца да

Сіпонтума; ты дойдзеш туды, калі Спартак будзе за пятнаццаць або дваццаць міль ад таго месца. Ён будзе чакаць, каб я — бо гэтае далікатнае даручэнне будзе даверана мне — даставіла яму вестку пра тваё выступленне. Я, наадварот, скажу яму, што ты не крануўся з свайго лагера. Тым часам я вярнуся да Крыса і перадам яму, што Спартак загадвае яму накіравацца да гары Гарганскай і там абараняцца да смерці ў выпадку, калі ты нападзеш на яго. Ледзь толькі Крыс адыдзе на значную адлегласць ад Спартака і наблізіцца да схілаў Гарганта, ты на яго нападзеш і знішчыш яго легіёны значна раней, чым Спартак здолее прыйсці яму на дапамогу.

Крас слухаў у здзіўленні, пазіраючы на гэтае каварнае стварэнне, якое прапанавала яму такі прадуманы і дакладны план.

— Клянуся Юпітэрам-вызваліцелем, ты страшная жанчына!

— Такою мяне зрабілі рымляне, клянуся ўсімі багамі! — адказала яна з горкай усмешкай. — Але што ты скажаш пра такі план?

— На самым дне пекла нельга б было скласці больш жахлівага. Толькі, паўтараю, я не веру табе і...

— Добра, паслухай. Чым ты рызыкуеш, выступіўшы заўтра за дзве або тры гадзіны да паўдня? У горшым выпадку, дапускаючы, што я цябе падвяла, ты апынішся тварам у твар з усім гладыятарскім войскам. Але хіба ты тут не для таго? Хіба ты не прагнеш уступіць у рашучы бой?

— Добра, я табе веру... або, праўдзівей, хачу верыць. І я табе абяцаю, што калі ўсё будзе так, як ты кажаш, ты атрымаеш вялікую ўзнагароду ад мяне і яшчэ большую ад сената, калі я паведамлю пра ваенныя паслугі, якія ты зрабіла рымскаму народу.

— Што мне да вашых узнагарод? Што мне за справа да рымскага народу? — сказала з пагардлівай мінай грачанка. — Бо не дзеля цябе і не дзеля рымлян я прапаную табе перамогу, а дзеля маёй помсты! Абы мне пачуць прадсмяротнае хрыпенне Спартака, паміраючага сярод перабітых таварышаў! На што мне патрэбны твае дары? Для чаго мне ўзнагарода сената?!

Твар Эўтыбіды ў гэты момант быў такі жахлівы, што Крас уздрыгнуўся ад агіды і страху.

Эўтыбіда, ускочыўшы на каня, ціхенька выехала з рымскага лагера і, пусціўшы гарачую жывёліну буйнай рыссю, накіравалася да лагера гладыятараў.

Досвіткам Крас загадаў зняць палаткі і, пусціўшы наперад конніцу, выступіў у напрамку Сіпонтума.

Тым часам Спартак сапраўды выступіў з васьмю легіёнамі і кавалерыяй у напрамку да Барлетэ. А Крыс застаўся са сваімі шасцю легіёнамі ў Сіпонтуме. Па ваколіцы разышліся чуткі, што войска гладыятараў, з прычыны вялікай сваркі, якая ўзнікла паміж Спартаком і Крысам, падзялілася на дзве часткі.

Пра гэтыя чуткі Крас даведаўся зараз жа ад сваіх разведчыкаў.

«Відаць, Эўтыбіда нас не падвяла», — падумаў начальнік рымлян.

На другую ноч, калі войска Краса прытаілася ў густым лесе ў цяснінах Гарганскіх гор, за чатыры мілі ад Сіпонтума, Эўтыбіда на ўвесь дух імчалася да Барлетэ з данясеннем Крыса Спартаку, што непрыяцель трапіў у пастку і што ён, Крыс, чакае неадкладнага выступлення Спартака да Сіпонтума.

Грачанка, з'явіўшыся да Спартака, перадала яму лжывую навіну. Яна паведаміла, што, згодна з весткамі разведчыкаў Крыса, рымляне яшчэ не рушылі з свайго лагера.

— Клянуся багамі, — усклікнуў фракіец, — гэты Крас разумнейшы і хітрэйшы, чым я думаў! Варочайся да Крыса і скажы яму, каб ён не кратаўся з лагера, што б ні здарылася, а калі Крас падыдзе і пачне з ім бітву, неадкладна пашліце да мяне трох ардынарацаў праз чвэртку гадзіны аднаго за адным. З трох хоць адзін у кожным выпадку дабярэцца да мяне. Мне здаецца, што гэтае нежаданне Краса выкарыстаць зручны момант разбіць нас, мяне і Крыса ў паасобку, з'яўляецца дрэннай прыметай для нас.

І фракіец некалькі разоў правёў правай рукою па лбе, нібы хочучы прагнаць чорныя думкі.

— Колькі гадзін ты ехала з вашага лагера?

— Менш двух гадзін.

— Ты імчалася на ўсю сілу?

— Можаш пераканацца па выглядзе майго каня.

— Варочайся таксама на ўсю сілу.

Эўтыбіда, павярнуўшы каня, пусціла яго галопам у напрамку да Сіпонтума.

З'явіўшыся туды, яна перадала Крысу, што Спартак загадаў яму выступіць з Сіпонтума, накіравацца да гары Гаргана і пастарацца заняць там непрыступную пазіцыю.

Да дня заставалася яшчэ дзве гадзіны.

Крыс загадаў паціху сабраць палаткі, і раней, чым узышло сонца, яго войска ўжо было на дарозе да Гарганы.

Праз чатыры гадзіны яно дайшло да нізу гары. За ёю яно ўбачыла Адрыятычнае мора. Рыбацкія парусы бялеліся сярод хваль. У той час калі Крыс, які знаходзіўся на крайнім адгор'і Гарганскага горнага ланцуга каля самага мора, аддаў загад ставіць лагер, раптам пачуліся воклічы:

— Рымляне! Рымляне!

Гэта былі легіёны Краса, якія з'явіліся па ўказанню здрадніцы.

Крыс не разгубіўся ад гэтага нечаканага нападу, але са спакоем і цвёрдасцю доблеснага палкаводца расставіў у баявы парадак свае войскі, скарыстоўваючы няроўнасці зямлі. Чатыры легіёны ён разгарнуў адкрытым фронтам да непрыяцеля, і для таго каб мець як мага больш доўгую лінію фронта, працягнуў яе направа ад узгорка, на якім меркаваў зрабіць лагер і які ахоўвалі пяты і шосты легіёны, што стаялі тут у рэзерве, левы бок фронта ён працягнуў па абрывістых і непрыступных скалах, аб якія з ціхім рокатам разбіваліся марскія хвалі.

Неўзабаве шэсць рымскіх легіёнаў самкнутым строем рынуліся на гладыятараў.

Дзікія крыкі байцоў і аглушальны шум удараў мячоў і шчытоў парушалі адвечную цішыню пустэльнага ляснага месца, і рэха несла ад пячоры да пячоры, ад скалы да скалы гэтыя незвычайныя гукі.

З той прычыны, што рымляне атакавалі суцэльным строем, левае крыло легіёнаў Крыса не было абкружана; дзякуючы гэтаму больш трох тысяч чалавек з чацвёртага легіёна стаялі тут бяздзейна, пасіўнымі глядачамі бою. Тады самніт Анацый, камандзір легіёна, сам паспяшаўся стаць на чале гэтых трох тысяч і, скамандаваўшы: «Паварот направа!», рынуўся з імі на правае крыло рымлян з такім напорам, што рымскі легіён, які складаў правы ад краю фланг, адразу зусім расстроіўся.

Тады квестар Скрофа загадаў начальніку рымскай кавалерыі, Кнею Квінту, ударыць з шасцю тысячамі коней па левому флангу гладыятараў, які Анацый пакінуў без абароны.

Пачалося жahlівае збіванне.

Крас адначасова паслаў два легіёны і шэсць тысяч стралкоў ачапіць правы фланг Крыса.

Такім чынам, гладыятары, за спіною якіх прасціралася мора, былі абкружаны рымскімі легіёнамі, і, нягледзячы на

дзівосную храбрасць, трыццаць тысяч пад націскам васьмідзесяці тысяч ворагаў, не думаючы ратавацца, змагаючыся як львы, усе загінулі з гонарам у трохгадзінным баі.

Крыс, які змагаўся да канца з уласцівай для яго мужнасцю і да канца спадзяваўся на прыход Спартака, убачыў, што большая частка яго таварышаў загінула, спыніў каня — гэта быў трэці: два былі забіты пад ім, — паглядзеў у той бок, адкуль павінен быў прыйсці Спартак, і ўсклікнуў:

— О, Спартак! Ты не прыйдзеш у час, ні каб выратаваць нас, ні каб адпомсціць за нас! Ах! Што будзе з табою, калі ты ўбачыш такую дарэмную пагібель трыццаці тысяч тваіх самых доблесных таварышаў!

Буйныя слёзы цяклі па яго шчаках. Павярнуўшыся да сваіх ардынарцаў — сярод іх ад самага пачатку бою ўжо не было Эўтыбіды, — ён сказаў спакойным і гучным голасам:

— Браты! А цяпер час паміраць!

І, узняўшы меч, увесь чырвоны ад крыві забітых ім рымлян, ён прышпорыў каня і з сілаю рынуўся на маніпулу пешых ворагаў, якія абкружылі восем або дзесяць гладыятараў, якія, усе параненыя, яшчэ змагаліся. І, размахваючы мячом, закрычаў грымотным голасам:

— Эй, вы! Храбрыя рымляне! Вы смелыя, калі вас трое супраць аднаго! Трымайцеся! Я іду паміраць!

Чацвёра ардынарцаў разам з ім урэзаліся ў непрыяцельскія рады, пачалі валіць на зямлю, таптаць коньмі і забіваць рымлян мячамі. Легіянеры расстроіліся і пачалі адступаць. Але падыходзілі двое, чацвёра, дзесяцёра новых і змыкаліся вакол пяці гладыятараў.

Адзін за адным падалі ардынарцы Крыса, і, нарэшце, паваліўся ён сам. Падаючы, ён павярнуўся да рымляніна, які кальнуў яму ў спіну, пранізаў яго сваім мячом і паваліўся разам з ім.

Так закончыўся бой каля гары Гарганскай, у якім загінула дзесяць тысяч рымлян і былі пасечаны трыццаць тысяч гладыятараў.

Толькі каля васьмісот з апошніх, у большасці параненыя, былі ўзяты ў палон і, па загаду Краса, раскрыжаваны ўздоўж пройдзенай рымлянамі за мінулую ноч дарогі.

Пасля паўдня Крас загадаў трубіць збор, паліць трупы рымлян, а затым заняцца размяшчэннем лагера і ўмацаваннем яго шырокімі равамі.

Між тым Спартак у невымоўнай трывозе ўвесь дзень і ўсю

ноч чакаў ардынарцаў Крыса, якія павінны былі прыбыць з весткамі пра набліжэнне рымлян. І з той прычыны, што ніхто не з'яўляўся, ён досвіткам паслаў двух сваіх ардынарцаў, кожнага з сотняю кавалерыстаў, праз паўгадзіны аднаго за адным да Сіпонтума, сабраць весткі пра непрыяцеля і пра Крыса.

Першы ардынарац, прымчаўшыся ў Сіпонтум, знайшоў лагер Крыса пакінутым. У здзіўленні і нерашучасці спыніўся яго атрад, калі прамчаліся на цяжка дыхаючых конях два ардынарцы Крыса, пасланыя ім да Спартака як толькі з'явіліся рымляне.

Тады, распытаўшы адзін у аднаго, яны зразумелі здрадніцкі намер Эўтыбіды і тое жажлівае становішча, у якім апынуўся Крыс са сваімі легіёнамі. Ім заставалася зрабіць толькі адно: імчацца на ўсю сілу і паведаміць пра ўсё Спартаку.

— Клянуса багамі пекла! — прароў Спартак, пабляднеўшы, як мярцвяк, ад навіны пра подлую здраду, пра страшныя вынікі якой ён адразу зразумеў. — У паход, неадкладна ў паход да Сіпонтума!

Ён паклікаў Граніка і, сядячы на каня, голасам, у якім чутны былі слёзы, сказаў яму:

— Даручаю табе весці фарсіраваным маршам восем легіёнаў. Няхай у кожнага салдата вырастуць крылы на нагах... Гэта дзень няшчасцяў для нас, і няхай у кожнага сэрца будзе цвярдзейшае за алмаз... Ляціце! Ляціце! Крыс гіне! Нашы браты паміраюць, збіваемыя па-зверску. Я іду на дапамогу наперад з кавалерыяй... Дзеля ўсяго для вас святога спяшайцеся, ляціце...

За паўтары гадзіны ён прыбыў туды на запараных і знясіленых конях і ўбачыў некалькі гладыятараў, акрываўленых і ледзь дыхаючых, якія цудам vyrатаваліся ад пабоішча каля Гарганскай гары. Яны казалі яму:

— Мы разбіты! Мы знішчаны! Ад нашых шасці легіёнаў нічога не засталася.

— О, мае няшчасныя браты! Мой любімы Крыс!.. — Спартак голасна і нястрымна заплакаў.

Разгубленасць і трывога апанавалі ўсіх. Тады Мамілій, начальнік конніцы, дрыжачым ад слёз голасам сказаў:

— Будзь мужным у няшчасці, Спартак! Падумай пра тое, як vyrатаваць астатнія восем легіёнаў.

Спартак узяў мокры ад слёз твар.

— Трэба адступаць! — сказаў ён, нарэшце. — Пасля такой

кровапралітнай бітвы легіёны Краса не здолеюць рушыць ад Гарганскай гары раней чым праз восем-дзесяць гадзін; нам неабходна скарыстаць гэты час. — І, звяртаючыся да аднаго з ардынарцаў, дадаў: — Едзь да Граніка і перадай яму, каб ён спыніўся і чакаў нас.

Праз паўгадзіны адпачынку, дадзенага змучаным коням, ён павярнуўся са сваёй кавалерыяй насустрач васьмі легіёнам Граніка, якія спыніліся на паўдарозе.

Тут, паклікаўшы Граніка, ён загадаў яму ісці з усім войскам на поўдзень, унікаючы вялікай дарогі, праз палі і вінаграднікі, а сам з трымастамі коннікамі вырашыў накіравацца да гары Гарганскай, каб забраць цела Крыса.

Гранік спрабаваў адгаварыць Спартака ад гэтага намеру, паказваючы на небяспекі, у якія ён не мае права трапляць як правадыр і душа святой і цяжкай справы.

— Я не загіну і даганю вас — я ў гэтым упэўнены — праз тры дні ў Апенінах; але нават каб мне давялося загінуць, дык у цябе, храбры і доблесны Гранік, ёсць дастаткова вопыту, уплыву і празорлівасці, каб прадаўжаць энергічна і ўпарта вайну супраць нашых прыгнятальнікаў.

І, узяўшы з сабою атрад кавалерыі, ён абняў Граніка і Арторыкса і рушыў у дарогу.

Пад вечар Спартак дабраўся да ваколіцы Сіпонтума і загадаў людзям злезці з коней і весці іх за аброць. Яны ўвайшлі ў лес, які быў абапал дарогі. Трэба было мячамі працярэбліваць дарогу коням у гэтым першабытным лесе.

На адасобленай палянцы, абкружанай дубамі і ёлкамі, яны пераначавалі, захоўваючы цішыню і калеючы ад холаду. Як толькі праспявалі першыя пеўні, гладыятары пачулі гул крокаў пяхоты, тупат коней і галасы рымскага войска.

Калі сціх шум апошняй рымскай маніпулы, Спартак са сваімі кавалерыстамі выехаў з лесу і шпаркім галопам памчаўся на поле бітвы.

Сціснулася сэрца і пацямнела ў вачах, калі ён убачыў страшнае пабоішча, убачыў трыццаць тысяч трупаў. Яшчэ не патухлі гіганцкія агні, ад якіх узнімаўся дым і разыходзіўся пах гарэлага мяса, — на іх былі толькі што спалены тысячы трупаў рымскіх воінаў.

Тады, злезшы з каня і загадаўшы палове атраду ісці за ім, а астатнім чакаць ля коней, ён пачаў абыходзіць гэтае злавеснае поле. На кожным кроку ён бачыў бледныя, знявечаныя твары загінуўшых сяброў.

У адным месцы ён убачыў цела небаракі Фесалонія, жыццядаснага і высакароднага эпікурэйца, пакрытае сотняю ран; яго рука яшчэ сціскала меч.

Ледзь пазнаў ён Брэзавіра, грудзі якога былі прабіты дзесяццю мячамі і чэрап зусім растаптаны капытамі коней. У другім месцы ён наткнуўся на труп храбрага і смелага Лівія Грандэнія, начальніка шостага легіёна, амаль пахаванага пад трупамі забітых ім ворагаў; далей ён убачыў труп самніта Анацыя, а яшчэ далей трапіўся яму жывы, хоць і ўвесь паранены Каст, гал, начальнік трэцяга легіёна, які слабым голасам клікаў на дапамогу. Яго паднялі, перавязалі, як маглі лепш, і абкружылі самым цёплым доглядам.

Праблукнуўшы больш двух гадзін у вялікай роспачы, Спартак, нарэшце, знайшоў скрываўлены і пасечаны на кавалкі труп Крыса, у якога толькі твар застаўся некранутым і яшчэ захаваў горды і адважны выгляд.

Убачыўшы гэта, Спартак адчуў, як сэрца яго сціскаецца ад смутку і пяшчоты, і, упаўшы на зямлю, ён пачаў цалаваць твар сябра.

— Ахвярай чорнага здрадніцтва загінуў ты, родны мой Крыс! Загінуў ты без мяне, і я не змог прыйсці табе дапамагчы. І ты загінуў, не адпомшчаны. О, высакародны, любімы мой Крыс!

І ён прыціснуў да грудзей правую руку забітага.

— Тут клянуся і заклікаю за сведкаў маёй клятвы ўсіх багоў: каб уміласцівіць тваю душу, я прынясу як ахвяру ля твайго кастра трыста рымлян, самых вядомых і слаўных.

Пасля, узяўшы на рукі цела Крыса, ён у суправаджэнні салдат занёс яго на бераг мора, дзе, зняўшы з цела пасечаныя даспехі і акрываўленае адзенне, апусціў яго ў ваду і старанна абмыў; потым, скінуўшы з сябе цёмную тогу, закруціў у яе труп і загадаў занесці туды, дзе стаялі, чакаючы, кавалерысты і коні.

А Каста, якога ў цяжкім становішчы нельга было везці на кані па стромых і абрывістых дарогах, ён даручыў на догляд аканома суседняй патрыцыянскай вілы, які ўсім сэрцам спачуваў паўстаўшым. Пасля, паклаўшы труп Крыса на каня, якога сам павёў за сабою, ён накіраваўся са сваім атрадам назад.

Але ледзь праехалі яны мілю, як убачылі жахлівае відовішча: на дрэвах, уздоўж дарогі, віселі трупы гладыятараў, узятых у палон Красам.

Сярод павешаных Спартак заўважыў акрываўленае і ўсё пакрытае ранамі цела мужага свайго земляка, фракійца Месембрыя. Ubачыўшы яго, Спартак заплюшчыў вочы і заскрыгаў зубамі.

— А, Марк Крас, ты вешаеш палонных! Ты не хочаш абцяжарваць сябе абужай у паходах! Клянуся багамі, у вас, рымлян, слаўных у ваеннай справе, усяму трэба вучыцца. І ўсяму я навучыўся... Цяпер мне засталася навучыцца і гэтаму... Добра! Да крыжоў я прыб'ю ўзятых у палон тваіх салдат, Марк Крас... Нас, гладыятараў, рымляне ставяць па-за законам. Мы для іх дзікія звяры, брыдкія паўзуны, забойнае мяса. Нашай годнасці паважаць не трэба, мы не людзі. Няхай будзе так! Клянуся пажыраючым полымем Тартара, і мы, гладыятары, паставім рымлян па-за законам, і мы будзем абыходзіцца з імі, як з бруднай жывёлай! Слёзы за слёзы, кроў за кроў, разня за разню!

Спартак, не шкадуючы коней, усю ноч гнаў рыссю па суровых сцежках і прыбыў да сваіх легіёнаў у паўдня на другі дзень на зусім змучаных конях.

Войска гладыятараў размясцілася лагерам каля Аскулума Апулійскага. У тую ж ноч Спартак павёў іх шпаркімі пераходамі да вяршыняў гор. Там, казаў ён, давядзецца разбіць лагерь у невыгадных месцах і цяпець холад і нястачы, каб не быць засцігнутым Красам.

Палкаводзец рымлян у гэты час набіраў салдат, каб скласці ў крайнім выпадку яшчэ легіён для пакрыцця тых дзесяці тысяч, якія загінулі ў бітве пры Гарганскай гары.

Ён паслаў у сенат паведамленне пра атрыманую перамогу. Пераўвядлічваючы яе значэнне, ён паведамляў сенат, што цяпер гладыятары, аслабеўшыя духам, адступаюць на зямлю луканаў, дзе ён мяркуе раздушыць іх паміж двух карпусоў свайго войска.

Спартак пасля двух дзён адпачынку паслаў сваю конніцу сабраць весткі пра непрыяцеля і, атрымаўшы іх, яшчэ праз два дні выйшаў ноччу з лагера. Пасоўваючыся ўвесь дзень і ўсю ноч, даўшы салдатам толькі шэсць гадзін адпачынку, ён раптоўна рынуўся на Краса, які думаў, што гладыятары далёка. За тры гадзіны бою Спартак разбіў яго легіёны, знішчыўшы шэсць тысяч рымлян і ўзяўшы тры тысячы ў палон.

Праз восем гадзін пасля бітвы Спартак выступіў у напрамку Фурыяў, загадаўшы павесіць уздоўж дарогі дзве тысячы шэсцьсот рымскіх палонных і пакінуўшы жывымі пад вартай

толькі чатырыста палонных, якія належалі да патрыцыянскіх сем'яў Рыма.

Аднаго з іх ён адаслаў да Краса, каб той расказаў, што Спартак, пераймаючы жорсткі прыклад рымскага палкаводца, зрабіў з палоннымі і будзе рабіць надалей. Апрача таго, Спартак даручыў маладому патрыцыю прапанаваць Красу ў абмен на сто з чатырохсот, якія засталіся жывымі, палонных выдаць яму грачанку Эўтыбіду, што, як Спартак быў упэўнены, хавалася ў рымскім лагеры.

Горад Фурыі Спартак узяў прыступам і ўмацаваўся там, вырашыўшы набраць і скласці новыя легіёны з рабоў.

За восем дзён да яго з'явілася больш шаснаццаці тысяч рабоў, якіх ён паспешна пачаў навучаць строю. Такім чынам, агульны лік байцоў пад яго сцягам павялічыўся зноў да пяцідзiesiąці тысяч чалавек пяхоты і васьмі тысяч кавалерыі.

Закончыўшы перабудову войска, ён вывеў яго з Фурыяў і размясціў легіёны кругам на вялікай раўніне. У цэнтры ён загадаў зрабіць высокі касцёр, на які паклалі цела Крыса, змазанае мазямі і пахучымі эсенцыямі.

Пасля, загадаўшы прывесці трыста палонных рымлян, палова якіх была адзета ў даспехі фракійскіх гладыятараў, а другая — у даспехі самнітаў, ён сказаў, каб іх выстраілі перад ім. Сам ён, бледны, з пабліскваючымі вачыма, з дрыжачымі ад гневу губамі, у імператарскім убранні, займаў узвышанае месца каля кастра.

Твары маладых рымлян былі бледныя ад абурэння, адны апусцілі галовы ад сораму, а шмат якія пралівалі слёзы гора і шаленства.

— Ну, высакародныя юнакі, — сказаў Спартак з горкім сарказмам, — вы паходзіце з самых знатных сем'яў Рыма; продкі вашы праславілі сваё імя выдатнымі разбоямі, высакародным здрадніцтвам, вялікадушнымі грабляжамі, вялікімі падманамі, надзвычайнымі подласцямі, высокімі гнюснасцямі, заваёўваючы народы, спальваючы гарады, разараючы насельніцтва. На слязах і крыві, збіванні ўсіх народаў яны ўзвялічылі неўміручы Рым. Слаўныя юнакі, вы пакінулі азіяцкія пяшчоты вашага сладастраснага горада, узяліся сваімі далікатнымі рукамі за вельмі цяжкую зброю, каб змагацца супраць гнюсных і пагарджаных гладыятараў, якіх вы лічыце за жывёлу. Знатныя юнакі, вы, якія забаўляліся ў амфітэатрах і цырках вашай цудоўнай радзімы крывавамі баямі гладыятараў — няшчасных дзікіх звяроў у вобразе чалавечым; вы, якія смяяліся з такою

асалодай са смешнай бойкі сляпых андабатаў і, апусціўшы вялікі палец, патрабавалі шалёнымі крыкамі смерці рудыярыя, які ўпаў ад мяча мірмільёна; вы, якія п'янелі ад смяротных сутаргаў, пакутлівага хрыплення фракійцаў і самнітаў, што рэзалі адзін аднаго, — цяпер наперад! Дайце нам доказы вашай хвалёнай мужнасці, пазабаўце хоць раз тых, якія вас забаўлялі ўжо гэтулькі год! Смялей! Пачніце бойку адзін з адным, забівайце і памрыце з годнасцю каля кастра гэтага пагарджанага гладыятара, гнюсная і агідная душа якога хоча быць зміласціўлена высакароднай і чысцейшай рымскай крывёю.

Нястрымны, магутны крык вырваўся з горлаў гладыятараў, вочы якіх забліскалі ад радасці, калі і жорсткай, дык усё ж справядлівай, бо ў гэты дзень у гэтым відовішчы яны атрымалі адпомшчанне за прыніжэнні, за пагарду, за бойні, якія для пацехі рымскага народу наладжваліся ў цырках над іх братамі.

Думка Спартака была грандыёзнай; падняцца з гразі, у якую яны былі незаслужана кінуты; адпомсціць за патаптаную чалавечую годнасць, прынізіўшы сваіх катаў да становішча дзікіх звяроў; любаватца на працягу гадзіны відовішчам узаемнай разні тых, якія да гэтага часу ўпіваліся разнёю паміж імі; перамяніць на момант ролі і з рабоў зрабіцца панамі і паглядзець на гордых і фанабэрыстых паноў у ролі рабоў; слухаць іх прадсмяротнае хрыпленне, стогны і крыкі. Гэта была помста... Гэта была помста, вартая ўсясільных багоў.

Трыста рымлян, з якіх больш трыццаці належалі да саслоўя сенатараў, а больш ста — да саслоўяў коннікаў, стаялі моўчкі і нерухома.

— Дык смялей, слаўныя патомкі, выдатныя парасткі Флавіяў, Фузыяў, Дэліяў, Генуцыяў, Фаўніяў, Лівіяў, Муцыяў, Працыліяў! Наперад! Мячы ў рукі і змагайцеся... Я запальваю касцёр! Біцеся! Клянуся багамі, мы хочам развесяліцца!

З гэтымі словамі Спартак, узяўшы факел з рук ардынарца, падпаліў кучу дроў, і ўсе начальнікі, трыбуны і цэнтурыёны ўзялі з яго прыклад.

Сухія смольныя дровы, з якіх быў складзены касцёр, хутка запалалі. Рымляне стаялі на месцы, не думачы змагацца і не жадаючы добраахвотна падпарадкавацца гэтай ганьбе.

— А! — усклікнуў Спартак. — Вам падабаецца толькі глядзець на баі гладыятараў, а быць на месцы гладыятараў вам не да смаку! Добра, — дадаў ён, звяртаючыся да легіёнаў, — няхай выйдуць ларарыі і сілай прымусяць гэтых людзей біцца.

Па загаду Спартака дзевяцьсот ларарыяў, узброеных жа-

лезнымі распаленымі коп'ямі, выйшлі з радоў легіёнаў і, стаўшы ззаду трохсот рымлян, узяліся калоць іх і падпякаць, падштурхваючы адзін на аднаго.

Рымляне, падагнатыя распаленым жалезам, павінны былі рынуцца адзін на аднаго і пачаць жорсткую і кровапралітную бойку.

Дзікі роў, жорсткі смех, шалёныя воплескі сведчылі пра радасць ад задаволенай помсты. Праз паўтары гадзіны касцёр ператварыўся ў попел, а трыста рымскіх юнакоў ляжалі пасечаныя і паміраючыя ў лужыне крыві каля попелу ад кастра.

— Ах, якая справядлівая і як невымоўна прыемная помста! — усклікнуў Спартак, які не прапускаў ніводнага руху ў гэтай кровапралітнай бойцы.

Раздзел XXI

СПАРТАК У ЛУКАНЦІ. ПАСТКА, У ЯКУЮ ТРАПІЎ САМ ЛАВЕЦ

Гладыятары размясціліся лагерам на зямлі луканаў. Разам з новымі прышэльцамі іх пяхота ўзрасла да сямідзесяці двух тысяч байцоў.

Неўзабаве разведчыкі данеслі Спартаку, што Крас з усім войскам ідзе на яго.

Спартак рыхтаваўся да генеральнай бітвы. Праз два дні апоўдні паказаліся легіёны Краса.

З абодвух бакоў прагучэлі сігналы. Войскі сьшліся, і неўзабаве пачалася страшная бойка. Больш чатырох гадзін цягнуўся бой. Да захаду сонца левае крыло, якім кіраваў Арторыкс, пачало паддавацца, бо яно складалася ў значнай меры з навічкоў.

Раз'юшаны, прымчаўся сюды Спартак і грывотным голасам закрываў:

— Няўжо паражэнні, якія вы да гэтага часу наносілі рымлянам, ператварылі іх у адважных ільвоў, а вас у палахліўцаў?.. Спыніцеся, клянуся Марсам Гіпербарэйскім!.. Ідзіце за мною і змагайцеся побач са мной... Пакажыце сябе героямі, і яны зноў кінуцца наўцёкі, як рабілі так ўжо столькі разоў.

З гэтымі словамі, кінуўшы шчыт у наступаючых ворагаў і ўзяўшы ў левую руку меч забітага гладыятара, ён рынуўся на рымлян з двума мячамі, як гэта практыкавалася ў гладыятарскіх школах.

Бачачы гэта, гладыятары падбадзёрыліся і з новым запалам рынуліся ў бой, у той час калі Спартак абыходзіў рады суседняга легіёна, узбуджаючы мужнасць і выпраўляючы становішча.

Тым часам усе намаганні Краса былі накіраваны супраць цэнтра гладыятарскага войска. Крас асабіста павёў туды свой любімы шосты легіён, які быў складзены выключна з ветэранаў Марыя і Сулы.

І тут рады гладыятараў расстроіліся, захісталіся і пачалі адступаць.

Спартак з левага крыла бачыў нядобрае становішча цэнт-

ра. Ён рынуўся да кавалерыі, якая стаяла ў рэзерве за цэнтрам, ускочыў на каня і загадаў коннікам выстраіцца і рушыць дванаццацю атрадамі; такім чынам ён утварыў другую баявую лінію, у прамежках якой маглі адысці ў лагер расстроеныя легіёны, аркестрам якіх ён загадаў трубіць адбой.

Але ўсе гэтыя мудрыя распараджэнні не маглі перашкодзіць адступленню легіёнаў цэнтра і левага крыла ў вялікім беспарадку і з вялізнымі стратамі. Толькі правае крыло, якім цвёрда кіраваў Гранік, адступіла, захоўваючы строй.

Каб затрымаць націск пераможцаў, Спартак асабіста павёў наперад кавалерыю і люта рынуўся на рымскія кагорты, якія, захапіўшыся праследаваннем, разарвалі свае рады. Яны вымушаны былі шпарка адступіць і пастроіцца кругамі, карэ, трохвугольнікамі, каб не быць пасечанымі нашчэнт гладыятарскай конніцай. Страты рымлян у выніку гэтай коннай атакі былі вялізныя.

Крас хацеў увесці ў бой сваю кавалерыю, але надышоўшая ноч прымусіла яго адмовіцца ад гэтага. Абодва бакі пратрубілі адбой і адступілі на свае стаянкі.

У гэтым баі рымляне страцілі пяць тысяч, а гладыятары восем тысяч чалавек і, апрача таго, тысячу дзвесце, якія трапілі ў палон да непрыяцеля.

Спартак, вярнуўшыся ў свой лагер, зараз жа з дапамогай усіх начальнікаў, трыбунаў і цэнтурыёнаў узяўся прыводзіць у парадак свае легіёны. Ён загадаў раскласці, як звычайна, агні і задоўга да поўначы паціху выступіў з лагера. Ён вырашыў перакінуцца на землю брутаў.

Яго нагнаў ганец Краса, які, адмовіўшыся раней ад абмену ста палонных рымлян на Эўтыбіду, цяпер прапанаваў абмяняць іх на тысячу дзвесце палонных гладыятараў.

Спартак на гэта згадзіўся.

Па дарозе разведчыкі Спартака наткнуліся на ўзброены атрад, які спачатку палічылі за рымлян, але гэта былі пяць тысяч рабоў, сабраных Каем Канікчыем. Ён вёў іх да Спартака.

Канікчый прысягаў, што будзе цяпер гэтак жа захоўваць дысцыпліну, як раней сваволіў.

Спартак па-братэрску прыняў самніта і яго салдат, якіх загадаў неадкладна ўзброіць і размеркаваў асобнымі групамі па дванаццаці легіёнах. Начальнікам аднаго з легіёнаў зноў быў прызначан Канікчый.

Праз пяць дзён пасля гэтага вярнуўся пасланы для абмену палонных Мамілій з тысяча двумастамі выратаванымі з рым-

скага палону. Спартак у прысутнасці ўсяго войска звярнуўся да іх з кароткай, але рэзкай прамовай. Ён сказаў, што не заўсёды знойдуцца ў лагеры сто юнакоў з рымскіх патрыцыянскіх сем'яў, якія сваім жыццём выратавалі гладыятараў, што даліся ўзяць жывымі, што без гэтай шчаслівай выпадковасці ўсе яны цяпер віселі б на дрэвах уздоўж дарогі і іх клявалі б крумкачы і каршуны апенінскіх лясоў. Таму калі немінуча смерць, лепш памерці ў баі, чым быць ганебна павешаным ворагам.

Крас між тым заняўся фарміраваннем новых часцей. Ён напісаў пісьмы ва ўсе муніцыпіі паўднёвых правінцый з патрабаваннем даць салдат; ён напамінаў пра шкоду, зробленую гладыятарамі Спартака, і даводзіў, якая будзе выгада ад поўнага знішчэння гэтых разбойнікаў.

У выніку Крас за пятнаццаць дзён склаў яшчэ чатыры легіёны, так што яго армія дасягала амаль ста тысяч чалавек.

Спартак у гэты час заняў прыморскі горад Тэмезу і пачаў перагаворы з кілікійскімі піратамі, якія грабілі берагі Тырэнскага мора. Ён прасіў іх перавезці яго войска ў Сіцылію, абяцаючы за гэтую паслугу трыццаць талантаў — гэта была ўся казна гладыятараў.

Але піраты, даўшы згоду і нават атрымаўшы ад Граніка, які вёў гэтыя перагаворы, дзесяць талантаў задатку, у ноч напярэдадні пасадкі гладыятараў, напэўна напалоханых думкай пра помсту з боку рымлян, крадкам ўцяклі з Тэмезы, падвёўшы, такім чынам, Спартака, які на іх спадзяваўся.

У той час калі начальнікі гладыятараў пазіралі з свайго лагера на адыходзіўшыя парусы пірацкіх караблёў, разведчыкі прымчаліся ў лагер і паведамілі пра набліжэнне Марка Краса.

Гладыятары кінуліся да зброі і, выстраіўшыся ў баявую лінію, чакалі непрыяцеля. Раней чым рымскія легіёны пастроіліся для бітвы, першая лінія войска Спартака, складзеная з шасці легіёнаў, люта напала на рымлян.

У другой лініі фракіец размясціў чатыры легіёны, а па краях правага і левага крыла паставіў па чатыры тысячы кавалерыстаў.

Два легіёны заставаліся ў Тэмезе, куды Спартак у выпадку няўдачы вырашыў схаватца з усім сваім войскам.

Перш чым павесці войска ў бой, Спартак папярэдзіў начальнікаў шасці легіёнаў, з якіх складалася першая лінія, каб у выпадку адступлення яны далі сігнал букцынамі, а трыбуны, цэнтурыёны і дэканы на словах загадалі б салдатам адступаць за другую лінію праз прамежкі апошняй.

Некалькі гадзін прадаўжалася бітва без вынікаў, але ў гадзіну апоўдні Гранік, які камандаваў боем, даў загад да адступлення, каб унікнуць абхвату з флангаў. Адступленне адбылося вельмі шпарка і з самым нязначным расстройством радоў праз прамежкі ў другой лініі. Першая лінія прайшла ў тыл, і рымскія легіёны апынуліся перад новай лініяй свежых войскаў, якія рынуліся на іх з мацнейшым націскам і прымусілі іх адступіць у вялікім непарадку і з цяжкімі стратамі.

Марк Крас быў вымушаны трубіць адбой, накіраваць іншыя восем легіёнаў і пачаць новую яшчэ больш упартую бітву.

Увёўшы яшчэ два легіёны, адзін — з правага фланга, а другі — з левага фланга, ён разлічваў абысці гладыятарскі фронт, але кавалерыя Спартака, выступіўшы з аднаго і другога бакоў, разбурыла намеры рымскага палкаводца.

Тым часам Гранік сабраў і зноў выстраіў у баявым парадку шэсць першых легіёнаў, і, калі Крас загадаў рушыць сваёй кавалерыі, Спартак мог адступіць у поўным парадку за першую лінію, якая аказалася зноў баяздольнай і прыняла націск рымскіх легіёнаў.

Такім чынам, змагаючыся і адступаючы двума лініямі, гладыятары адышлі к вечару пад сцены Тэмезы, і Марк Крас не мог мець ніякай карысці са сваёй колькаснай перавагі. Загадаўшы войскам пакінуць поле бітвы і спыніўшыся ў нізе гор, якія былі вакол Тэмезы, ён сказаў свайму квестару Скрофе:

— Пагарджаны гладыятар, подлы гладыятар, але трэба прызнацца, што ў гэтага распраклятага Спартака ёсць усе якасці вялікага палкаводца.

— Скажы адкрыта, — адказаў з болем у душы Скрофа, — што Спартак доблесны, мужны, праніклівы і, безумоўна, выдатны палкаводзец.

Бітва, якая цягнулася больш сямі гадзін, каштавала гладыятарам шасці тысяч, а рымлянам сямі тысяч забітых.

І ўсё ж такі Крас, з прычыны таго што Спартак адступіў і схваўся ў Тэмезе, абвясціў сябе пераможцам і напісаў сенату, што ён спадзяецца закончыць вайну за дваццаць-трыццаць дзён, бо запёр гладыятараў і яны ўжо не здолеюць выратавацца.

Тым часам Спартак, які яшчэ раней акапаў сцены горада шырокімі равамі, прымаў усе меры да абароны. Але ўпотаі ён абдумваў, як бы вырвацца з гэтых клешчаў.

Ён сурова забараніў жыхарам выходзіць з горада, вароты і сцены якога заўсёды ахоўваліся гладыятарамі.

Гэты загад напалохаў жыхароў Тэмезы, якія ўгледзелі ў ім прызнакі зацяжнай аблогі, і гарадскія ўлады з'явіліся да Спартака з просьбай адысці з горада, сказаўшы, што яны гатовы забяспечыць яго зброяй, харчамі і вялікай сумай грошай.

Спартак адказаў, што ў іх ёсць толькі адзін спосаб пазбавіцца ад жахаў аблогі і голаду: сабраць усе вялікія і малыя рыбацкія баркі, лодкі і шлюпкі і даставіць іх як мага хутчэй на бераг, дзе стаялі лагерам кавалерыя і тры легіёны, прыслаць усіх майстроў, якія ўмеюць рабіць баркі і лодкі, даставіць увесь, які ёсць, будаўнічы матэрыял, каб пабудаваць флот для перавозкі войска ў Сіцылію.

Згода была дадзена, і неўзабаве на беразе мора сотні рабочых, разам з тысячамі гладыятараў, дружна ўзяліся за будаванне невялікіх, але шматлікіх суднаў.

У гэты час Крас, заняўшы найбольш важныя пазіцыі, каб перагарадзіць выхад непрыяцелю, накіраваў ганцоў у бліжэйшыя гарады з патрабаваннем забяспечыць яго неабходнымі асаднымі прыладамі, бо без таранаў, катапульт і баліст аблога зацягнулася б на доўгі час.

Тым часам Эўтыбіда самотна бадзялася па рымскаму лагеру з сэрцам, якое прагнула помсты, і, нарэшце, надумалася агледзець ваколіцы горада; яна хацела праведаць, ці няма якога-небудзь доступу да сцен і ці нельга паспрабаваць нечакана прабрацца ў горад.

Загадаўшы рабыням падрыхтаваць мазь каштанавага колеру, яна нацерла ёю рукі, твар і шпыю; яна зрабілася непазнавальнай і вельмі нагадвала эфіопку. Апрунуўшы адзенне рабыні і сабраўшы свае рыжыя косы пад шырокую цёмную павязку, якая да паловы закрыла лоб і вушы і якую яна завязала вузлом на патыліцы, яна аднойчы да відна выйшла з лагера са збанам у руцэ і накіравалася да ўзгорка, на версе якога ўздымаліся сцены Тэмезы, а на схіле была крыніца.

Фальшывая эфіопка, асцярожна прабіраючыся ў зроку, неўзабаве пачула ціхае шушуканне і лязгат зброі і зразумела, што каля крыніцы, відаць, стаяў атрад гладыятараў. Тады, павярнуўшы налева, яна ціха пайшла ўздоўж гары, каб азнаёміцца з мясцовасцю.

Прайшоўшы з паўмілі, Эўтыбіда заўважыла паміж цёмнай масы дрэў нейкі будынак, які знаходзіўся на значнай адлегласці ад гарадскіх сцен. Яна прыгледзелася і пераканалася, што гэта быў невялікі прыгожы храм дарычаскага стылю, прысвечаны Геркулесу.

Грачанка падышла да яго і зазірнула ў сярэдзіну. Храм здаваўся пустым, і яна, абышоўшы вакол яго, ужо хацела пайсці, калі раптам убачыла старога ў адзенні жраца, што стаяў каля ахвярніка, перад якім узвышалася выдатная мармуровая статуя Геркулеса з паліцай з аліўкавага дрэва, так званага Геркулеса Аліварыя.

Грачанка падышла да жраца, сказала яму на лацінскай наўмысля сапсаванай мове, што яна рабыня аднаго мясцовага землеўласніка і прыйшла набраць вады з крыніцы.

Жрэц узяўся правесці Эўтыбіду да крыніцы і дарогаю пачаў з ёю размову пра вынікі гэтай вайны, асабліва сумныя таму, што заняпала рэлігія. Цяпер, казаў ён, няўвага да багоў, насмешкі над жрацамі і эпікурэізм пашырыліся сярод большасці насельніцтва, і за такое бяспачасце зняважаныя багі накладаюць цяжкую і заслужаную кару; на думку добрага жраца, усе войны, пагромы, ад якіх пакутуе Італія на працягу апошніх трыццаці-сарака год, былі праяўленнем нябеснага гневу.

Асабліва наракаў стары на забарону выходзіць з Тэмезы: ніхто больш не прыходзіць прынесці ахвяры богу, ніхто, нават каб і хацеў, не мог аддаваць вызначаную дзесяціну і дары, і гэта больш за ўсё засмучала старога. Бо кожнае ахвяраванне Геркулесу заканчвалася пірушкай, а ахвяры і дары пераходзілі да жрацоў.

Жрэц тых часоў, як і святшчэннік нашага часу, як і слугачы культуры ўсіх эпох, усіх рэлігій, усіх народаў, прыслужнік дуднанасці і забабонаў меркаваў пра рэлігійны парыў дурных, атупелых і падманутых людзей па колькасці і якасці дароў, прынесеных у храм.

— Урэшце, — дадаў жрэц, — набожнасць яшчэ жыве ў сэрцах жанчын. І нават у гэтыя дваццаць дзён аблогі два разы прыходзіла сюды для ахвяраванняў адна дзяўчына, я думаю, грачанка з войска гладыятараў, добрапрыстойная і набожная дзяўчына і вельмі чароўная.

— А!.. — прамовіла Эўтыбіда, стараючыся захаваць сваё хваляванне. — Ты сказаў, што прыгожая дзяўчына прыходзіла з варажага лагера?

— Так, дзяўчына, якая носіць панцыр і на поясе меч і якую абодва разы суправаджала негрыцянка, як ты, але нямая, небарака.

Эўтыбіда сказала з вонкавай прастатою і дабрадушнасцю:

— Вось нават у ворагаў — мой пан кажа, што гэта нашы ворагі, — у ворагаў ёсць добрапрыстойнасць. Заўтра я зноў

прыйду сюды да досвітку, бо баюся я гладыятараў, і калі не здолею пераканаць гаспадара прыслаць дары непераможнаму Геркулесу Аліварыю, дык прынясу сюды сваю даніну.

Жрэц пахваліў яе за набожнасць, абяцаючы заступніцтва Геркулеса, а развітваючыся, паказаў сцежку, па якой лягчэй было спускацца і падымацца неўзаметкі.

Радасная, сыходзіла Эўтыбіда з гары. Яна знайшла саюзніка значна лепшага, чым магла спадзявацца. Прадажнасць і сквапнасць жраца былі відавочныя; яго лёгка можна было падкупіць і, магчыма, з яго дапамогаю знайсці які-небудзь таемны падступ да сцен. У кожным разе, калі ніякім іншым спосабам не ўдаецца знішчыць Спартака, яна ўчыніць яму страшэннае гора — заб'е яго сястру Мірзу.

Дзве начы падрад Эўтыбіда прыходзіла ў храм, прыносячы грошы і дары жрацу. Прызнаўшыся, што яна не эфіюпка, а рымлянка з лагера Краса, яна сказала, што Крас шчодро ўзнагародзіць яго, калі ён пакажа месца ў гарадской сцяне, дзе лягчэй было б зрабіць напад.

Жрэц сказаў, што ведае сцежку, якая вядзе цераз абрывістыя і стромыя схілы да аднаго месца, дзе гарадскія сцены амаль разбураны і адтуль няцяжка ўварвацца ў горад.

Эўтыбіда абяцала яму дзесяць талантаў наперад і шчодрую ўзнагароду Краса пасля выканання задуманага.

На другую ноч, змыўшы з твара бронзавую афарбоўку, яна апранула свой ваенны касцюм, з'явілася ў храм Геркулеса і перадала дзесяць талантаў жрацу, які, аднак, не мог сказаць ёй нічога новага.

— А Мірза, сястра гладыятара, калі яна прыйдзе ў храм?

— Я дакладна не ведаю, — адказаў нерашуча жрэц, — напэўна, яна прыйдзе паслязаўтра, у дзень свята Геркулеса. Сястра фракійца сказала мне, што яна мае намер прынесці ахвяру багам, каб яны заступіліся за справу паўстаўшых рабоў і асабліва за яе брата.

— Юпітэр, ты справядлівы! Справядлівы і ты, Геркулес! Справядлівы ўсёвышнія багі Алімп! — узняўшы позірк да неба з выглядам жорсткай радасці, усклікнула грачанка. — Я адпомшчу, і помста мая будзе яшчэ больш жахлівая, чым да гэтага часу.

І яна, зняўшы з сябе залаты ланцуг, сярэбраны шлем, упрыгожаны каштоўнымі каменнямі меч, падала ўсё гэтае жрацу, які сквапным вокам ацэньваў вартасць дароў.

— Заўтра я прынясу яшчэ дзесяць талантаў неперамож-

наму Геркулесу, калі ты дапаможаш уначы двум маім рабам схапіць сястру гладыятара і адвесці яе ў лагер рымлян.

Эўтыбіда даведалася, што Мірза прыходзіць у храм на святанні.

Жрэц схаваў у зацішным месцы падарункі Эўтыбіды і пайшоў разам з ёю за рымскі вал.

...Марк Крас цяпер поўнасцю давяраў грачанцы, ён дазваляў ёй свабодна заходзіць і выходзіць з лагера адной ці ў суправаджэнні каго-небудзь па яе выбару.

Глыбокай ноччу, у перадсвятальны час, Эўтыбіда надзела стальны шлем, перакінула цераз плячо перавязь, на якой вісеў невялікі востры меч, і выйшла з лагера разам са жрацом, які не вельмі цвёрда стаяў на нагах з-за выпітага віна.

На адлегласці некалькі крокаў за Эўтыбідай і жрацом рухаліся два чалавекі вялізнага росту, узброеныя з ног да галавы. Гэта былі рабы Марка Краса.

Пакуль яны ідуць да храма Геркулеса Аліварыя, зазірнем на хвіліну ў Тэмесу. Там у Спартака ўжо тры дні стаяла нападзатовае флатылія, і ён чакаў толькі цёмнай ночы, каб перавезці пятнаццаць тысяч гладыятараў, якіх ён мог размясціць на тысячы суднаў, сабраных усімі спосабамі.

Як толькі зайшло бледнае сонца, якое ўвесь дзень хавалася за шэрымі і чорнымі хмарамі, Спартак, прадбачачы, што прыходзіць жаданая цёмная ноч, загадаў тром легіёнам пагрузіцца на судны. Граніку ён таксама загадаў пагрузіцца з імі разам і з надыходам ночы адпраўляцца ў дарогу.

Флатылія гладыятараў ціха адплыла з Тэмесы ў адкрытае мора.

Аднак той самы вецер, які згусціў хмары над Тэмесай, працягваў упарта дуць ад берагоў Афрыкі і, нягледзячы на ўсе намаганні мараплаўцаў, не даваў ім магчымасці павярнуць да берагоў Сіцыліі.

Без стомы працуючы вёсламі, гладыятары адплылі на многа міль, але на досвітку мора стала бурлівым, лютаваў вецер, і вялікая небяспека пагражала кволай флатыліі. Па парадзе маракоў і рыбакоў з Тэмесы, якія кіравалі многімі суднамі, а таксама гладыятараў, знаёмых з морам, Гранік падышоў да берага блізка ля Нікатэры. Адсюль яны вырашылі адправіцца ў бліжэйшыя горы. Гранік паслаў да Спартака лёгкае судна, каб уведаміць яго аб тым, што здарылася.

... Тым часам два рабы Краса разам з Эўтыбідай і жрацом прыбылі ў храм Геркулеса Аліварыя. Да паўночы яны заста-

валіся ў гаі, што знаходзіўся каля дарогі, якая вяла ад горада да храма. Вышэй гаю стаяў невялікі дом, дзе размяшчаўся аванпост гладыятараў. Нягледзячы на прынятыя вартавымі меры засцярогі, рабы Краса час ад часу чулі прыглушаныя ветрам галасы і крокі.

— Паслухай, Эрцыдан, — сказаў шэптам адзін раб другому, — трэба ўзяць гэтую маладую амазонку жывой.

— Мы так і зробім, Аскубар, — адказаў Эрцыдан, — калі ўдасца.

— Я і кажу... калі зможам...

— Таму што, сказаць па праўдзе, калі яна акажа супраціўленне мячом ці кінжалам, я адолею яе двума ўдарамі; тым больш што, калі мы адсюль чуюм гаворку гладыятараў, то і яны адразу пачуюць крык, які ўчыніць гэтая плакса.

— Вядома, пачуюць і з'являцца сюды ў адну хвіліну. Тады мы загінулі, бо адлегласць да аванпаста гладыятараў усяго толькі два выстралы з лука, а да нашага лагера ў тысячу раз далей.

— Клянуся Юпітэрам, твая праўда! Гэта справа пачынае мяне непакоіць.

— А я аб гэтым думаю ўжо больш як час.

І яны змоўклі.

Раптам сярод шапацення лісця, вызванага ветрам, выразна пачуўся шум крокаў; непадалёку ад рабоў нехта ішоў сярод кустоў па гаі, дзе яны хаваліся.

— Хто ідзе? — прыглушаным голасам спытаў Аскубар, агаляючы меч.

— Маўчыце, — прамовіў жаночы голас, — гэта я, Эўтыбіда... Не звяртайце ўвагі на тое, што робіцца за вашай спіной, назірайце за дарогай.

Яна пайшла ў зараснікі кустоў. Аскубар і Эрцыдан доўга маўчалі. Затым першы сказаў другому:

— Ведаеш, я лічу, што гэтая справа больш цяжкая, чым здавалася спачатку. І я думаю, як нам найлепш выбрацца з гэтай бяды.

— Ты і гавары, як гэта зрабіць?

— Калі маленькая амазонка падыдзе бліжэй, на адлегласць дванаццаці-пятнаццаці крокаў, мы выпусцім па ёй дзве стралы: адну ў сэрца, другую ў шыю. Запэўняю цябе, крычаць яна не будзе. Ну што ты аб гэтым скажаш?

— Малайчына, Аскубар, лепш не прыдумаеш.

— А той, другой, скажам, што яна спрабавала супраціўляцца.

— Добра прыдуманая! Так і зробім!

І двое рабоў, насцярожыўшы слых і падрыхтаваўшы зброю, стаялі моўчкі і нерухома.

Між тым усхваляваная Эўтыбіда хадзіла па наваколлю, як быццам хацела паскорыць набліжэнне світанку, спадзеючыся, што Мірза выйдзе з горада і накіруецца ў храм. Час здаваўся ёй вечнасцю. Нарэшце, яна заўважыла, што хмары на ўсходзе пачалі набываць бледна-ружовы колер, і ўздыхнула з палёгкай.

Эўтыбіда паглядзела на дарогу, што вяла да доміка, дзе быў аванпост гладыятараў, і асцярожна пайшла ў той бок. Але яна яшчэ не зрабіла і двухсот крокаў, як прыглушаны, але грозны голас прымусіў яе спыніцца:

— Хто ідзе?

Гэта быў патруль гладыятараў. Эўтыбіда, нічога не адказваючы, паспрабавала хутка і бяспумна ўцячы ў гай. Патруль, не атрымаўшы адказу, кінуўся туды, дзе знікла Эўтыбіда. Скора ўцякачка і гладыятары наблізіліся да гаю, на мяжы якога стаялі ў засадзе рабы Краса. Тыя заўважылі маленькага воіна, які шпарка бег у іх бок.

— Гэта яна, — ледзь чутна сказаў Аскубар таварышу.

— Так... на ёй шлем... яна маленькая, гэта, напэўна, жанчына.

І яны адначасова спусцілі стрэлы, якія са свістам вылецелі і пракалолі — адна белую шню, а другая, прабіўшы сярэбраны панцыр, грудзі Эўтыбіды.

Яна павалілася на дарогу з немым крыкам, заліўшы крывёю дарогу. Аб яе цела і спатыкнуліся гладыятары.

Між тым ужо зусім развіднелася, і гладыятары нахіліліся над целаю. Яны знялі шлем і ўбачылі, што перад імі ляжыць жанчына.

Паглядзеўшы на яе твар, які пакрыўся смяротнай бледнасцю, яны ўсклікнулі ў адзін голас:

— Эўтыбіда!

Усе сабраліся вакол параненай.

— Калі яе паранілі, то нехта ж страляў у яе, — сказаў галоўны гладыятар. — Хай пяцьдзсят чалавек ідуць на пошукі забойцы.

Пяцьдзсят гладыятараў пабеглі ў бок храма Геркулеса Аліварыя. Астатнія, абступіўшы паміраючую, стаялі з хмур-

нымі тварамі і ў вялікім маўчанні пазіралі на агонію гэтай няшчаснай, якая нарабіла ім столькі бяды.

Куртызанка з пасінелым тварам і напаўзаплюшчанымі вачыма неспакойна круціла галавою, стагнала і сударгава разяўляла рот, нібы хочучы штосьці сказаць.

— Праклятая здрадніца! — усклікнуў суровым голасам цэнтурыён. — Што ты тут рабіла у гэты час? Хто цябе параніў? Я здагадваюся пра нейкі новы зладзейскі намер, ахвярай якога цябе зрабіў, магчыма, выпадак, а магчыма, само здрадніцтва, якое павярнулася супраць таго, хто яго задумаў.

Эўтыбіда застагнала і рукамі пачала адганяць гладыятараў.

— Не! — закрычаў цэнтурыён. — Ты сваім здрадніцтвам загубіла сорак тысяч нашых братоў, і, напамінаючы табе пра твае злачынствы, узмацняючы твае пакуты, мы ўміласцівім іх неадпомшчаныя цені.

Галава Эўтыбіды апусцілася, і толькі цяжкія перарывістыя стогны паказвалі, што яна яшчэ жывая.

Гэтым часам пяцьдзсят гладыятараў, пасланых дагнаць забойцаў, вярнуліся, вядучы за сабою Эрцыдана. Ён паваліўся, паранены ў нагу, і быў узяты ў палон. Аскубару пашанцавала ўцячы.

Кападакіец расказаў усё, што было яму вядома. Тады гладыятары зразумелі, як усё адбылося.

— Што такое здарылася? — запытаўся жаночы голас.

Гэта была Мірза, узброеная, як воін. Яна ішла да храма Геркулеса.

— Стрэлы, якія гнюсная Эўтыбіда падрыхтавала для цябе, дзякуючы ўмяшанню Геркулеса дагналі яе самую, — адказаў цэнтурыён, даючы Мірзе дарогу.

Пачуўшы голас Мірзы, Эўтыбіда ўзняла галаву. Шырока адкрытыя яе вочы былі поўныя нянавісці і роспачы. Пакарэжыўшы губы, яна працягнула рукі да сястры Спартака, нібы жадаючы схапіць яе, кінулася наперад, а затым, застагнаўшы апошні раз, заплюшчыла вочы і ўдарылася мёртвай галавой аб ствол дрэва.

— Нарэшце, гэтым разам у пастку папаўся сам лавец! — усклікнуў цэнтурыён.

АПОШНЯ БІТВЫ. ПАРАЖЭННЕ КАЛЯ БРАДАНУСА. СМЕРЦЬ

У той час калі Эўтыбіда памірала на вачах Мірзы, прыйшло ў порт судзенца з данясеннем ад Граніка.

Калі Спартак даведаўся пра няўдачу Граніка, ён доўгі час думаў, як зрабіць далей. Нарэшце, ён сказаў Арторыксу:

— Добра. Пераправім туды, дзе знаходзіцца Гранік, па моры ўсё войска і там зноў пачнем ваенныя дзеянні.

Ён адаслаў лодку назад да Граніка з загадам, каб у наступную ноч флот вярнулі паражняком у Тэмезу.

На працягу васьмі начэй фракіец пераправіў усё войска, а ў той жа час чатыры яго легіёны рабілі вылазкі, каб адцягнуць увагу рымлян, якія думалі, што Спартак нават не мае намеру адысці з Тэмезы.

Як толькі флот, што адводзіў апошняй кавалерыю і самога Спартака, адплыў на некалькі міль ад берагу, тэмезінцы паспяхаліся паведаміць Красу пра тое, што здарылася.

Палкаводзец рымлян быў раз'юшаны. Ён вельмі праклінаў гараджан, якія пабаяліся паслаць да яго ганца, каб папярэдзіць пра ўцёкі гладыятараў.

Ён наклаў вялікі штраф на жыхароў Тэмезы ў пакаранне за баязлівасць і на другі ж дзень павёў войска даганяць Спартака.

А Спартак на світанні гэтага дня рушыў у кірунку да Рэгіума, заклікаючы па шляху рабоў да зброі. Тут, спыніўшыся на вузкім паўвостраве, ён заняў моцныя пазіцыі і на працягу трох сутак прымусіў гладыятараў працаваць над пабудовай рова і загароды лагера, так што, калі Крас прыбыў, ён адразу ўбачыў, што лагер гладыятараў непрыступны.

Тады Крас узяўся за тую каласальную, чыста рымскую пабудову, якая, калі б толькі пра яе не сведчылі Плутарх і рымскія гісторыкі, здавалася б зусім непраўдападобнай.

Крас па характару мясцовасці адразу зразумеў, што яму патрэбна рабіць: ён узяўся будаваць сцяну цераз перашыек, пазбаўляючы гэтым, з аднаго боку, ад бяздзейнасці сваіх сал-

дат, а з другога — неприяцеля магчымасці атрымліваць прадукты. Грандыёзная і цяжкая была работа! За кароткі час ён выкапаў роў ад аднаго марскога берагу да другога даўжынёю на трыста стадый, шырынёю і глыбінёю на пятнаццаць футаў. На краю рова ён збудаваў на дзіва трывалую і высокую сцяну.

Пакуль сто тысяч рымлян працавалі над гэтай тытанічнай пабудовай, Спартак арганізаваў і навучыў ваеннай справе яшчэ два легіёны з адзінаццаці тысяч рабоў, якія збегліся да яго. У той жа час ён абдумваў, як уцячы з гэтай пасткі, абмануўшы ўсе надзеі Краса і зрабіўшы бескарыснай усю яго працу.

— Скажы, Спартак, — запытаўся ў яго на дванаццаты дзень Арторыкс, — хіба ты не бачыш, што мы ў пастцы?

— Ты думаеш?

— Калі я гляджу на сцяну, якую яны канчаюць будаваць, дык мне здаецца, што мы папаліся.

— І на Везувіі небарака Клодый Глабр думаў, што ён мяне злавіў у пастку.

— Але ж праз дзесяць дзён у нас ужо не будзе прадуктаў.

— У каго?

— У нас.

— Дзе?

— Тут.

— А!.. Але хто табе сказаў, мой лубы Арторыкс, што праз дзесяць дзён мы яшчэ будзем тут?

Арторыкс змоўк, сканфузіўшыся, што надумаўся даваць парады гэтаму самаму прадбачліваму майстру вайны.

Спартак паляпаў яго па плячу.

— Ты добра зрабіў, што папярэдзіў мяне, Арторыкс, але не бойся, мы пакінем Краса ў дурнях з разяўленым ротам перад яго сцяною.

— Аднак, трэба прызнацца, што Крас — вопытны палкаводзец...

— Самы вопытны з усіх, якія змагаліся за гэтыя тры гады супраць нас, — адказаў Спартак і дадаў: — хоць ён нас яшчэ не перамог.

— І пакуль ты жывы, не пераможа.

— Я, Арторыкс, усяго толькі чалавек.

— Не, ты — ідэя, ты — магутнасць, ты — сцяг. У табе ўвасоблена і жыве галоўная наша ідэя: паўстанне прыгнечаных, шчасце абяздоленых, свабода рабам. Ты пакараеш самых буйных. Ты ўсіх запальваеш вераю ў сябе. Пакуль ты жывы, яны будуць праходзіць па трыццаць міль за дзень, вытрым-

ліваць усякія нястачы, цярпець голад, змагацца, як ільвы. Калі ж, на няшчасце, ты загінеш, разам з табою загіне наш сцяг і праз дваццаць дзён вайна закончыцца поўным нашым знішчэннем... Няхай захаваюць цябе багі надоўга, каб мы дабіліся канчатковай перамогі.

Спартак, ківаючы сумна галавою, сказаў:

— Не, Арторыкс, мы не зможам яе дабіцца, таму што з дзесяці мільёнаў рабоў, якія стогнуць у кайданах у Італіі, менш ста тысяч далучылася да нас, таму што наша ідэя не пранікла ў масы прыгнечаных і не запаліла іх сэрца, таму што тыранія Рыма яшчэ недастаткова паслабіла доўгую цярпліваць заваяваных народаў, таму што Рым яшчэ вельмі моцны, а мы вельмі слабыя... Вось чаму мы не можам перамагчы і не пераможам. Калі і была надзея на перамогу, дык яна была паза Італіяй, а тут мы павінны будзем загінуць. Але наша кроў, пралітая за святую справу, не загіне дарэмна. Яна дасць высакародны прыклад нашым унукам.

У гэты момант Спартаку казалі, што тры тысячы прашчнікаў — далматаў і ілірыйцаў, — якія ўцяклі ад Краса, падьшлі да варот лагера гладыятараў з просьбай прыняць іх у братэрскія рады.

Спартак падумаў крыху, накіраваўся да варот лагера і сказаў перабегчыкам:

— Пакідаць свае сцягі — справа, якая заслугоўвае ганьбавання і нявартая сапраўднага салдата; патураць дэзерцірам і прымаць у свае рады ўцекачоў з варожага лагера — гэта справа, не падыходзячая для сапраўднага палкаводца; гэтым ён дае шкодны прыклад для сваіх жа салдат, якія павінны былі б прыняць у сваё асяроддзе людзей, што здрадзілі свайму сцягу.

І ён ім адмовіў.

Праз сем дзён пасля гэтага здарэння, увечары, дэканы і цэнтурьёны паведамлілі ад імя Спартака па палатках гладыятараў, каб усе, не чакаючы трубных сігналаў і захоўваючы поўную цішыню, падрыхтаваліся пакінуць лагэр.

А тым часам кавалерысты, па загаду вярхоўнага правадыра, пабраўшы сякеры, накіраваліся ў суседнія лясы, каб насекаць ў вялізнай колькасці ствалоў і галля дрэў, якія яны даставілі ў лагэр уначы на конях.

У гадзіну першага факела Спартак загадаў раскласці яркія агні ў сярэдзіне лагера, пасля, выкарыстаўшы завіруху, якая бушавала ўжо два дні, выступіў, у поўнай цемры, пад завыванні ветру, да таго месца выкапананага Красам рова, дзе яшчэ не

была збудавана сцяна; тут ён загадаў пакідаць у роў усе загатоўленыя ствалы і галлё. А зверху шэсць тысяч легіянераў паклалі на гэты матэрыял шэсць тысяч мяшкоў з зямлёю.

Запоўніўшы такім чынам вялікую частку рова, ён правёў цішком свае легіёны па гэтым мосце і няспынна пайшоў далей, не зважаючы на дождж і снег.

Сам Спартак са сваёю кавалерыяй схаваўся ў лесе паблізу варожага лагера і на другі дзень апоўдні рынуўся на два легіёны Краса, якія накіроўваліся па харчы, за паўгадзіны знішчыў больш чатырох тысяч рымлян, а пасля памчаўся да свайго войска.

— Клянуся ўсімі багамі пекла! — зароў Марк Крас, даведаўшыся пра гэтае здарэнне. — Гэта не чалавек! Хто ён? Калі я запіраю яго ў жалезным кальцы, ён уцякае; калі я разбіваю яго, ён збірае новыя войскі і нападае на мяне яшчэ больш моцным; калі я паведамляю ў сенат, што вайна набліжаецца да заканчэння, ён распальвае яе яшчэ больш. Гэта злы прывід. Гэта вампір, які прагне крыві. Гэта ваўкалак, які жывіцца разнёю і забойствам!

— Не, гэта проста вялікі палкаводзец, — запырэчыў малады Катон, ардынарац Краса.

— Бадай што, твая праўда, смелы юнак. Праследаваць яго мы можам, але дагнаць яго нельга, бо ён пасоўваецца з хуткасцю харта або аленья... А калі ён цяпер, маючы восемдзсят тысяч салдат, рынецца на Рым? Ах, клянуся багамі!.. Якая нечаканая небяспека! Што рабіць, каб перашкодзіць яму? Што рабіць?

Усе начальнікі выказаліся за тое, каб Крас звярнуўся да сената, не тоячы, што вайна зрабілася больш упартай і грознай, як раней, што для хуткай ліквідацыі яе неабходна паслаць супраць гладыятара, апрача арміі Краса, таксама арміі Кнея Пампея, пераможцы ў іспанскай вайне, і Луцыя Ліцынія Лукула, які варочаўся ў Італію з Афрыкі. Толькі абкружыўшы гладыятара трыма арміямі па сто тысяч чалавек кожная, пад кіраўніцтвам самых славурых у рэспубліцы палкаводцаў, можна закончыць гэтую ганебную вайну.

Хоць Красу вельмі непрыемна было пісаць сенату, аднак ён накіраваў у Рым пасланне, складзенае ў гэтым сэнсе, і, зняўшыся з лагера, рушыў з усім войскам па слядах Спартака.

Між тым у гладыятарскім войску пачаліся рознагалоссі. Кай Канікчый, чалавек упарты і мяцежны па характару, узняў бунт, прыцягнуў на свой бок пяць легіёнаў, кажучы, што трэба

разбіць Краса, а пасля рушыць на Рым. Да іх далучыўся і Каст. Пакінуўшы гладыятарскі лагер, яны размясціліся асобна за дзесяць міль ад лагера Спартака.

Спартак паслаў да іх для перагавораў Граніка і Арторыкса, але мяцежнікі адказвалі, што іх месца вельмі выгаднае і што тут яны павінны чакаць прыходу Краса і завязаць з ім бітву.

Засмучаны бяссэнснай упартасцю гэтых легіёнаў, Спартак, аднак, не адважыўся пакінуць іх на верны разгром і, чакаючы іх, траціў час і ўсю тую адлегласць, на якую ён выперадзіў Краса.

Апошні пасоўваўся вельмі шпарка. Ён дагнаў на чацвёрты дзень Кая Канікчыя і Каста і зараз жа імкліва атакаваў іх. Гладыятары ўступілі ў бой з найвялікшай мужнасцю, але без хуткай дапамогі з боку Спартака былі б, безумоўна, пасечаны на кавалкі.

Калі фракіец з'явіўся, бітва стала бурнай і лютай, пакуль змагаўшыхся не падзяліла ноч, прычым ні той, ні другі бок не саступілі ні пядзі зямлі.

Але ў тую ж ноч Спартак, пераканаўшы непакорных ісці за ім, рушыў з лагера, праследуемы Красам, які праз восем дзён дагнаў гладыятараў і заняў пазіцыю з такім разлікам, каб зноў заперці Спартака на гары, дзе апошні паставіў свой лагер. Канікчыі і Каст зноў аддзяліліся ад фракійца і размясцілі свае два легіёны за шэсць міль ад лагера Спартака.

Два дні правёў Крас, знаёмячыся з мясцовасцю і пазіцыямі непрыяцеля, а пасля ноччу паслаў адзін легіён у тыл Канікчыя і Каста з загадам напасці на апошніх толькі тады, калі Скрофа з трыма легіёнамі атакуе іх з фронту. Крас меркаваў пасекчы гэтыя дванаццаць тысяч гладыятараў на працягу адной гадзіны, раней чым Спартак прыйдзе да іх на дапамогу, а пасля завязаць бітву з самім Спартаком.

Лавій Мамерк, які камандаваў пасланым у засаду легіёнам, прывёў сваіх салдат на паказаную яму гару з такою асцярогай, што Канікчыі і Каст нічога не заўважылі; з той прычыны, што Мамерк прадбачыў, што ад паблісквання зброі на сонцы непрыяцель можа выявіць прысутнасць яго салдат, ён загадаў ім пакрыць шлемы і латы галінкамі.

Але выпадак расстроіў планы рымлян. У нізе гары, на якой легіён Краса зрабіў засаду, быў маленькі храм Юпітэра. Мірза, вельмі рэлігійная, не прапускаючы ні аднаго выпадку прыносіць ахвяры багам і памаліцца за Спартака, накіравалася гэтым часам у храм, вядучы за сабою белае казлянё.

Падьшоўшы блізка да храма, Мірза ўбачыла на другім баку ўзгорка рымскіх салдат, якія сядзелі на кортачках і ляжалі ў траве. Без крыку, без лішняга руху яна павярнула назад і зайшла ў лагер Канікчыя і Каста папярэдзіць пра засаду; пасля пабегла сказаць Спартаку.

Тады Кай Канікчый за гадзіну да паўдня вывеў свае легіёны з палатак і напаў на схаваных у засадзе рымлян.

Мамерк зараз жа паслаў па дапамогу да Краса.

Крас неадкладна накіраваў два легіёны. Столькі ж паслаў Спартак на падмацаванне сваім. З той прычыны, што бітва прадаўжалася шмат гадзін, туды падышлі ўсе сілы як рымлян, так і гладыятараў. Пачаўся бой, больш жорсткі, чым усе іншыя.

Увесь дзень абодва бакі біліся з надзвычайнай лютасцю, і толькі цемра начы спыніла бітву.

Больш як адзінаццаць тысяч было забіта ў рымлян, а ў гладыятараў дванаццаць тысяч трыста, у тым ліку загінулі Канікчый, Каст і Індутыямар — усе трое начальнікі легіёнаў.

А праз чатыры гадзіны пасля бітвы Спартак, сабраўшы сваіх, рушыў далей па стромых сцежках сярод лясоў і абрываў да Петэлінскіх гор.

Крас, застаўшыся гаспадаром поля бітвы, загадаў спаліць трупы сваіх і, на вялікае здзіўленне, як сваё, так і ўсяго свайго войска, пераканаўся, што з дванаццаці тысяч трохсот гладыятараў, якія былі забіты ў гэтым баі, толькі двое былі паранены ў спіну, а ўсе астатнія загінулі тварам да ворага, параненыя ў грудзі.

Пасля гэтай бітвы, калі войска Спартака імкнула праз горы, Крас раскаяўся ўжо, што напісаў сенату пра дапамогу, і вырашыў пакончыць з мяцежнікамі да прыходу Лукула і Пампея.

Прызначыўшы Скрофу начальнікам шасцідзсяці тысяч чалавек, ён загадаў яму гнацца за Спартаком, не даючы яму ні адпачынку, ні спакою, а сам з астатнімі дванаццацю тысячамі і з усім абозам, пасоўваючыся ўначы і ўдзень, накіраваўся ў Фурыі і адтуль у Патэнцу, рассылаючы ва ўсе бакі вярбоўшчыкаў і абяцаючы вялікую ўзнагароду ўсім, хто паступіць да яго ў армію.

Скрофа ўсяляк ускладняў адступленне Спартака і, часта завязваючы баі з яго ар'ергардам, дабіваўся частковых поспехаў і захопліваў у палон маніпулы гладыятараў, якіх вешаў на дрэвах уздоўж дарогі.

Калі аднойчы армія Спартака спынілася перад ракою, якая ўздулася ад дажджу і пераправіцца праз якую было нельга, рымская кавалерыя імкліва напала на хвост калоны гладыятараў.

Спартак страшэнна раззлаваўся, раптам павярнуў фронт, выстраіў свае легіёны і рынуўся на непрыяцеля. Ён сказаў воінам, што трэба перамагчы або загінуць. Націск гладыятараў быў такі люты, што праз дзве гадзіны рымляне кінуліся наўцёкі і гладыятары, ўпарта гонячыся за імі, зрабілі сярод іх вялікае спусташэнне.

Паражэнне рымлян было вельмі цяжкім; больш дзесяці тысяч з іх загінула, а гладыятараў у гэтай бітве было забіта ўсяго каля васьмісот. Рымляне ў паніцы беглі да Фурыі і схаваліся тут за сценамі крэпасці.

Крас, даведаўшыся пра паражэнне Скрофы, з Патэнцы паспяшаўся ў Фурыі са сваімі трыццаццю васьмю тысячамі салдат, бо гэтую колькасць разам з новымі трыма спешна сабранымі легіёнамі мела яго войска. Тут, пагразіўшыся карай адступіўшым легіёнам Скрофы, ён за некалькі дзён аднавіў разбітыя легіёны і накіраваўся па слядах Спартака, які, як запэўнівалі рымскія разведчыкі, размясціўся лагерам каля ракі Бранануса, непадалёку ад Сільвія.

Аднойчы, дзён праз пяць пасля бою са Скрофай, да Спартака прыехалі конна тры гладыятары, якія перадалі яму пісьмо ад Валерыі.

Спартак пабляднеў і прыклаў руку да грудзей, каб стрымаць хваляванне сэрца. Ён адпусціў ганцоў, загадаўшы, каб пра іх паклапаціліся.

Пасля, разгарнуўшы папірус, ён прачытаў наступнае:

Непераможнаму і доблеснаму Спартаку

Валерыя Месала.

Славы і здароўя.

Варожы лёс і варожыя багі не захацелі абараняць тваю высакародную справу, якой ты, любы мой Спартак, аддаў усе скарбы твайёй высакароднейшай душы. Хаця перамога дзякуючы твайёй звышчалавечай доблесці, пранікліваасці і шчырасці ўжо тры гады развявае твае свабодныя сцягі, але ты не можаш адолець варожай долі і рымскай усемагутнасці, бо супраць цябе выкліканы з Азіі Лукул і ў час, калі я пішу, Пампей Вялікі, вярнуўшыся з Іспаніі, выступае з усім сваім войскам, накіроўваючыся ў Самніум. Саступі, Спартак, саступі і захавай сваё жыццё для майго палкага, невымоўнага, незгасяемага кахання; захавай сябе для нашай любой малюткі Пастумі, якая

застанеца сіратою без бацькі, калі ты будзеш упарта прадаўжаць вайну, якая зрабілася цяпер, безумоўна, безнадзейнай.

Жанчына, якую кахае Спартак, не можа, не павінна і не будзе раіць яму зрабіць бяззлівы ўчынак. Складаючы зброю пасля таго, калі на працягу трох год ты трымаў у страху ўсю Італію, пасля таго, калі ты пакрыў сваё імя славай і лаўрамі столькіх бліскучых перамог, ты не здаеішы ад страху перад тваімі ворагамі, ты саступаеішы перад лёсам, перад невядомай таямніцай, непераможнай уладай. Не было, няма і ніколі не будзе чалавечай сілы, якая магла б саборнічаць з лёсам, перад якім разбіваліся заўсёды намаганні самых магутных людзей, якіх ведала гісторыя, — Кіра і Піра, Ксеркса і Анібала.

Раней чым на арэну вайны прыбудзе Пампей, здай зброю Красу. Каб не падзяліць славы ад перамогі над табою са сваім сапернікам, ён, напэўна, згодзіцца на ганаровыя для цябе ўмовы.

Пакінь гэтую справу, якая зрабілася цяпер неажыццявімай, схавайся ў майё тускуланскай віле, дзе цябе чакае каханне, самае чыстае, самае няшчотнае, самае палкае, самае адданае.

О, Спартак, няшчасная жанчына цябе ўпрошвае, няшчасная маці цябе заклінае, твая дачка, чуеш, Спартак, твая няшчасная дачка разам са мною ля тваіх ног, абдымае твае калені, са слязамі ўпрошвае цябе, каб ты захаваў для нас сваё жыццё, якое даражэй для нас за ўсе скарбы свету.

Мая рука дрыжыць, плач мяне душыць, і гарачыя слёзы цякуць з вачэй на папірус і ў многіх месцах вытраўляюць напісанае мною.

О, Спартак, пашкадуў сваю дачку, пашкадуў мяне, слабую няшчасную жанчыну, якая памрэ ад распачы, ад смутку, калі ты загінеішы.

О, Спартак, пашкадуў тую, якая цябе так моцна кахае, якая цябе абагаўляе і шануе больні, як могуць шанаваць і абагаўляць вышэйшых багоў, о, Спартак, пашкадуў мяне!..

В а л е р ы я.

Спартак плакаў, і слёзы яго падалі на сляды слёз, якія пралівала Валерыя.

Скончыўшы чытаць, ён пацалаваў папірус і, склаўшы яго, схваў у сябе на грудзях. Потым надзеў панцыр і шлем, падперазаў меч і, узяўшы шчыт, паклікаў ардынарца і загадаў прывесці каня і падрыхтаваць атрад коннікаў.

Праз чвэртку гадзіны, пагаварыўшы раней з Гранікам, ён выехаў галопам з лагера на чале сваіх кавалерыстаў.

На другі дзень раніцою Марк Крас атрымаў дошчачку, перададзеную яму паслом ад Спартака. Крас прачытаў на ёй наступнае

Марку Ліцынію Красу, імператару,

Спартак.

Прывітанне.

Мне неабходна пагаварыць з табою. За дзесяць міль ад твайго лагера і за дзесяць ад майго ёсць маленькая віла, якая належыць патрыцыю Ціту Осілію

з Венузы. Я знаходжуся на гэтай віле з трымастамі маіх коннікаў. Ці хочаш ты прыбыць туды ж з такою ж колькасцю тваіх людзей? Я прыйшоў з сумленнымі намерамі і ва ўсім давяраюся твайму сумленню.

С п а р т а к .

Крас зараз жа загадаў конніку вярнуцца да Спартака і перадаць яму, што праз чатыры гадзіны ён будзе ў прызначаным месцы, і ад таго, што Спартак спадзяецца на яго сумленне, так і ён спадзяецца на сумленне Спартака.

Праз тры з паловай гадзіны, за дзве гадзіны да паўдня, Крас прыбыў на вілу Ціта Осілія на чале атрада кавалерыі.

Яго спаткалі з усімі знакамі пашаны і правялі ў палац вілы, дзе ў маленькай галерэі яго чакаў Спартак. Падаўшы сваім знак выйсці, Спартак паднёс да губ правую руку:

— Прывет табе, слаўны Марк Крас.

І адступіў на сярэдзіну пакоя, каб даць увайсці правадыру рымлян, які далікатна адказаў:

— І табе таксама, доблесны Спартак, прывет.

Абодва палкаводцы спыніліся адзін насупраць другога, пазіраючы адзін на аднаго моўчкі.

Спартак разглядаў рэзкія і строгія абрысы касцістага, смуглага, чыста рымскага твара Краса, кароткую шую, шырокія плечы і крывыя ногі, каля кален крыху выгнутыя ў бакі. Крас любаваўся велічнасцю, гнуткасцю і дасканалым характарам геркулесавых форм Спартака, яго высокім ілбом, бляскам вачэй і прыгожым тварам, ва ўсіх рысах якога была высакародная сумленнасць.

І рымскі палкаводзец, як ні наракаў на самога сябе, не мог пазбавіцца пачуцця захаплення перад правадыром гладыятараў. Першы перарваў маўчанне Спартак:

— Скажы, Крас, ці не здаецца табе, што гэтая вайна зацягнулася вельмі надоўга?

Рымлянін хвіліну падумаў, пасля сказаў:

— Так, вельмі надоўга.

— Табе не здаецца, што мы маглі б пакласці ёй канец? — запытаўся зноў гладыятар.

— Але якім чынам?

— Заклучыўшы мір.

— Мір?! — здзіўлена ўсклікнуў Крас.

— А чаму не?

— Але... Таму што... Якім чынам можна было б заклучыць гэты мір?

— Клянуся Геркулесам!.. як заключаецца заўсёды мір паміж двух ваюючых бакоў.

— Ах! — усклікнуў Крас з іранічнай усмешкай. — Як заключаюць мір з Анібалам, з Антыёхам, з Мітрыдатам?..

— А чаму не? — паўтарыў з тонкай іроніяй Спартак.

— Таму што, — адказваў у прыкрасці і адначасова збянтэжана правадыр рымлян, — хіба вы ваюючы народ?

— Мы — саюз многіх народаў, якія ваююць супраць рымскай тыраніі.

— Клянуся Марсам-мсціўцам! — усклікнуў іранічна Крас. — А я думаў, што вы нахабны натоўп пагарджаных рабоў, якія ўзбунтаваліся супраць свайго законнага ўладара.

— Так, але з адною толькі папраўкай: мы не пагарджаныя, мы — рабы вашага несправядлівага і незаконнага самаўпраўства, калі хочаш, але не пагарджаныя, не. Пра законнасць вашага права над намі лепш мы не будзем гаварыць.

— Адным словам, ты хацеў бы заключыць мір з Рымам, нібы ты адно што Анібал або Мітрыдат? — Якія правінцыі ты хочаш? Колькі патрабуеш за ваенныя выдаткі?

Іскра абурэння бліснула ў вачах Спартака, але ён стрымаў гнеў. Прыклаўшы левую руку да губ, нібы заткнуўшы сабе рот, ён, правёўшы правай некалькі разоў па лбу, адказаў:

— Я прыйшоў не спрачацца з табою, не зневажаць цябе і не выслухоўваць тваіх зняваг.

— А ці не здаецца табе, што твая прапанова заключыць мір з паўстаўшымі рабамі з'яўляецца зневажаннем вялічча рымскага народу? Толькі чалавек, што не радзіўся на Тыбры, не зразумее ўсёй знявагі, якая заключаецца ў такой прапанове... Ты, на тваё няшчасце, нарадзіўся не рымлянінам — а ты гэтага заслугоўваў бы, Спартак, клянуся табе! — і не можаш ацаніць ў дастатковай ступені ўсёй цяжкасці крыўды, якую ты мне зрабіў.

— А табе твой празмерны гонар лацінскай расы не дазваляе зразумець знявагу, якую ты наносіш не мне, не маім таварышам па зброі, а прыродзе чалавечай і вышэйшым багам, калі ты глядзіш на ўсе народы на зямлі як на пагарджаныя расы, больш падобныя да жывёлы, чым да людзей.

І маўчанне зноў запанавала ў пакоі.

— Ты ўжо выбіўся з сілы і не здольны супраціўляцца далей, таму просіш міру. Добра, якія твае ўмовы?

— У мяне шэсцьдзесят тысяч людзей, і ты ведаеш і Рым ведае, што яны моцныя і мужныя... У Італіі мільёны і мільёны

рабоў стогнуць у вашых кайданах і заўсёды будуць папаўняць мае легіёны. Вайна цягнецца ўжо тры гады і будзе прадаўжацца яшчэ дзесяць і зможа ператварыцца ў полымя, якое спапяліць Рым. Я стаміўся, але не выбіўся з сілы.

— Ты забываешся, што супраць цябе ідуць Пампей і Лукул.

— Лукул таксама! — усклікнуў Спартак, пабляднеўшы ад гэтых слоў. — Багі! Які гонар робіць Рым гладыятарам. І вы, якія вымушаны паслаць супраць іх усе сілы дзяржавы, грэбуеце гаварыць з імі пра мір? — І, памаўчаўшы, дадаў: — Калі я забыўся на Лукула, дык ты забыўся, што калі Крас, Пампей і Лукул з трымастамі тысячамі людзей перамогуць мяне, то слава — калі ёсць слава ў перамозе над гладыятарам — будзе падзелена паміж Лукулам, Пампеем і Красам.

Рымлянін закусіў губы, таму што фракіец закрануў яго балючае месца, і, паспакайнеўшы крыху, запытаўся:

— Паслухаем умовы, якія ты прапануеш?

— Войска наша будзе распушчана. Рымскі сенат абячае ўрачыста захаваць жыццё ўсіх маіх таварышаў па зброі. Усе тыя, якія былі раней гладыятарамі, і тыя, якія не былі імі, паступаць за гладыятараў у школы і цыркі Італіі. Я і тыя нямногія сярод маіх таварышаў, якія раней былі свабоднымі, і ўсе начальнікі, канчаючы цэнтурыёнамі, будуць лічыцца рудыярыямі.

— Лепш падзяліць гонар перамогі з Лукулам і Пампеем, чым прыняць такія ўмовы.

— Але калі ты згаджаешся на які-небудзь мір, дык якія будуць твае ўмовы?

— Ты і сто тваіх, па твайму выбару, адыдзеце свабоднымі. Астатнія здаюцца безумоўна. Сенат вырашыць іх лёс.

— А тыя... — пачаў Спартак, але Крас перапыніў яго.

— Або, калі ты стаміўся, дык адыдзі ад іх: атрымаеш свабоду, грамадзянства, чын квестара ў нашых войсках. Яны без твайго мудрага кіраўніцтва расстрояцца і за восем дзён будуць зусім разгромлены.

Чырванню ўзгарэўся твар Спартака, і ён адказаў голасам, які дрыжэў ад гневу:

— Збегчы? Здрадзіць? Чым такія ўмовы, дык лепш памерці з усімі маімі таварышамі на полі бітвы. — І, накіроўваючыся да выхаду, сказаў:

— Бывай, Марк Крас.

Але, дайшоўшы да парога, спыніўся і, павярнуўшыся да рымскага правадыра, запытаўся:

— Я ўбачу цябе ў першай бітве?

— Ubачыш.

— Будзеш біцца са мною?

— Буду біцца з табою.

— Бывай, Крас.

— Бывай.

І Спартак выйшаў на двор вілы і галопам памчаўся да свайго лагера.

Праз некалькі дзён на світанні да яго прывялі рымскага дэкурёна, якога разведка ўзяла ў палон. Гэта быў ганец ад Лукула; ён павінен быў паведаміць Красу, што войскі Лукула высадзіліся ў Брундызіуме і гатовы выступіць супраць гладыятараў.

Для Спартака знікла ўсякая надзея на выратаванне. Адзіным выхадам быў страшэнны бой і бадай ці магчымая перамога над Красам. Ён павёў войска насустрач Красу і ўвечары стаяў лагерам на левым беразе Брадануса. Рымляне стаялі на правым.

На працягу ночы Крас пераправіўся са сваім войскам на левы бераг ракі і размясціў свой лагер усяго за дзве мілі ад лагера гладыятараў.

Бралася на дзень, і чатыры рымскія кагорты былі заняты капаннем рова вакол свайго лагера. Гладыятары, якія збіралі ў лесе дровы, убачылі іх, кінулі сваю работу і смела іх атакавалі. Завязаўся бой, у які з абодвух бакоў уступалі ўсё новыя і новыя атрады.

Спартак у гэты час згортаў папірус, на якім ён напісаў пісьмо Валерыі; ён падаў яго аднаму з трох гладыятараў, якіх яна прыслала, і сказаў:

— Табе давяраю, вам траім давяраю гэтае пісьмо для вашай пані, якую вы так любіце...

— Мы любім таксама і цябе, — сказаў, перапыняючы яго, гладыятар, які атрымаў пісьмо.

— Дзякуй вам за гэта, добрыя браты, — адказаў Спартак і гаварыў далей: — Адасобленымі дарожкамі, глухімі сцежкамі, з надзвычайнай асцярогай ідзіце ўдзень і ўначы і дастаўце ёй гэтае пісьмо, і калі, на няшчасце, з адным з вас што-небудзь здарыцца, пісьмо возьме другі; зрабіце ўсё, каб пісьмо да яе трапіла. А цяпер ідзіце, і няхай багі сцерагуць вас у дарозе.

І ён накіраваўся да легіёнаў, якія гэтым часам ужо выстраіліся ў баявы парадок. Абыходзячы фронт, ён звярнуўся да салдат:

— Браты, гэтая бітва вырашыць усю вайну. З тылу ў нас Лукул, які ўжо высадзіўся ў Брундызіуме, з правага фланга нам пагражае Пампей, які знаходзіцца па дарозе ў Самніум, перад намі стаіць Крас. Сёння патрэбна або перамагчы, або загінуць. Неабходна знішчыць войска Краса для таго, каб пасля рынунца на Пампея, або, калі нас перамогуць, памерці ўсім, як належыць людзям храбрым, якія мелі столькі перамог над рымлянамі. Наша справа святая і справядлівая і не загіне з намі. Шлях да перамогі вядзе па крыві: толькі дзякуючы самааданасці і ахвярам перамагаюць вялікія ідэі. Мужная і пачэсная смерць лепш за ганебнае і брыдкае жыццё. Загінуўшы, мы пакінем нашым патомкам афарбаваную нашай крывёю спадчыну помсты і перамогі, сцяг свабоды і роўнасці. Браты! Не адступайце ні на крок! Перамога або смерць!

Так сказаў ён. У гэты момант падвялі яго нумідыйскага каня, чорнага, як эбенавае дрэва, на якім ён ездзіў больш года і якога вельмі любіў. Спартак дастаў меч і ўсадзіў каню ў грудзі, усклікнуўшы:

— Сёння мне не патрэбен конь! Як пераможца я магу выбраць найлепшага сярод коней маіх ворагаў, а пераможанаму мне ўжо ніколі не спатрэбіцца конь.

Тады гладыятары зразумелі, што гэты бой будзе апошнім, і, гучна вітаючы правадыра, патрабавалі, каб ён падаў каманду ў атаку.

Тады, па знаку Спартака, трубы і букцыны гучна пратрубілі сігнал.

Як патак, што ўзбушаваўся ад дажджу і снегу, шалёна злятае з гор, выходзіць з берагоў і затапляе ваколіцы, усё пераварочваючы і руйнуючы ў сваім віры, так рынуліся на рымлян гладыятары.

Легіёны Краса ўздрыгануліся і пачалі адступаць перад гэтай непераможнай бурай удараў.

Спартак, заўважыўшы хістанне непрыяцеля, загадаў пратрубіць сігнал, пра які ўжо раней дамовіўся з Маміліем, і Мамілій, што знаходзіўся за спіною пяхоты са сваімі васьмю тысячамі коннікаў, пусціў іх галопам да левага крыла гладыятараў, аб'ехаў яго больш як на дзве стадыі наперад, пасля разгарнуў свае часці і, павярнуўшы іх направа, на ўсю сілу памчаўся на фланг рымлян.

Аднак Крас, які наглядаў за лініяй бою і падбадзёрваў няўстойлівыя легіёны, даў загад Квінту рушыць насустрач варожай конніцы; з надзвычайнай хуткасцю разгарнуліся дзе-

сяць з пятнаццаці тысяч рымскіх кавалерыстаў, і, калі Мамілій, дасягнуўшы правага фланга Краса, меркаваў захапіць іх знянацку, ён убачыў замест гэтага выдатныя сілы конніцы ворага, з якой павінен быў завязаць жорсткую бітву.

У той жа час Мумій з чатырма легіёнамі рынуўся ў абыход правага фланга гладыятараў. Гранік зараз жа вывеў два апошнія легіёны з рэзерва і напаў на Мумія, прыкрываючы фланг.

Але колькасная перавага аказалася ўсё ж рашаючай у гэтай страшнай барацьбе пяцідзсяці сямі тысяч супраць дзевяноста.

Крас уводзіў у бой усё новыя і новыя часці; абодва флангі гладыятараў былі абойдзены.

Дарэмнай была ўся стойкасць гладыятараў, усё майстэрства Спартака. Ужо не надзея на выратаванне, ужо не разлік на перамогу натхнялі цяпер паўстаўшых, а жаданне прадаць дорага жыццё, жаданне помсты, рашучасць людзей, якіх апанавала роспач.

Гранік, убачыўшы, што яго легіёны разбітыя, рынуўся ў самую гушчыню бітвы і, забіўшы сваім мячом трыбуна, двух дэканаў і восем або дзсяць салдат, увесь паранены, скрываўлены, быў прабіты дваццацю мячамі і памёр так жа доблесна, як і жыў.

Македанянін Эрастэн, начальнік дзсятага легіёна, пакрыты ранамі, паваліўся побач з Гранікам.

Прабіты дзсяццю стрэламі, загінуў доблесны начальнік гладыятарскай конніцы Мамілій.

Змрок ужо гусцеў над полем бітвы, а рымляне ўсё яшчэ былі вымушаны змагацца. Гладыятары біліся ўжо не як храбрэйшыя людзі, а як дзікія звяры.

Узышоў месяц, каб асвятліць сваімі бледнымі праменьнямі гэтую жахлівую сцэну разні.

Больш трыццаці тысяч гладыятараў было забіта, і разам з імі на абшырнай раўніне ляжалі васемнаццаць тысяч рымлян. Бітва была ўжо скончана, і пятнаццаць або шаснаццаць тысяч гладыятараў групкамі і цэлымі маніпуламі, якія здолелі выбрацца з бою, змораныя і знясіленыя, накіроўваліся, рассыпаўшыся бязладна, да бліжэйшых узгоркаў.

Толькі ў адным месцы прадаўжаўся бой. Там тысяча гладыятараў, абступіўшы Спартака, змагалася з неаслабнай сілай.

Яшчэ раней Спартак загадаў адвесці далей ад бою Мірзу. Яе павялі, усю ў слязах, ледзь не сілком. Спартак не ха-

цеў бачыць ні смерці сястры, ні таго, каб яна бачыла яго пагібель.

— Крас, дзе ты?.. — крычаў Спартак час ад часу. — Ты абяцаў спаткацца са мною тварам у твар. Крас, дзе ты?

Мінулася яшчэ гадзіна. Спартак, шчыт якога быў прабіты дроцікамі на рэшата, бачыў, як падаюць два яго таварышы, апошнія, якія яшчэ трымаліся на нагах непадалёку ад яго, — Вісбальд і Арторыкс; Арторыкс, увесь паранены: усё ж прадаўжаў змагацца, але, прабіты стралою ў грудзі, паваліўся, нарэшце, на зямлю, крыкнуўшы з пяшчотай свайму сябру:

— Спартак!.. У Элізіуме... убачу цябе сярод...

Адзін супраць сямісот або васьмісот ворагаў, якія самкнуліся вакол яго, увесь паранены, сярод гары трупаў, размахваючы з маланкавай хуткасцю страшным мячом, Спартак паражаў, раніў, валіў усіх, хто спрабаваў напасці на яго. Нарэшце, дроцік, кінуты за дванаццаць крокаў, цяжка параніў яго ў левае бядро; ён упаў на калені і, падстаўляючы ворагам свой шчыт, нястомна наносіў мячом сакрушальныя ўдары, рыкаючы, як леў, падобны на Геркулеса, абкружанага цэнтаўрамі. Прабіты, нарэшце, некалькімі дроцікамі, пушчанымі яму ў спіну, ён паваліўся і прашаптаў адно толькі слова: «Валерыя!»

Рымляне, якія бачылі Спартака ад пачатку бітвы і да апошняга моманту, у маўклівым здзіўленні стаялі вакол яго.

Так закончыў сваё жыццё гэты незвычайны чалавек, у якім веліч пачуццяў, высокі розум, нястрымная мужнасць, незвычайныя здольнасці, глыбокая мудрасць — усе неабходныя якасці спалучыліся для таго, каб ён зрабіўся адным з найбольш слаўных палкаводцаў, якіх ведае гісторыя.

Праз дзве гадзіны пасля гэтага рымляне пайшлі ў свае палаткі, і панурая цішыня на полі бітвы перарывалася толькі стогнамі раненых і паміраючых.

Нейкі цень бадзяўся па гэтай раўніне, ледзь прабіраючыся сярод цел. Шлем і кальчуга на ім паблісквалі ад месячнага святла; гэта, мусіць, воін, але ён на дзіва малога росту і стройны, як жанчына... Вось ён дайшоў да таго месца, дзе трупы ляжалі гурбой. Тут паваліўся Спартак.

Тады воін спыніўся. Нахіліўшыся да целаў, ён разглядаў іх адно за адным. Нарэшце, ён знайшоў цела Спартака. Ён стаў перад ім на калені, прыўзняў яго светлавалосую галаву і прысланіў да шчыта.

Маленькі воін, моцна плачучы, пачаў цалаваць з чуллiвай пяшчотай твар Спартака.

— О, Спартак! Брат мой! Якім я знайшла цябе! Што зрабілі яны з твайго дзівоснага цела! Ніколі ўжо не ўбачу я ясных вачэй тваіх, ніколі, любы брат мой, не ўбачу тваёй пяшчотнай усмешкі, не пачую ўжо больш твайго гучнага голасу. О, брат мой!.. Ты не чуеш, не бачыш больш... не адчуваеш!

І са страшэнным стогнам абняла Мірза халодны труп Спартака.

— Што рабіць мне, самай няшчаснай на гэтым свеце, без цябе, без сяброў тваіх, без братоў тваіх па зброі?! Усе вы ляжыце тут на гэтым полі, душы вашы ў Элізіуме, а справа ваша загінула тут на зямлі... Дык пачакай мяне... Я хачу далучыцца да вас!

І, выхапіўшы кінжал, яна цвёрдай рукою ўсадзіла яго сабе ў шыю.

У тую ж ноч два гладытары прыйшлі да месца, дзе ўпаў Спартак. Яны паднялі яго труп, загарнулі ў вялікую суконную коўдру і панеслі. За дзве мілі ад дарогі іх чакалі вясковыя калёсы, у якія былі запрэжаны два быкі, пад наглядом старога селяніна.

Паклаўшы на іх цела Спартака, яны прыкрылі яго мяшкамі са збожжам. Фурманка рушыла — і за ёю пайшлі абодва салдаты.

Гэтыя два салдаты былі блізняты — сыны Лібедыя, старога аканомы тускуланскай вілы Валерыі. Яны везлі астанкі іх загінуўшага правадыра ў вілу любімай ім жанчыны, каб выратаваць яго цела ад ганьбы, якую б, напэўна, над ім учыніла нахабная дзёрзкасць пераможцаў.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Пасля бітвы каля Бранануса вайна з гладыятарамі была неўзабаве скончана. Тыя некалькі тысяч, якія ўцалелі ад гэтай разні, рассяняы ў гарах, без начальнікаў, без сувязі паміж сабою, праследуемыя з аднаго боку Красам, з другога — Пампеем, за некалькі дзён былі знішчаны. Толькі шэсць тысяч трапілі ў палон і былі распяты ўздоўж Апіевай дарогі ад Капуі да Рыма.

Так закончылася гэтая вайна, якая прадаўжалася амаль чатыры гады і ў якой гладыятары паказалі сябе людзьмі, вартымі свабоды і здольнымі да вялікіх спраў.

Праз дваццаць два дні пасля бітвы каля Бранануса, у той час калі Крас і Пампей, апанаваныя зайздасцю і нянавісцю адзін да аднаго, набліжаліся са сваімі арміямі да Рыма, адзін перад адным прыпісваючы сабе гонар патушэння гэтага пажару і абодва патрабуючы ўзнагародзіць іх консульствамі, у канклаве сваёй тускуланскай вілы сядзела прыгожая Валерыя, апранутая ў шэрую жалобную стору.

Дачка Месалы была бледная, і на яе твары быў адбітак вялікага гора. На мармуровым століку перад ёю стаяла пазалочаная урна. У руцэ Валерыя сціскала папірус. Чорныя вочы былі скіраваны на урну. Яе можна было параўнаць з Ніабейяй, яна, здавалася, гаварыла: «Зірніце, ці ёсць пакуты, роўныя з маімі?»

Каля гэтага ж століка, апранутая ў траур, стаяла на лавачцы светлавалася маленькая Пастумія.

Дзяўчынка вадзіла сваімі ручкамі па упрыгожанню пахавальнай урны і пазірала разумнымі вачыма на маці, нібы злуючы за яе доўгую маўклівасць.

Валерыя раптам схямянулася і зноў узялася чытаць пісьмо:

Чароўнай Валерыі Месале ад Спартака.

Прывітанне і шчасце.

Дзеля твайго кахання, чароўная Валерыя, я спаткаўся з Маркам Красам і сказаў яму, што кіну ваяваць. На гэта я згадзіўся дзеля цябе і нашай любай

Пастуміі, але прэтар Сіцыліі прапанаваў мне жыццё і свабоду цаною здрадніцтва. Я палічыў за лепшае быць няўдзячным у адносінах да цябе, быць бесчалавечым да маёй дачкі, чым здрадзіць маім братам і пакрыць маё імя вечнай ганьбай.

Калі ты атрымаеш гэтае пісьмо, напэўна, мяне ўжо не будзе: мы напярэдадні вялікай і рашучай бітвы, дзе я аддам сваё жыццё.

Так хоча злашчасны лёс.

Перад смерцю я адчуваю патрэбу, о мая любая Валерыя, прасіць у цябе даравання за ўсе пакуты, якія я прычыніў табе.

Будзь мужнай і жыві, жыві дзеля кахання да мяне, жыві дзеля нашай нявіннай дзяўчынкі — вось просьба паміраючага.

Слёзы сціскаюць мне горла, я задыхаюся, і мяне суцяшае толькі адна думка, што я змагу абняць твой неўміручы дух на лепшым свеце. Да цябе з апошнім пацалункам ляціць апошняя думка, апошняе біццё сэрца твайго Спартака.

Валерыя паднесла пісьмо да губ і заплакала.

— Мама, чаму ты гэтак плачаш? — сумна запыталася дзяўчынка.

— Няшчаснае дзіцятка! — усклікнула Валерыя, гладзячы светлавалосую галоўку Пастуміі.

— З табою нічога не здарылася, а ты плачаш! — сказала Пастумія з дакорам. — Калі я плачу, ты кажаш, што я брыдка-кая. Цяпер ты брыдка-кая, мама!

— Не кажы так. О, калі б ты ведала, дзіця маё, як мне балюча ад тваіх слоў!

— Калі плачаш ты, мне таксама балюча.

— О, якая ты мілая і разам з тым жорсткая, адзіная цяпер любоў мая.

І, зноў пацалаваўшы пісьмо і хаваючы яго на грудзях, яна працягнула рукі да Пастуміі, пасадзіла яе да сябе на калені, стараючыся стрымаць слёзы.

— Твая праўда, няшчаснае дзіцятка: я была брыдкаю... але ад гэтага часу я буду добрай і буду думаць толькі пра цябе.

Раптам Пастумія запыталася ў маці:

— Скажы мне, мама, што там у сярэдзіне.

Стрымліваючы рыданні, Валерыя сказала:

— У гэтай урне, небарака, ляжыць прах твайго бацькі.

І яна зноў расплакалася.

ТЛУМАЧЭННЕ ЗАМЕЖНЫХ СЛОЎ, ІМЁН І НАЗВАЎ

Абола — мужчынскае верхняе адзенне.

Аграф — засцежка, спражка, ручок.

Аква Секстыйская — пры Акве Секстыйскай у Галіі рымскі палкаводзец Марый разбіў у 112 г. да нашай эры полчышчы тэўтонаў.

Акведук — вадаправод.

Акропаль — выпэйшая ўмацаваная частка старадаўняга грэчаскага горада, дзе жыхары ратаваліся і абараняліся ад неспрыяцеля (тое ж самае, што крэмель у старадаўніх рускіх гарадах).

Александрыйская мова (пашыраная ў Александрыі) — грэчаская мова з прымессю яўрэйскай і егіпецкай. Александрыя (горад у Егіпце, заснаваны ў 331 г. да нашай эры Александрам Македонскім) была на працягу некалькіх стагоддзяў (з III в. да нашай эры) цэнтрам асветы. Там знаходзілася найвялікшая ў свеце бібліятэка. Туды з'язджаліся для папаўнення сваёй адукацыі выдатныя вучоныя, філосафы і пісьменнікі таго часу.

Алігархія — спосаб кіравання, пры якім дзяржаўная ўлада знаходзіцца ў руках невялікай групы асоб. Такое алігархічнае кіраванне было ў час дыктатуры Сулы, якога падтрымлівала нешматлікая партыя знаці.

Алімп — самая высокая гара Балканскага паўвострава (2985 м у вышыню). Старажытныя грэкі лічылі Алімп месцам жызця багоў.

Амфара — высокая гліняная пасудзіна з доўгім вузкім горлам і дзвюма ручкамі; ужывалася рымлянамі для вады і для віна.

Ангустыклава — туніка з вузкай пурпуровай каймою.

Антэй — па грэчаскіх паданнях, велікан, сын багіні Зямлі. Пакуль ён дакранаўся зямлі, ніхто не мог яго перамагчы, таму што ён набіраўся сілы ад сваёй маці Зямлі. Геракл пасля доўгай барацьбы перамог яго, падняўшы ў паветра.

Анціох Вялікі — магутны сірыйскі цар (жыў у пачатку II в. да нашай эры), які хацеў пашырыць свае заваёвы на Еўропу, але быў пераможаны рымлянамі.

Апалон Дэльфійскі — Апалон у грэкаў і рымлян — бог сонца і святла, апякун спеваў, музыкі і паэзіі. Па грэчаскіх паданнях, Апалон заснаваў у Дэльфах (каля гары Парнаса) свяцілішча, у якім праз аракула адкрываў людзям волю багоў.

Апіева дарога — славетая ваенная дарога ад Рыма да Капуі, пабудаваная

ў 312 годзе да нашай эры рымскім цэнзарам Апіем Клаўдзіем. Нездарма гэтая дарога набыла назву «царыцы» ўсіх дарог — яна была выбрукавана каменнымі плітамі і так моцна пабудавана, што ў некаторых месцах захавалася і да нашага часу.

Антыматы — у час Рымскай рэспублікі кансерватыўная арыстакратычная партыя, якая была за панаванне сената і супраць рэформ на карысць народу.

Ардынарац — воін, які лічыўся пры васным начальніку і выконваў яго даручэнні.

Арэлата — горад у Галіі (цяперашні Арль).

Ас — дробная рымская манета.

Атрыум — чатырохкутні дворык унутры дома, вымашчаны дрэвам або каменем, часамі мармурам. Атрыум абкружалі калонамі, у яго выходзілі ўсе пакоі дома. У Атрыуме знаходзіўся ачаг і свяшчэнныя адлюстраванні продкаў. Пасярод Атрыума часта рабілі невялікі басейн (імплувія), куды праз адтуліну ў даху сцякала дажджавая вада.

Атычны — уласцівы жыхарам Атыкі; Атыка (вобласць у Старажытнай Грэцыі з галоўным горадам Афіны) была вядомая за высокае развіццё навукі, філасофіі і мастацтва. Адсюль праяўленне дасціпнасці, розуму, развіцця называюць атычным. Атычная мова, як больш дасканалая і багатая, зрабілася мовай адукаваных класаў у Грэцыі.

Аурэя — рымская залатая манета.

Аўгуры — асобныя жрацы і гадальнікі, якія, як верылі рымляне, па палёту і голасу птушак, па маланцы, па ўнутранасяях ахвяравальнай жывёлы ўмелі адгадаць волю багоў і прадракалі пгчаслівы або няпгчасны вынік той або іншай справы. Рымскія кіраўнічыя звярталіся да аўгураў ва ўсіх важных выпадках: перад выступленнем войска ў паход, перад скліканнем народнага сходу і інш. Пры неспрыячым прадраканні ніякай справы не пачыналі.

Ахерон — на грэчаскіх паданнях, адна з рэк у падземным царстве, цераз якую перавозчык Харон перавозіў душы памёршых.

Ахіл, або *Ахілес*, — герой Траянскай вайны, апісанай Гамерам у «Іліядзе». Самы храбры з правадыроў грэчаскага войска. Маці Ахіла, багіня Фетыда, каб зрабіць яго няўразлівым, выкупала яго ў вадзе ракі падземнага свету Стыксе, і толькі пятка, за якую яна яго трымала, засталася не абмытай святой вадой. У часе бітвы пры аблозе Троі траянскі царэвіч Парыс папаў сваёй стралою якраз у гэтую пятку і забіў яго. Адсюль словы «ахілесавая пятка», гэта значыць слабос, безабароннае месца ў чалавека.

Аякс — грэчаскі герой у часе траянскай вайны. Пакончыў жыццё самагубствам.

Базіліка — вялікі доўгі будынак, раздзелены на некалькі частак прадольнымі радамі калон. У рымскіх гарадах базілікі служылі месцам для біржы, суда, крытага рынку і інш.

Байі — горад у старадаўняй Італіі блізка ад Неапаля, славіўся сваімі гарачымі сернымі крыніцамі. Сюды выязджалі на марскія купанні знатныя рымляне.

Баліста — асадная машына ў старадаўніх народаў, якой кідалі камяні, стрэлы, коп'і.

Балюстрада — парэнчы са слупікамі або калонкамі, якімі былі абгароджаны тэрасы, галарэі, лесвіцы, балконы.

Бахус — гл. *Вакх*.

Бруствер — загарода (вал, сцяна, насып), якой прыкрываліся ад непрыяцеля і якая разам з тым давала магчымасць абаронцам страляць.

Букцыны — рымскі духавы інструмент, падобны да сучаснага трамбона.

Вакх (Бахус) — бог віна і весялосці ў рымлян.

Вал — галоўны бог народаў, якія насялялі Асіра-Вівілонію, Фінікію, Карфаген.

Валькірыі — па паданнях старадаўніх германцаў, прыгожыя дзяўчаты з лебядзінымі крыламі, якія ляталі ў залатым узбрасні ў паветры; яны загадваюць бітвамі, пасылаюць па волі бога Одына смерць таму або другому з воінаў.

Вампір — па народнаму павер'ю, мярцвяк, які выходзіць з магілы і смоча кроў спячых людзей.

Ватан, або *Одын*, — вярхоўны бог старадаўніх германцаў; адпавядае рымскаму Юпітэру.

Веліты — лёгкаўзброеныя пехацінцы ў рымскім войску; у іх былі лукі са стрэламі і дроцікі.

Ветэран (ад латынскага слова *vetus* — стары) — так зваліся воіны, што адслужылі свой тэрмін.

Воўк Фенрыс — па германскіх паданнях, злое страшыдла, якое жыве ў царстве мёртвых.

Вулкан — рымскі бог агню і кавальскага рамяства; адлюстроўваўся з малатком і абцугамі.

Вясталкі — шэсць жрыц багіні хатняга ачага Весты. На Форуме (галоўная плошча ў Рыме) быў храм багіні Весты. У храме гарэў незгасальны агонь. Вясталкі павінны былі падтрымліваць гэты агонь. Яны выбіраліся са знатных сем'яў яшчэ ў дзяцінстве і на працягу ўсяго часу служэння багіні, на працягу трыццаці год, не маглі выходзіць замуж. Тую, якая парушыла абяцанне, каралі суровай смерцю; яе замураўвалі жывой у падземеллі. Вясталкі карысталіся вялікай пашанай. Яны, аднолькава з членамі ўрада, мелі права ездзіць па гораду ў калясніцах, наперадзе іх ішла ганаровая варта — ліктары. Яны маглі памілаваць сустрэтага на дарозе злачынца.

Вяшчунны — абвяшчалі на вуліцах і плошчах загады кіраўнікоў або паведамлялі пра якую-небудзь важную падзею.

Галія Цызальнійская (г. зн. па гэты бок Альп) — так называлася частка Галіі, якая знаходзілася ў Паўночнай Італіі. Другая частка Галіі, аддзеленая

Альпамі, сучасная Францыя, называлася Транзальпійскай (г. зн. па той бок Альп).

Галы — народ, які насяляў Галію (сучасную Францыю і Паўночную Італію).

Ганібал (Анібал) — геніяльны карфагенскі палкаводзец (вобласць Карфагена займала сучасныя Туніс і Алжыр). Жыў ад 247 да 183 г. да нашай эры. Праславіўся сваім паходам супраць рымлян. Ён перайшоў цераз Альпы і некалькі разоў бліскуча перамагаў рымскія войскі, але, не атрымаўшы дапамогі з Карфагена, Ганібал навінен быў вярнуцца ў Афрыку, дзе пацярпеў паражэнне ад рымскага палкаводца Сціпіёна Афрыканскага. Калі рымляне патрабавалі выдачы Ганібала, ён уцёк у Азію і там атруціўся.

Гарацыі — славыты рымскі род. Згодна з паданнем, у VII в. да нашай эры, калі Рым ваяваў з суседнім горадам Альба-Лонгай, было вырашана развязаць спрэчку паядынкам. З боку рымлян выйшлі тры браты Гарацыі, а з боку албанцаў — тры браты Курыяцыі. Калі два браты Гарацыі былі забіты, а тры браты Курыяцыі паранены, то Грацыі, які застаўся ў жывых, кінуўся наўцёкі. Курыяцыі рынуліся за ім. Гарацыі, павярнуўшыся, забіў мячом пярэдняга, пасля расправіўся па адным і з двума другімі Курыяцыямі.

Гез, або Гезус, — бог вайны ў старадаўніх галаў.

Геркулес (па-рымскаму), Геракл (па-грэчаску) — славыты герой грэка-рымскай міфалогіі. Яшчэ дзіцем у калысцы задунуў двух змеяў, падасланых варожаі да яго багіняй, каб умярціць яго. За ўсё сваё жыццё зрабіў дванаццаць подзвігаў: задунуў рукамі страшнага льва, перамог дзевяцігаловую гідру, скраў Цэрбера, сямігаловага сабаку, з падземнага царства, перамог велікана Антэя і інш. Гладыятары лічылі Геркулеса, як прадстаўніка магутнай сілы і доблесці, сваім апекуном.

Гіганты, або Тытаны, — веліканы, якія мелі звышчалавечую сілу, дзеці Гсі, багіні зямлі, якія пачалі барацьбу з Зеўсам за панаванне над светам і пацярпелі паражэнне. Згодна падання, гэтая барацьба адбывалася ў ваколіцах Везувія.

Гласіс — земляны насып перад знадворным ровам умацаванняў.

Гракхі — браты Тыберый і Кай, славытыя рымскія палітычныя дзеячы II в. да нашай эры. Будучы трыбунамі, Гракхі хацелі правесці на карысць сялянскай і гарадской беднаты рэформы: надзяленне зямлёю, танны продаж хлеба, палёгкі для ваеннай службы і інш. Гэтымі мерамі яны ўзнялі супраць сябе знаць і сенат. У 133 г. быў забіты Тыберый, а ў 121 г. загінуў Кай Гракх.

Грамадзянскі вянок — вянок з дубовых лісцяў з жалудамі, якім узнагароджвалі рымскага воіна, што выратаваў свайго таварыша і забіў пры гэтым ворага.

Дванаццаць табліц — у 451—450 гг. да нашай эры ў Рыме была створана камісія з дзесяці асоб (дэцэmvіры), якія склалі законы, што зрабіліся асновай старажытнарымскага права. Гэтыя законы былі запісаны на дванаццаці

бронзавых дошках або табліцах і выстаўлены на Форуме — рыначнай плошчы (цэнтр рымскага дзяржаўнага жыцця).

Дыктатар — кіраўнік з неабмежанай уладай, які прызначаўся ў надзвычайных выпадках, калі дзяржаве пагражала небяспека.

Дынарыі — старажытная рымская срэбраная манета каштоўнасцю каля дваццаці пяці капеек на золата. У ёй было пятнаццаць асаў.

Дыяна — багіня палявання ў старадаўніх рымлян.

Дыяніс — старажытны грэчаскі бог віна і веселасці (ў рымлян Вакх, або Бахус).

Дэкан, або *дэкурыён*, — дзесятнік, начальнік над дзесяццю воінамі ў рымскіх войсках.

Дэкрэт — пастанова выпэйнай улады.

Елісейскія палі, або *Элізіум*, — па вераванню старадаўніх грэкаў і рымлян, месца блажэнства, дзе пасля смерці спачывалі душы памёршых герояў і дабрадзейных людзей.

Іды — так называўся дзень поўнага месяца. 1-ы дзень 3-га тыдня ў кожным месяцы. Па рымскім календары 4 месяцы ў годзе мелі па 31 дню, а астатнія — па 29. Кожны месяц дзяліўся на 4 тыдні, але 1-ы тыдзень быў карацейшы за астатнія. У доўгія месяцы ён складаўся з 6 дзён, у астатнія — з 4. Таму і іды прыпадалі не на адно і тое ж чысло. У доўгія месяцы (сакавік, май, ліпень і кастрычнік) днём ід было 15-е чысло (у 1-м тыдні 6 дзён і ў 2-м — 8 дзён), а ў астатнія месяцы — 13-е чысло (4 дні ў 1-м тыдні і 8 дзён у 2-м).

Ілірыйцы — жыхары Ілір'і — вобласці на паўночна-ўсходнім беразе Адрыатычнага мора. У II в. да нашай эры Ілір'я зрабілася рымскай правінцыяй.

Італійскія войны — войны Рыма з другімі абласцямі Італіі, у выніку якіх Рым да III в. нашай эры аб'яднаў пад сваёй уладай усю Італію.

Кагорта — у рымскай арміі атрад войска ў 500 чалавек, 10 кагорт складалі легіён.

Кай Мемій Гемел — рымскі дзеяч I в. да нашай эры. Плебей па паходжанню, Гемел быў вельмі адукаваным чалавекам, паэтам і выдатным прамоўцай.

Календы — у рымлян назва першага дня кожнага месяца. Слова «календы» азначае «вешчы дзень». У гэты дзень на рымскай плошчы «абвяшчалі», г. зн. аб'яўлялі, колькі дзён будзе ў першым тыдні гэтага месяца. Па рымскаму календару з чатырох тыдняў кожнага месяца першы быў самым карацейшым, і лік дзён у ім мяняўся у тым 4 месяцы, якія складаліся з 31 дня (сакавік, май, ліпень і кастрычнік), у першым тыдні было 6 дзён, а ў астатнія месяцы ўсяго 4 дні.

Каміл Марк Фурыі — рымскі палкаводзец і дыктатар. У 390 г. да нашай эры выратаваў Рым ад нашэсця галаў. За свае заслугі атрымаў некалькі трыумфаў і тытул другога заснавальніка Рыма.

Каміцыі — народныя сходы ў Старажытным Рыме, на якіх абмяркоўваліся новыя законы і выбіраліся службовыя асобы.

Канклаў — пакой, у якім рымская матрона займалася чытаннем і прымала блізкіх сяброў. Звычайна пакой гэты знаходзіўся каля спальні.

Капітолій — крэпасць на Капіталійскай гары ў Старажытным Рыме. У ёй быў храм Юпітэра.

Карфаген — дзяржава ў Афрыцы, заснаваная фінікійцамі. Яна знаходзілася на месцы сучасных Туніса і Алжыра. Сталіцай яго быў горад Карфаген. Карфаген вёў тры славетныя войны з Рымам, так званыя Пунічныя, якія закончыліся зруйнаваннем Карфагена рымскім палкаводцам Сцыпіёнам Афрыканскім у 146 г. да нашай эры.

Кастар — адзін з двух братоў-блізнюкоў, сыноў грэчаскага бога Зеўса (Кастар і Палукс), якія былі вядомы сваёй дружбаю.

Катапульта — кідальная машына ў старадаўніх народаў, пры дапамозе якой кідалі ў непрыяцеля камяні і стрэлы, звычайныя або запальваючыя.

Катон Малодшы (95—46 г. да нашай эры) — праўнук Катона старэйшага. Належаў да рэспубліканскай партыі, якая змагалася супраць улады Юлія Цэзара. Пасля таго як рэспубліканскія войскі былі разбіты, Катон скончыў жыццё самагубствам, не жадаючы бачыць падзенне рэспублікі.

Катон Старэйшы (237—149 г. да нашай эры) — рымскі дзеяч і пісьменнік. Вядомы як чалавек непадкупнага характару і вельмі вытрыманы. Будучы цэнзарам, усімі спосабамі змагаўся з раскошай, якой абкружылі сябе знатныя рымляне. Быў непрымірымым ворагам Карфагена. Усе свае прамовы ў сенате ён заканчваў словамі: «Карфаген павінен быць зруйнаваны».

Катыліна — рымскі палітычны дзеяч, які жыў у I в. да нашай эры. Вядомы сваімі заговарамі супраць консулаў і сената Катыліна разлічваў захапіць уладу з данамогай народных мас, якія ён хацеў надзяліць зямлёй, канфіскаванай у багатых і знатных рымлян. У 63 г. да нашай эры заговор Катыліны быў раскрыты Цыцэронам. Катыліна схаваўся са сваімі аднамысльнікамі, але быў забіты ў бітве з высланымі супраць яго войскамі.

Квестары — службовыя асобы ў Старажытным Рыме. Адны з іх загадвалі дзяржаўнай казнай у Рыме, другія суправаджалі палкаводцаў у походзе і загадвалі ваеннай казнай.

Квірыты — так называлі ў Старажытным Рыме паўнапраўных грамадзян — не ваенных (слова «квірыты» азначае сын Квірына, бога, які лічыўся заснавальнікам Рыма).

Кібела — багіня, якая лічылася ў Малой Азіі, Грэцыі і Рыме як маці ўсяго жывога, «вялікая маці».

Кімвры — народ германскага племені, які жыў спачатку на берагах Паўночнага мора. З'явіліся ўпершыню ва Ўсходніх Альпах у 113 г. да нашай эры. Кімвры разбілі рымлян, праніклі ў Галію, у Іспанію, усюды паспяхова

змагаліся з рымлянамі і разам з блізкім племенем тэўтонаў уварваліся ў Італію, але тут былі знішчаны Марыем у 101 г. да нашай эры.

Кіпрыда — прозвішча грэчаскай багіні кахання Афродыты (рымская Венера), якое пайшло ад вострава Кіпра, што лічыўся месцам яе жыхарства.

Кір (558—529 гг. да нашай эры) — цар Персіі. Заснавальнік старажытнага персідскага царства. Перамог Вавілон, Мідыю, Лідыю і многія дзяржавы малаазіяцкіх грэкаў, так што яго ўладанні былі ад Індыі да Эгейскага мора.

Клепсідра — вадзяны гадзіннік, які ўжываўся ў старадаўнія часы, пабудаваны гэтаксама, як і пясочны.

Кліент — гл. *патран*.

Коннікі — спачатку так называлася коннае войска, якое набіралася з багатых людзей, таму што снараджэнне каштавала дорага. Пад канец рэспублікі саслоўе коннікаў страціла ваеннае значэнне. У яго ўваходзілі капіталісты, землеўласнікі, фабрыканты, ліхвяры, гандляры рабамі, адкушчыкі.

Консул — вышэйшая службовая асоба Рымскай рэспублікі. Звычайна выбіралі двух консулаў, спачатку выключна з патрыцыяў, на адзін год. Палітычная і ваенная ўлада консула раней адпавядала царскай, але з цягам часу была абмежавана; консул толькі склікаў сенат і народны сход і загадваў ваеннымі справамі.

Крас Марк Ліцыній (115—53 гг. да нашай эры) — рымскі палітычны дзеяч. Быў прыхільнікам Сулы, нажыў вялікае багацце грабязжом маёмасці пакараных смерцю і высланых пры Суле грамадзян. У 71 г. да нашай эры з вялікай жорсткасцю прыдушыў паўстанне Спартака. Два разы выбіраўся консулам. У 60 г. утварыў з Пампеем і Цэзарам першы трыумвірат (палітычны саюз з трох асоб) з мэтай захавання і падзялення паміж сабой дзяржаўную ўладу. У 53 г. быў па-здрадніцку забіты ў Азіі ў час паходу супраць парфян. Захавалася паданне, што парфянскі цар загадаў адрэзаць галаву Краса і наліць яму ў рот расплаўленага золата. «Наспяся, — сказаў ён, — гэтага метала, да якога ты быў такі пражны пры жыцці».

Куртызанка — паллобоўніца знатнай асобы.

Курульнае крэсла — ганаровае крэсла ў старадаўніх рымлян, на якім сядзелі раней цары, а пасля вышэйшыя службовыя асобы — консул і прэтар.

Курыйя — у Рыме, пачынаючы з эпохі цароў, усе патрыцыі падзяліліся на разрады, або курыйі; кожныя дзесяць родаў складалі курыйю. Усяго было 30 курый. Па курыйях грамадзяне падавалі галасы на народных сходах, кожная курыйя пастаўляла і войска — пэўную колькасць пехацінцаў і коннікаў. Курыйя называўся таксама будынак, дзе адбываліся пасяджэнні сената і народныя сходы (каміцыі).

Ланіста — настаўнік гладыятараў, таксама гаспадар школы гладыятараў, які карміў іх, гандляваў імі.

Лары — рымляне верылі, што душа чалавека не памірае разам з целам, а

працягвае жыць у доме, удзельнічаючы ў сямейных справах. Гэтыя душы памёршых продкаў называліся ларамі, або манамі, а таксама пенатамі (таму што яны жылі ў сярэдзіне дома — на латыні «пенетраля»). Лары лічыліся геніямі, апекунамі сям'і. У час важных падзей у жыцці сям'і (калі нараджалася дзіцё, у час высялля, у час ад'езду або звароту з падарожжа) ларам прыносілі ахвяру. Не толькі кожная сям'я, але і кожная мясцовасць мела свайго лара. На перакрываваннях стаялі невялікія свяцілішчы, прысвечаныя ларам.

Латыклава — тога белага колеру з пурпуровай паласой — адзенне рымскіх сенатараў.

Латыум — вобласць у Сярэдняй Італіі, населеная лацінянамі. Рым спачатку быў адным з гарадоў латыума, але ў IV в. да нашай эры падначаліў сабе ўсю вобласць.

Легіён — самая буйная адзінка войска ў Старажытным Рыме — у 5—6 тысяч чалавек. Легіён падзяляўся на дзесяць кагорт.

Лівій Друз — рымскі народны трыбун; ён хацеў аднавіць законы Гракхаў аб надзяленні сялян зямлёй, аб вызваленні ад падаткаў пры перасяленні ў калоніі, аб змяншэнні цэнаў на хлеб. Ён унёс таксама прананову, каб рымскія саюзнікі атрымалі правы рымскіх грамадзян. Але рэформы яго не былі праведзены, бо за некалькі дзён да галасавання ў сенате Друз быў забіты.

Ліктары — ганаровая варта вышэйшых службовых асоб у Рыме. Яны ішлі наперадзе службовых асоб, вызваляючы перад імі дарогу. Па іх загаду хапалі злачынцаў і каралі іх. Адзнакай іх пасады былі звязкі пруткоў з укладзенай усярэдзіну сякерай.

Лукрэцый Ціт Кар — славыты рымскі паэт, які жыў у I в. да нашай эры. Ён напісаў вялікую паэму «Аб прыродзе рэчаў», у якой пераказаў вучэнне філосафа Эпікура, паслядоўнікам якога ён быў.

Лукул Люцыій Ліцыній — рымскі палкаводзец, жыў у I в. нашай эры, вёў удачныя войны з Мітрыдатам Пантыйскім. Апошнія дзесяць год пражыў на сваёй прыгожай віле, дзе праславіўся сваёй неберажлівасцю, раскошнымі пірамі і ўсялякімі ўвясяленнямі.

Манігармор — па вераваннях старадаўніх германцаў, страшэнны сабака, падобны да Цэрбера ў грэкаў, які раздзіраў у пекле (Ніфльгейме) целы асуджаных на пакуты.

Маніпула — назва роты ў рымскім войску. Легіён у 4—5 тысяч воінаў падзяляўся на 10 кагорт, кагорта на 3 маніпулы.

Марс — бог вайны ў рымлян. Спачатку яго лічылі богам вясны, апекуном статку; яго імем быў названы першы веснавы месяц март. Веснавыя ўрачыстасці ў гонар Марса суправаджаліся ваеннымі танцамі. Па старадаўніх рымскіх паданнях, Марс лічыўся родапачынальнікам рымскага народа, бацькам Ромула і Рэма, легендарных заснавальнікаў Рыма. Адно з яго імён было Квірын — адсюль квірыты.

Марс Гінербарэйскі — г. зн. паўночны. Бог вайны, якога шанавалі фракійцы.

Марсава поле — прысвечаная Марсу частка раўніны блізка ад Рыма, на левым беразе Тыбра. Тут адбываліся спаборніцтвы на баявых конях у гонар Марса, а таксама народныя сходы. Марсава поле было месцам, дзе хавалі самых слаўных рымскіх дзеячаў.

Марый Гай (156—86 г. да нашай эры) — рымскі палкаводзец, сын селяніна. Марый дзякуючы сваім выключным ваенным здольнасцям з звычайнага легіянера дабіўся вышэйшых пасадак. Быў прэтарам у Іспаніі. Перамог Нумідыйскага цара Югурту. Разбіў варвараў — кімвараў і тэўтонаў, змагаўся за ўладу з Сулай. Быў выгнаны з Італіі. Вярнуўшыся, жорстка расправіўся са сваімі праціўнікамі і памёр праз некалькі дзён пасля таго, калі быў у сёмы раз абраны за консула.

Матрона — замужняя знатная рымлянка.

Меценат — рымскі дзеяч і пісьменнік часоў Аўгуста, першага рымскага імператара (I в. да нашай эры), вядомы галоўным чынам як апякун пісьменніка. Адсюль пачалі зваць меценатам кожнага апекуна навук і мастацтва.

Мідгард — па старадаўніх германскіх паданнях, вялізная змяя, якую бог Одын патаніў у моры. Яна там навялічылася да гіганцкіх памераў і акружыла ўсё зямлю. Мідгард лічылася бажанствам пекла.

Міліцыя — так называлася ў старажытнарымскай рэспубліцы войска, якое не складала сталай арміі, а прызывалася толькі ў час вайны.

Мім — невялікая народная камедыя ў старажытных рымлян, якая складалася з шэрагу камічных бытавых сцэнак, вельмі простая і грубаватая, з грубымі жартамі, бойкамі. У аповесці «Спартак» мімамі называюцца актёры-камедыянты, якія выконвалі ролі ў гэтых камедыях.

Мінас — па вераванню старадаўніх грэкаў, сын Зеўса, цар вострава Кіпр, які зрабіўся пасля смерці суддзэй ў падземным царстве.

Мінерва — у рымлян (яна ж Афіна-Палада ў грэкаў) — любімая дачка Юпітэра, багіня мудрасці, ведаў, непераможная ваіцелька, абаронца гарадоў, багіня рамяства.

Мітрыдат Вялікі — цар Пантыйскага і Басфорскага царстваў (на берагах Чорнага мора). Жыў у I в. да нашай эры. Зававаў Малую Азію і Каўказ. На працягу 27 год амаль няспынна ваяваў з Рымам, але ў 63 г. быў разбіты Пампсём і пасля здрадніцтва сына пакончыў жыццё самагубствам, кінуўшыся на меч.

Мом — у старажытных рымлян бог — апякун камедыянтаў, які паказваўся ў адзенні камедыянта.

Муцый Сцэвола (ляўіна) — легендарны герой рымлян. У 507 г. да нашай эры ў час асады Рыма этрускім царом Парссенай Муцый накіраваўся ў непрыяцельскі лагер, каб забіць Парсену, але быў схвачаны і прыведзены к цару. Калі яму пачалі пагражаць катаваннем і смерцю, ён у знак

неўстрашымасці паклаў руку ў агонь і даў ёй згарэць. Парсена, даведаўшыся ад яго, што трыста такіх жа рымскіх юнакоў згаварыліся забіць яго, зняў асаду.

Нектар — напітак багоў, які рабіў іх неўміручымі.

Ніабея, або *Ніоба*, — па грэчаскіх паданнях, царыца Ніабея зняважыла багіню Латону, назваўшы яе бясплоднай. Бо яна мела толькі двух дзяцей, у той час калі ў Ніабеі было сем прыгожых дачок і столькі ж сыноў. У пакаранне за гэта дзеці Латоны — Апалон і Артэміда — на вачах у Ніабеі забілі сваімі стрэламі ўсіх яе дзяцей. Ніабея ад гора ператварылася ў каменную статую.

Німфы — па вераваннях старадаўніх грэкаў, бажаствы ніжэйшыя, прыгожыя дзяўчаты, якія жылі ў моры, рэках, азёрах, лясах, гарах і пячорах.

Ніфльгейм — пекла па вераваннях старадаўніх германцаў.

Нума Пампілій — легендарны цар рымскі, цараванне якога рымскія гісторыкі адносяць да 715—672 г. да нашай эры.

Остыя — старадаўняя гавань Рыма ў вусці Тыбра.

Пала — жаночас адзенне, падобнае да кутняга кавалка матэрыі, якую знатныя рымлянікі насілі паверх столы. Пала прыгожымі зборкамі ахутвала верхнюю частку цела, а ў дрэннае надвор'е ёю накрывалі галаву.

Паланкін — асобага роду насілка, у якіх у Старажытным Рыме рабілі падарожжа багатыя людзі. Такімі насілкамі карыстаюцца яшчэ і цяпер ва ўсходніх краінах, напрыклад у Індыі.

Палатын, *Палатынская гара* — адна з сямі гор Старажытнага Рыма. На ёй, як гаворыць паданне, пабудаваны былі першыя будынкі горада. Пазней на Палатынскай гары знаходзіліся дамы і палацы знатных рымлян.

Палукс — гл. *Кастар*.

Пампей Вялікі — рымскі палкаводзец і дзяржаўны дзеяч, жыў у I в. да нашай эры. Быў рымскім консулам, ваяваў з Мітрыдатам Пантыйскім, заключыў дагавор з Красам і Юліем Цэзарам (трыумвірат — саюз трох людзей), каб разам кіраваць дзяржавай. Распачаўшы пасля барацьбу за ўладу з Цэзарам, ён пацярпеў паражэнне ў бітве пры Фарсале і ўцёк у Егіпет, дзе быў забіты ў 48 г. да нашай эры.

Пампея, або *Пампеі*, — старадаўні гарадок ў Італіі, каля Неапаля, блізка нізу вулкана Везувія, быў месцам адпачынку для рымскай знаці. У 79 г. нашай эры быў у час вывяржэння вулкана ўвесь засыпаны тоўстым пластом попелу і лавы. Раскопкі Пампеі пачаліся ў 1748 г. У сучасны момант горад амаль ўвесь раскапаны і расчышчаны. Захаваліся многія грамадскія будынкі і дамы, статуі, малюнкi на сценах, па якіх можна азнаёміцца са старажытным рымскім жыццём. Пампея з'яўляецца выдатным музеем рымскай старажытнасці.

Пан — па старажытнагрэчаскіх вераваннях, бог лугоў, палёў, лясоў і скаціны. Яго малявалі з казінымі нагамі, барадой і рагамі і з пастухоўскай лудою, вынаходцам якой яго лічылі. Нерастлумачальныя гукі ў лясах і гарах, якія палохалі людзей, старадаўнія грэкі прыпісвалі Пану. Адсюль выраз «панічны страх» для абазначэння моцнага, няўцямнага перапалоху.

Пантаміма — тэатральнае прадстаўленне, дзе актёры замест слоў размаўляюць мімікай і жэстамі.

Пантыфекс — адзін з вярхоўных жрацоў. Пры Суле лік іх даходзіў да пятнаццаці. Яны наглядалі за жрацамі і за выкананнем абрадаў. Юлій Цэзар быў абраны за такога вярхоўнага жраца.

Папірус — старадаўнія егіпецкія скруткі з пісьмом. Гэтыя папірусы (рукапісныя скруткі) з'яўляюцца нібы роданачынальнікамі сучаснай кнігі. Самыя старажытныя з егіпецкіх папірусаў з'явіліся за 2500 г. да нашай эры. Назву сваю атрымалі ад расліны папіруса, з сцябла якога рабіліся лісты для пісання. Лісты гэтыя склейваліся ў доўгія палосы і скручваліся.

Паранет — агарожа на мосце, набярэжнай, галерэі, арэна.

Паркі — па вераваннях старажытных рымлян, тры багіні, якія кіравалі жыццём чалавэка. Адна з іх пачынала прасці нітку чалавечага жыцця, другая разматвала нітку, трэцяя пераразала яе. Паказваліся яны з прасніцай, верацяном і нажніцамі.

Патран — так называўся ў Старажытным Рыме патрыцый, ад якога знаходзіліся ў залежнасці няпоўнапраўныя рымскія грамадзяне, што называліся яго кліентамі. Кліенты павінны былі аказваць свайму патрану ўзброеную дапамогу на вайне і грашовую ў мірны час, патран абавязваўся абараняць іх у судзе, бо кліент сам не меў права абараняць свае інтарэсы. У рамане «Спартак» Метробій называе сваім патранам бога Мома, які, па старажытнарымскіх вераваннях, лічыўся апекуном камедыянтаў.

Патрыцыі — пануючы клас у Старажытным Рыме. Калі ў VI в. да нашай эры ўтварылася Рымская рэспубліка, патрыцыі заўладалі ўсёй палітычнай уладай над астатняй народнай масай (слова «патрыцыі» ў перакладзе азначае сын знатнага бацькі).

Пегас — у старадаўніх грэкаў імя казачнага крылатага каня.

Пеплум, або *Пеплас*, — перайшоўшае да рымлян ад грэкаў жаночае адзенне ў выглядзе плашча, без рукавоў, якое зашпільвалася на плячы.

Піраты кілікійскія — марскія разбойнікі з Кілікіі — у старадаўнія часы горнай краіны ў Малой Азіі.

Пір — цар Эпіра, адной з грэчаскіх вобласцей. У 280 і 278 гг. пры Гераклеі і Аскулуме разбіў рымскія войскі.

Плебеі — так называліся ў Старажытным Рыме няпоўнапраўныя грамадзяне, якія хоць і карысталіся свабодай, але не ўдзельнічалі ў палітычным жыцці.

Порцік — крытая галерэя, столь якой падтрымлівалася калонамі. У Старажытнай Грэцыі і Рыме порцікі рабіліся вакол гандлёвай плошчы і перад уваходам у дамы багатых людзей. У час дажджу і спекі над порцікамі збіраліся для гутарак і прагулак.

Празерніна — у старадаўніх рымлян царыца падземнага свету, жонка Плутона.

Праскрыпцыя — абвяшчэнне грамадзян, што яны пазбаўлены ўсіх правоў і абароны законаў. Спісы такіх грамадзян вывешваліся для ўсеагульнага ведама (праскрыпцыйныя спісы). У Старажытным Рыме гэтым спосабам карысталіся для знішчэння палітычных праціўнікаў і для адабрання іх маёмасці.

Прэтар — вышэйшая пасля консула ўрадавая асоба ў Старажытным Рыме. Ён выконваў абавязкі судзі. Прэтар таксама замяняў консула ў час адсутнасці апошняга.

Прэторый — паходная палатка камандуючага ў час вайны, змяшчалася звычайна ў сярэдзіне лагера.

Прэфект — начальнік. Прэфектам у старадаўніх рымлян называўся начальнік горада, начальнік вобласці (правінцыі), начальнік асобнай воінскай часці, напрыклад конніцы.

Прэфікі — плакальшчыцы-жанчыны, якія наймаліся спецыяльна для таго, каб аплакваць нябожчыка і праслаўляць яго вартасці.

Раданя — радопская, г. зн. родам з Радопы, вобласці ў Фракіі.

Ромул і Рэм — па рымскіх паданнях, два браты-блізнюкі, якія заснавалі горад у нізе Палатынскай гары. Пасля Ромул забіў Рэма і зрабіўся царом новага горада, названага ў яго гонар Рымам (па латыні Рома). Па паданню, іх выкарміла ваўчыца. На ўспамін пра гэта ў Рыме на Капітоліі да гэтага часу трымаюць жывую ваўчыцу.

Ростра — араатарская трыбуна на плошчы ў Старажытным Рыме (атрымала сваю назву ад таго, што была ўпрыгожана насамі караблёў, захопленых у час вайны; ростра — назва носа карабля).

Рэгул Марк Атылій — рымскі палкаводзец, бліскуча перамог у першую пунічную вайну карфагенян, але затым быў узяты ў палон. Карфагеняне накіравалі ў Рым разам з пасольствам для перагавораў пра мір і палоннага Рэгула. Рэгул зрабіў у сенаце прамову супраць заключэння міра, што было шчасцем для Рыма, але пагібеллю для Рэгула, які, стрымаўшы дадзеную ім клятву, вярнуўся палонным у Карфаген, дзе і загінуў.

Сабіна — вобласць у Сярэдняй Італіі, населеная племенем сабіян.

Самніты — плямёны, якія насялялі Самніум, горную вобласць у старадаўняй Італіі. Пасля доўгіх войнаў з рымлянамі (самніцкія войны) самніты канчаткова трапілі пад уладу рымлян (у пачатку III в. да нашай эры). У I в. да нашай эры яны амаль цалкам былі знішчаны войскамі Сулы.

Сатури — па старажытнагрэчаскіх вераваннях, бог земляробства, які быў прагнаны з неба сваім сынам Юпітэрам і пасяліўся ў Італіі, дзе навучыў людзей земляробству.

Сатурнін Луцый Апулей — рымскі народны трыбун, правадыр народнай партыі ў часы Марыя. У 100 г. да нашай эры ён правёў выгадныя для народа законы — аб змяншэнні цэн на хлеб, аб надзяленні воінаў зямлёй у заваяваных вобласцях. У 99 г. быў забіты ў час вулічнай бойкі.

Сатыры — па старадаўніх рымскіх вераваннях, лясныя і палявыя паўбагі, спадарожнікі бога віна і весялосці Вакха. Іх малявалі з прыплюснутым носам і казлінымі рагамі, вушамі, нагамі і хвостом і ў большасці з флейтай у руках.

Сафокл (495—406 гг. да нашай эры) — вялікі грэчаскі пісьменнік; напісаў больш ста трагедый, з якіх да нашага часу захавалася сем — «Аякс», «Антыгона», «Электра» і інш.

Секутар (па латыні «паследвальнік») — так называўся гладыятар, узброены толькі мячом і шчыгом. Праціўнікам яго быў гладыятар — сетачнік, узброены трохзубцам і сеткай. Калі сетачніку не ўдавалася аблытаць праціўніка сеткай, ён уцякаў, і за ім гнаўся секутар.

Сенат — у Старажытным Рыме сход рымскіх патрыцыяў, разам з уладамі, якія кіравалі дзяржавай. Атрымаў сваю назву ад лацінскага слова «senex» (сенеке) — стары, таму што ў члены сената абіраліся найбольш старыя патрыцыі. Спачатку ў сенаце было 300 чалавек, у I в. да нашай эры — 600, у эпоху Цэзара лік сенатараў павялічыўся да 900 чалавек.

Сервій Тулій — шосты рымскі цар (у V в. да нашай эры), палепшыў становішча плебеяў.

Сесарскае поле — было ганебным месцам за Эсквілінскімі варотамі Рыма, дзе прыбівалі да крыжа рабоў, палічаных вінаватымі ў адносінах да сваіх паноў.

Сестэрцый — старадаўняя рымская сярэбраная манета.

Стабіі — горад у старадаўняй Кампанні (у Італіі), зруйнаваны разам з горадам Пампеяй у час вывяржэння вулкана Везувія ў 79 г. нашай эры.

Стадыя — грэчаская мера даўжыні, роўная 125 крокам.

Старажытнарымская эра — рымляне вялі лік гадоў з мяркуемага года заснавання Рыма, за 753 гады да нашай эры. Паўстанне Спартака пачалося ў 680 г. старажытнарымскай эры, г. зн. у 73 г. нашай эры.

Стыкс — па вераваннях старадаўніх грэкаў, рака, якая сем разоў абцякала падземнае царства мёртвых.

Эрэб — па грэчаскіх вераваннях, самая змрочная частка падземнага царства.

Эскулап — па старажытнагрэчаскіх вераваннях, бог лясарскага майстэрства.

Эсхіл (525—456 гг. да нашай эры) — адзін з трох вялікіх старадаўня-грэчаскіх пісьменнікаў, якія пісалі трагедыі (два другіх — Эўрыпід і Сафокл). Эсхіл першы пачаў пісаць трагедыі і атрымаў назву «бацька трагедыі». Матэрыял для сваіх трагедый ён звычайна запычаў у старадаўніх міфаў.

Эфіоп — ураджэнец Эфіопіі. Эфіопіяй называлася ў старажытныя часы краіна ў Афрыцы, якая знаходзілася на поўдзень ад Егіпта, сучасная Абісіянія.

Югурта — цар Нумідыі (у Афрыцы, цяпер Алжыр), доўгі час ваяваў з Рымам (Югуртынская вайна) і канчаткова быў пераможаны рымскім палкаводцам Марыем у 105 г. да нашай эры.

Юнона — па старажытнагрэчаскіх вераваннях, жонка Юпітэра, багіня, апыкуша сямейнага жыцця.

Юпітэр — па старажытнагрэчаскіх вераваннях, галоўны з багоў, які кіруе небам і зямлёй. Адно з яго прозвішчаў — «Грамавержац».

Юпітэр Статар («статар» азначае стойкі) — адна з назваў Юпітэра, якая паказвае, што ён надае воіну стойкасць і стрымлівае яго ад уцёкаў.

ЗМЕСТ

<i>Раздзел</i>	I. Шчодрасць Сулы	5
<i>Раздзел</i>	II. Спартак на арэне	15
<i>Раздзел</i>	III. Таверна Венеры Лібіціны	26
<i>Раздзел</i>	IV. Што рабіў Спартак, стаўшы свабодным грамадзянінам	40
<i>Раздзел</i>	V. Сталовая Катэліны і прыёмная Валерыі	53
<i>Раздзел</i>	VI. Пагрозы, інтрыгі, небяспекі	66
<i>Раздзел</i>	VII. Як смерць выперадзіла Дэмафіла і Метробія	85
<i>Раздзел</i>	VIII. Вынікі ад смерці Сулы	97
<i>Раздзел</i>	IX. Як п'яніца думаў, што ён выратаваў рэспубліку	113
<i>Раздзел</i>	X. Паўстанне	128
<i>Раздзел</i>	XI. Ад Капуі да Везувія	141
<i>Раздзел</i>	XII. Як Спартак давёў лік сваіх байцоў да дзесяці тысяч	148
<i>Раздзел</i>	XIII. Ад бітвы пры Казіміне да бітвы каля Аквіна	156
<i>Раздзел</i>	XIV. У якім расказваецца пра розныя пачуцці і пра самалюбства ліктара Семпліцыяна	165
<i>Раздзел</i>	XV. Спартак перамагае яшчэ аднаго прэтара і адольвае цяжкія спакусы	178
<i>Раздзел</i>	XVI. Леў ля ног дзяўчыны. Забойца, які атрымаў па заслугах	190
<i>Раздзел</i>	XVII. Арторыкс-фокуснік	201
<i>Раздзел</i>	XVIII. Консулы на вайне. Бітва пад Камерынам. Смерць Энамая	217
<i>Раздзел</i>	XIX. Бітва каля Мутына. Месяжы. Марк Крас дзейнічае	231
<i>Раздзел</i>	XX. Ад бітвы каля гары Гарганскай да пахавання Крыса	244
<i>Раздзел</i>	XXI. Спартак у Луканіі. Пастка, у якую трапіў сам лавец	260
<i>Раздзел</i>	XXII. Апошнія бітвы. Паражэнне каля Бранануса. Смерць	271
	Заклучэнне	287
	Глумачэнне замежных слоў, імён і назваў	289

Літаратурна-мастацкае выданне

Школьная бібліятэка

Рафаэла Джаваньёлі

СПАРТАК

*Для сярэдняга і старэйшага
школьнага ўзросту*

Рэдактар *Г. В. Малахава*

Мастак *О. Г. Ковалевская*

Мастацкі рэдактар *В. А. Жажавец*

Тэхнічны рэдактар *Т. В. Лецьен*

Карэктары *З. Я. Губашына, А. А. Баранова*

Падпісана ў друк 07.06.97. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 15,96. Ум. фарб.-адб. 16,38. Ул.-выд. арк. 17,96. Тыраж 6100 экз. Зак. 1187.

Дзяржаўнае прадпрыемства выдавецтва «Беларуская навука» Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. 220141. Мінск, Жодзінская, 18. ЛІВ № 1294 ад 16.07.96 г.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах дзяржаўнага прадпрыемства выдавецтва «Беларуская навука».

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў дзяржаўнага прадпрыемства выдавецтва «Беларуская навука» ў друкарні дзяржаўнага прадпрыемства выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220013, Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

Дарагі мой Джаваньелі, вы вылепілі Спартака, гэтага Хрыста — вызваліцеля рабоў, разцом Мікельанджэла. Я, як раб, які атрымаў свабоду, дзякую вам за гэта, а таксама за тое глыбокае хваляванне, якое я перажыў, чытаючы ваш твор.

*Нязменна ваш
Джузэпе Гарыбальдзі*

РАФАЭЛІА ДЖАВАНЬЉІ

